

KNJIŽEVNA
REPUBLIKA
ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST

SADRŽAJ

DUBRAVKA UGREŠIĆ

Velimir Visković: Šeherezadin dar. Sjećanja na Dubravku Ugrešić (III. dio), 3

IZ RUKOPISNE OSTAVŠTINE

Vesna Krmpotić: Pjesme, još neobjavljene, 24

Vesna Krmpotić: Naša galija, 26

PJESME

Darija Žilić: Plovdive trešnje i jagode sa sofijskog bazara, 28

Branislav Glumac: Još opterećujem zemlju, 41

Miroslav Mićanović: Zviždi u lice tišine, 63

PROZA

Sibila Petlevski: San Ernesto de La Higuera, 70

Monika Herceg: Smrtno ozbiljno poglavlje u kojem vidimo početne uvjete i neke osobine glavne junakinje, 86

Dorta Jagić: Dva djeda Stjepana, 92

Helena Peričić: Časkanja u kabinetu, 103

Miško Šuvaković: Fragmenti iz *Antifilozofske trilogije*, 111

GODIŠTE XXII

Zagreb, srpanj–kolovoz 2024. Broj 7–12

OGLEDI, ISTRAŽIVANJA

Siniša Vuković: Igor Mandić – namćor i divergent koji je bio sâm svoja stranka i sâm svoja generacija, 125

KRITIKE

Milka Car: Interdisciplinarni zbornik o animalizmu, pravima svih Zemljana (i književnosti)

(*Suzana Marjanić: Cetera animantia: od etnozoologije do zoetike*), 138

Aleksa Đukanović: Grakalićev bog Mars

(*Marijan Grakalić: Pogled u noć*), 141

Miroslav Mićanović: Mjerotvornost: rad za sebe, rad za druge

(*Nataša Govedić: Zlice i vilice*), 143

Nikica Mihaljević: Nesvjesna umjetnost osvajanja

(*Branislav Glumac: Drvo djetinjstva, drvosječa nisam /1938. — 1952./*), 146

Nikica Mihaljević: Krug je napokon zatvoren

(*Miljenko Jergović: Rat*), 148

Damir Radić: Zaključni dio pjesničke trilogije

(*Goran Čolakhodžić: Dvorišna vrata Zemlje*), 153

Damir Radić: Književne prakse prikazivanja ženskog rodnog identiteta

(*Kristina Peternai Andrić, Ivana Žužul: Neposlušne*), 155

Velimir Visković

Šeherezadin dar

Sjećanja na Dubravku Ugrešić (III. dio)

U knjizi *Napad na minibar* Dubravka će napisati kako je očekivala da će esej *Der Saubere Kroatische Luft*, tiskan 1992. u *Die Zeitu*, imati efekt novogodišnje prskalice, a on je izazvao razornu eksploziju. Ja sam je upozorio da je esej »eksplozivan«, ali ni sam nisam dokraja bio svjestan kako će ta gruda snijega koju je ona zakotrljala izazvati lavinu.

Najprije je tjednik *Glasnik* (koji se prethodno zvao *Glasnik Hrvatske demokratske zajednice*, a uređivao ga je Milovan Šibl, nekadašnji ministar informiranja) 9. studenoga 1992. objavio izbor nedomoljubnih citata iz Dubravkina teksta, a u pratećem komentaru pod naslovom »Denunciranje domovine« Hloverka Novak Srzić optužila ju je da u *Die Zeitu* »denuncira, optužuje, laže, da pokazuje otvorenu mržnju prema gradu u kojem živi te da je očajna jer je definitivno srušena njezina Jugoslavija (zapravo, Srboslavija)«.

Nije me iznenadila Hloverkina reakcija, ali definitivno me iznenadio oštar napad Antuna Šoljana u *Večernjem listu*. Sa Šoljanom sam se družio, dolazio je redovito, kad je bio u Zagrebu, na sastanke uredništva *Republike*. Znao sam da ne simpatizira Tuđmana, ne voli ni HDZ, o tome smo više puta razgovarali, a pisao je o tome i u novinama (u jednom je novinskom komentaru čak usporedio Tuđmana s Hitlerom). Njegova je politička pozicija, mislio sam — pozicija liberalnoga građanina, civiliziranog, umjerenog hrvatskog patriota.

S Dubravkom Ugrešić se volio družiti, nekoliko puta smo bili zajedno na večerama koje je Dubravka priređivala u svojem stanu u Đorđićevoj, a Šoljan je znao i meni doći na večeru na Sveti Duh. A ljeti smo u Rovinju znali sjesti uz piće u kavani Viecia batana na središnjem rovinjskom trgu, gdje se inače okupljalo šaroliko društvo umjetnika koji su ljetu provodili u pitoreskom istarskom gradiću.

Šoljan je samo dva dana poslije Hloverkina napada u *Glasniku* u zagrebačkom *Večernjem listu* objavio tekst u kojem se obračunava s Dubravkom kao pripadnicom družine egzaltiranih »kćeri revolucije, bivših medijskih zvijezda lijeve hemisfere« koje ne mogu prežaliti propali poredak ni svoje komforno mjestašće u njemu. Prozvao ju je da je zakazala kao pisac i čovjek te da se upustila u širenje nepravde, straha, mržnje i strančarenja.

Hm, Dubravka kao »kći revolucije«?! Pa do prije godinu–dvije Dubravka je bila izrazito depolitizirana, koliko znam nije bila ni u Savezu komunista; nismo o tome nikada razgovarali, nije nas zanimalo. A o njezinu odnosu prema boljševizmu govorile su dovoljno njezine simpatije prema ruskim disidentima koje su komunisti proganjali. Ali stara je Šoljanova teza (koju je izrekao u jednoj našoj ranijoj prepirci oko Flakerove knjige *Ruska avangarda*) bila da Flaker i Ugrešić nastoje dokazati kako je moguć spoj revolucije i modernizma u umjetnosti, da njih dvoje pokušavaju pokazati kako socijalistička umjetnost može biti zanimljiva i u današnjem svijetu; tim stavovima oni zavode ne samo našu kulturnu javnost već i pomodarsku ljevicu na Zapadu, koja je izuzetno jaka u umjetnosti i među profesorima na sveučilištima. A po Šoljanu, tvrdnja o mogućnosti takve sinteze bila je opasna laž; socijalizam je utjelovljenje zla, bez ostatka! Komunisti ništa dobra nisu donijeli čovječanstvu!

Činjenicu da je on sam bio šezdesetih član Saveza komunista tumačio je kao pragmatični ustupak sustavu. Konkretno: radilo se na realizaciji plana pokretanja književnog časopisa u kojemu bi se okupili bivši krugovaši. Bez članstva u SK nije se moglo doprijeti ni do kakve pozicije moći u društvu, pa ni do časopisa. A on sam, osobno, nije nikad vjerovao u »trku s jednim konjem«. Uostalom, o tome da nije nikad istinski, s uvjerenjem, imao komunističke poglede na svijet svjedoči i činjenica da je iz Partije izbačen nakon samo nekoliko mjeseci članstva: zbog govora na Matoševu grobu izbačen je iz SK te označen kao sumnjiv građanski intelektualac i niz godina bio »na ledu«.

Nije, dakle, on u ovom tekstu prvi put govorio o Dubravki kao »kćeri revolucije« zbog prilagođavanja aktualnim ideološkim trendovima i političkom novogovoru; izgovarao je on to i ranije, pa i za večerom u Dubravkinu stanu, ali mi smo to tada doživljavali kao izraz mizantropije starog disidenta, nekakav oblik cinične poze. Smijuljili smo se dobroćudno vjerujući da je i Tonkova zafrkancija, izgovorena sa smiješkom, dobrohotna; zašto bi inače došao na večeru, zašto bi se družio s nama »ljevičarima«?

Međutim, sad je ta teza bila izrečena smrknuto, s isturene političke govornice i zvučala je kao optužnica prijekog suda koja može imati sudbonosne posljedice. Bila su to vremena kad je bjesnio rat, naoružani su ljudi hodali po gradu. Zasigurno je takva optužba uglednog pisca ugrožavala, ako ne život, onda bar njezin status na fakultetu.

Kad danas rekonstruiram cijelu priču, činjenica da se Šoljanov tekst pojavio samo dva dana nakon Hloverkina napada u *Glasniku* pokazuje da je o

svemu bio informiran znatno ranije, zasigurno od Branke Kamenski, najbolje Hloverkine prijateljice. I da nije napisan bez njihova uzajamnog dogovaranja.

Na sastanku *Republike*, nakon dosta sustezanja i oklijevanja, prigovorio sam mu da je bio preoštar prema Dubravki; o prijatelju se ne objavljuju takvi tekstovi koji mogu imati drastične posljedice, razgovara se s njim pa ga se upozori; Dubravku u ovim vremenima netko može upucati na temelju takvih optužbi.

— O domovini se ne pišu takvi denuncijantski tekstovi! — ljutito mi je otpovrnuo Šoljan, tonom koji ne dopušta daljnju raspravu.

Zašutjeli smo; neko smo vrijeme bili jako suzdržani u našoj komunikaciji. Ipak, nismo je htjeli trajno i definitivno prekinuti.

Vještice iz Rija

U studenome su hrvatski mediji izvijestili i kako je delegat Američkog PEN centra pokušao na svjetskom kongresu PEN-a osporiti Hrvatskom centru pravo da sljedeće, 1993., godine organizira Kongres PEN-a u Hrvatskoj. Prema toj vijesti, delegat je Hrvatsku optužio zbog medijskih nesloboda i progona feministica (navodeći posebno slučaj *Feral Tribunea* te slučajeve Jelene Lovrić, Slavenke Drakulić, Vesne Kesić, Rade Iveković i Dubravke Ugrešić). Koliko ja znam, tu vijest je sam predsjednik Hrvatskog centra PEN-a Slobodan P. Novak poslao tajnici PEN-a Veri Čičin Šain, koja ju je stilizirala i prosljedila medijima.

Poenta je bila u tome da se učini medijski prezentnim kako se Bobo Novak borio »kao lav« za hrvatske interese; u novinama sam poslije čitao neke tekstove o kongresu u Riju, ustanovljeno je da je vrlo sumnjivo je li uopće postojala ikakva intervencija američkog delegata, vjerojatno je izmišljena, jer je trebalo naglasiti patriotizam, odlučnost i vještinu predsjednika našeg PEN-a koji je nakon žestoke bitke izborio pobjedu za Hrvatsku.

Ta inicijalna vijest pokrenula je lavinu komentara u kojima su napadane »prodane duše« koje rade protiv interesa Hrvatske. Posebno je u *Večernjem listu* razrađivana teza o jugofeministicama koje podrivaju međunarodnu promociju Hrvatske (pokazujući pritom indiferentnost prema silovanjima Muslimanki i Hrvatica, o čemu ne pišu).

Vrhunac napada dogodio se 11. prosinca 1992. u tekstu »Hrvatske feministice siluju Hrvatsku«; tekst potpisao »Globusov investigativni tim«, a poslije je ustanovljeno da je (glavni) autor Slaven Letica. U tekstu se kvazisociološkom metodom istražuje socijalno podrijetlo pet proskribiranih feministica — »vještica iz Rija«, njihov ljubavni život, osobne frustracije, korijeni vezanosti za Jugoslaviju i mržnje prema Hrvatskoj.

Zapravo sramotan tekst, na razini protužidovske retorike u nacističkim pamfletima protiv Židova i »loših« Nijemaca tridesetih godina u Njemačkoj! Zbog njega će se kasnije i feministicama i javnosti ispričati glavni urednik Denis Kuljiš i vlasnik Nino Pavić. U dugogodišnjem sudskom procesu feministice će dobiti od EPH novčanu odštetu i pravo na javnu ispriku, ali bilo je to poslije Tuđmanove ere.

Redakcija nije pogrešku priznala odmah; isprva su »jugofeministice« iz broja u broj napadane i ismijavane. Posebno je otrovna bila Tanja Torbarina u svojim kolumnama u *Globusu*, iz tjedna u tjedan ismijavala je proskribirane feministice.

Međutim, cijeli je slučaj internacionaliziran; napadnute nisu bile bilo tko, knjige su im prevedene u svijetu, objavljivale su kolumne u stranim novinama, imale jake veze u feminističkim krugovima; njihov slučaj navođen je kao paradigmatički primjer morbidnosti medija u Hrvatskoj i nacionalizma koji prožimlje sve pore društva.

6

Da bi se »izvadio« i popravio svoj imidž u inozemnim sveučilišnim krugovima, hrvatski predsjednik PEN-a sljedećih će godina postati žestoki kritičar Tuđmana i HDZ-a, pokušavajući ostaviti dojam o sebi kao slobodnomislećem liberalu (za čije se ime »slučaj vještice« vezuje bez njegove krivice). Međutim, u svojim političkim glavinjanjima, desetak godina kasnije doživjet će još jedan politički salto-mortale postavši žestoki nacionalist i, naposljetku, član nacional-šovinističkog Domovinskog pokreta.

Dubravkina je telefonska sekretarica tih dana potkraj 1992. i početkom 1993. godine bila zatrpana uvredama i prijetnjama koje su joj upućivali nepoznati ljudi, pustila mi je jednom magnetofonsku vrpcu sa sekretarice da odslušam te skarednosti i prijetnje. S gorčinom mi je ispričala kako je jednog dana u tramvaju neki čovjek pljunuo prema njoj i nazvao je četničkom kurvom.

Slične je stvari doživljavala i na poslu. Na tihi bojkot kolega već se bila navikla, ali sad se od nje javno distancirao i voditelj projekta *Pojmovnik ruske avangarde*, a posebno su opasni bili napadi Viktora Žmegača, dojučerašnjeg uglednog neomarksističkog povjesničara književnosti. On je poslao *Die Zeitu* odgovor na Dubravkin tekst, a kopije tog njegova teksta Društvo hrvatskih književnika distribuiralo je na mnoge adrese u svijetu.

Dubravka mi je u to vrijeme govorila da se osjeća kao Krležin Doktor iz romana *Na rubu pameti*. Pročitala je tih dana ponovo taj roman, progutala ga zapravo:

— Kako Krleža dobro piše?! I tako se to poklapa s mojom situacijom?!

A ja sam tada upravo privodio kraju rad na prvoj knjizi *Krležijane*. Ta enciklopedija, započeta 1986. godine, bila je nakon promjene vlasti ugrožena, govorkalo se da će rad na njoj biti obustavljen. Prije svega zbog samog Krleže, koji je bio kulturna ikona epohe titoizma, ali i zbog mene kao ljevičara, srpskog zeta, »nedovoljno dobrog Hrvata«. Najprije je to inicirao nekadašnji pomoćnik

direktora Leksikografskog zavoda, sada predsjednik Sabora Žarko Domljan, ali je s vremenom odustao od svojeg nauma.

Onda se 1991. — 92. pojavio Nedjeljko Mihanović, zamjenik ministra kulture, kao agresivni predvodnik bitke protiv Krleže. Supruga tadašnjeg šefa Tuđmanova Ureda, koja je radila sa mnom u Leksu, rekla mi je kako je Mihanović u dva navrata pisao predsjedniku tražeći da se rad na *Krležijani* zaustavi. Tuđman je ipak sačuvao svojeg starog prijatelja Krležu, a ja sam valjda uz to išao kao prtljaga; nitko od vladajućih nije baš žudio za pozicijom urednika enciklopedije o Krleži. Naravno, ta pošteta je podrazumijevala da se moram primiriti u svojim političkim istupanjima; svaka moja intervencija u korist »vještica«, sve kad bih i našao medij koji bi me htio objaviti, značila bi zaustavljanje rada na enciklopediji koja je trebala biti promovirana na stotu godišnjicu Krležina rođenja, u srpnju 1993.

Situacija na Filozofskom fakultetu početkom 1993. posve se zahuktala. Profesor Žmegač, veliki Viktor Žmegač, nakon polemičkog odgovora na njezin tekst u *Die Zeitu*, po onome što mi je Dubravka govorila započeo je kampanju da je se otjera s Fakulteta.

Dubravka je, doista, u prvoj polovici 1993. otišla s Fakulteta, ali neki su me znanci s Fakulteta uvjerali kako Dubravki ipak nije službeno uručen otkaz; ona je sama napustila svoj posao i otišla u Ameriku ne zatraživši slobodnu godinu. Trebalo bi prekopati dokumente u Arhivu fakulteta, ali nije svrha ovih memoarskih zapisa povijesno istraživanje; zapisujem samo svoje uspomene s odmakom od tridesetak godina.

Istini za volju, treba napomenuti da je to bilo razdoblje kad su plaće u Hrvatskoj zbog vrtoglave inflacije naglo pale, na kakvih 200 — 300 maraka. Dubravka je puno veće iznose dobivala za svoje tekstove koje je objavljivala u vodećim svjetskim listovima. Nuđene su joj i razne kraće, ali i dulje stipendije, povremeno je pozivana da bude predavačica na stranim sveučilištima. Honorari za knjige nisu bili visoki, ali neke su objavljene u mnogim zemljama i na raznim jezicima, pa se dalo prikupiti nešto novca i od tantijema. Zarađivala je Dubravka solidno, ali o tome nije nikad željela govoriti ni nama najbližim prijateljima, a ponajmanje se hvaliti i razmetati svojim uspjesima i popularnošću. Ne spominjem to da umanjim odgovornost onih koji su Dubravku otjerali (ili zbog kojih je bila prisiljena otići). Materijalnih problema zbog svojega egzila nije imala, ali zasigurno se suočila s anksioznošću, osjećajem nepripadanja, osamljenosti; to je uostalom i tematizirala u svojim knjigama, osobito u romanima.

Sudbina egzilanta

Prihvatila je sudbinu egzilanta, zapravo apatrida, jer izgubila je zemlju koju je voljela, uskoro će dobiti nizozemsko državljanstvo i za stalno se nastaniti

u Amsterdamu; hrvatsku vlast je smatrala toliko zatrovanom šovinizmom i ksenofobijom, a bila joj je neprihvatljiva i država skrojena po mjeri vladajućih (iako je preuzela domovnicu i dobila i hrvatske dokumente; uostalom u Hrvatskoj su joj nastavili živjeti majka i brat sa svojom obitelji). U toj Hrvatskoj isplivali su i na kulturnu scenu ljudi koji nisu izazivali ni trunku njezina poštovanja.

Ne bih rekao da je egzil bio njezin izbor, ali zahvaljujući njemu postala je svjetski pisac u punom značenju te riječi. Imala je više vremena za pisanje svojih knjiga, mogla je prihvaćati pozive za tribine, panele, konferencije, stipendije, gostujuće profesure. Egzil i apatridstvo su njezinu dotad apolitičnom stvaralaštvu dali dimenziju političkog iskustva, nije to bilo lako, ali mogla je govoriti autentičnim glasom, osjetivši na svojoj koži nedaće povijesti; njezin humor više neće biti opušten i prštav, dobit će gorčinu životnog iskustva.

8

Devedesetih je objavljivala komentare i eseje u vrhunskim američkim, engleskim, francuskim i njemačkim magazinima. Dubravkin kritički odnos prema svim balkanskim nacionalizmima te duhovit i senzibilan prikaz situacije u bivšoj zemlji bili su originalni i privlačni i urednicima i čitateljima zapadnjačkih novina.

Međutim, dvijetisućitih je pojava interneta uništila novinsku kolumnistiku; tiskane naklade novina radikalno su smanjene, a internetska izdanja tih novina u većini slučajeva nisu mogla supstituirati izgubljene prihode; pali su i prihodi od oglašavanja, redakcije su bile prisiljene da se više oslanjaju na svoje profesionalne uposlenike, a honorari vanjskih suradnika bitno su smanjeni ili su počeli posve nestajati. O svim tim medijskim mijenama Dubravka je dosta pisala u svojoj esejistici.

U posljednjih dvadesetak godina njezina života došlo i do bitnih promjena u izdavaštvu. Nestale su s tržišta knjige koje se prodaju u 5000 — 50 000 primjeraka, a u toj kategoriji bila je većina umjetnički vrijednih knjiga. Takve su naklade ujedno autorima donosile tantijeme koje su mogle pokriti godinu ili dvije životnih troškova. Sad su se polarizirala dva tipa knjiga: prvi, 99% naslova koji idu u nakladi do 5000 primjeraka, i drugi, samo 1 % knjiga, bestseleri su koji se prodaju u nakladama preko 100 000 primjeraka. U marketing bestselera veliki izdavači ulažu ozbiljan novac, ali sve to nema ozbiljne veze s umjetničkom vrijednošću knjiga.

Dubravkine knjige išle su u zonu prodaje do 5000 primjeraka, ali su dobivale recenzije (uglavnom pozitivne) u najprestižnijim novinama i na najuglednijim portalima, a nerijetko su tekstove o njoj potpisivala vodeća imena suvremene književnosti. I najprestižnije revije tražile su intervjuje od nje.

Godina 1993.

Američki fikcionar izići će u Hrvatskoj 1993. godine, u izdanju Durieauxa, kod njezina starog urednika iz GZH-a Nenada Popovića (potkraj osamdesetih postat će mu i vjenčana kuma, druga kuma bila je moja Jasmina).

Dubravka, međutim, nije bila zadovoljna kako je knjiga medijski prezentirana, govorila je kako ju je Nenad sakrio, jer mu je u novonastaloj situaciji njegova kuma postala preopasna, ugrožavala je njegov biznis.

Nije Nenad plašljiv čovjek, dapače. Po osobnim stavovima i knjigama koje je izdavao uvijek je bio protivnik nacionalizma. Ali sasvim je moguće da je 1993. u atmosferi histeričnog nacionalizma i prozivanja Dubravke pokušao njezinu knjigu »pritajiti«; recimo ne slati novinarima i redakcijama, jer svaki je izdavač, a pogotovo mali, ovisan o državnim otkupima i potporama, a dođe li na državne natječaje s reputacijom »državnog neprijatelja«, propast mu je zajamčena. Bar je tako bilo te 1993. godine. Dubravka mu to neće zaboraviti, Durieaux neće poslije dobiti više niti jedan njezin naslov.

A kakva je atmosfera u to vrijeme vladala oko Dubravke dobro ilustrira jedna anegdota; pričao mi je vrlo ugledni hrvatski pisac da je Dubravkin *Fikcionar* umotao u neprozirne korice kako bi knjigu na miru čitao dok je putovao vlakom na konferenciju PEN-a u Španjolskoj. Bilo mu je nelagodno što bi mu drugi članovi delegacije mogli reći ako vide da čita heretičnu literaturu »državne neprijateljice«.

U Društvo književnika stalno su pristizali izvještaji s Dubravkinih nastupa u inozemstvu, o tome što je govorila o hrvatskoj vlasti i općevladajućem nacionalizmu. Tadašnji predsjednik DHK pokazao mi je svežanj tih pisama s dojavama rekavši kako misli da bi se DHK morao ograditi od njezinih izjava i izbaciti je iz članstva.

Bio sam godinama dobar s njim, a i u novim političkim okolnostima on me štiti kao glavnog urednika časopisa koji objavljuje DHK. Mislim da mi je vjerovao i kad sam govorio nešto s čim se on možda nije slagao. Rekao sam mu da ne poduzima ništa protiv Dubravke, dužnost je Društva književnika da štiti slobodu govora, nitko ne može biti proskribiran zbog svojih stavova. Zar Thomas Bernhard nije oštro kritizirao i nacionalizam i vlastitu državu, pa opet nikome nije palo na um da mu ospori status velikog austrijskog pisca?!

Upozorio sam ga da će se konačni sudovi donositi s vremenskim odmakom i da je veliko pitanje hoće li budućnost više osuđivati nju, ili one koji bi joj osporili pravo na drugačije mišljenje. Nisu mu se svidjele moje riječi, ali nije izdao nikakvo javno priopćenje; možda sam ipak utjecao na njega da ne pre nagljuje s osudom.

U srpnju 1993. izašla je prva knjiga *Krležijane*. Unatoč polariziranim stavovima oko Krleže, takvo djelo nije moglo biti prešućeno. Imalo je odjeka i izvan Hrvatske. U kulturnom dodatku ljubljanskog lista *Dela* objavljen je u

dva nastavka razgovor sa mnom o Krleži i enciklopediji; u Beogradu je, pak, Gojko Tešić izdao poseban, dosta luksuzan zbornik *Krleža danas* u kojem je (s mojim dopuštenjem) objavio niz važnijih tekstova iz enciklopedije.

Od intervjua koje sam dao u Hrvatskoj posebno pamtim onaj u *Feral Tribuneu*, potkraj ljeta 1993. Bio je to jedan od prvih brojeva Ferala, koji je od lipnja 1993. počeo izlaziti kao samostalan tjednik. Toliko mi je pojava tog tjednika značila. I tako imponirala hrabrost njegovih urednika i novinara: Ivančić, Lucić, Dežulović, Senjanović, Erceg... Ma, svi suradnici.

Intervju sa mnom radila je Heni Erceg, jedno od prvih pitanja bilo je vezano za slučaj »vještica iz Rija«. Prva knjiga *Krležijane* već se pojavila te godine, više joj svojom izjavom nisam mogao naškoditi. Osudio sam harangu protiv kolegica, naglasio pritom i nečasnu ulogu predsjednika PEN-a, koji umjesto da u skladu s Poveljom PEN-a štiti slobodu mišljenja i govora, on štiti represivnu državu i njezin nacionalistički režim. Nažalost, slagarskom pogreškom došlo je do poremećaja u poretku odlomka, ali mislim se ipak dovoljno jasno može iščitati moj stav.

10

Moram ispričati jednu (ne)zgodu o tome kako me intervju u *Delu* spasio pri prelasku granice. Naime, od veljače 1992. ja sam praktično svaki mjesec odlazio po nekoliko dana u Beograd da obiđem suprugu i djecu. Putovalo se autobusima preko Mađarske, u Baji se iz hrvatskog autobusa prelazilo u autobus srbijanske agencije. Svaki put sam nosio maksimalan iznos deviza koji se mogao legalno prenijeti preko granice (s potvrdom banke, ograničenje je bilo tisuću maraka, bez potvrde tri stotine). Trudio sam se da uvijek odnesem najveći dopušteni iznos, jer troškovi obitelji koja ima dijete s posebnim potrebama nisu bili mali. Međutim, problem je bio u tome što su mi razni prijatelji i znanci svaki put donosili koverta s iznosima koje sam morao prenijeti njihovim rođacima i prijateljima (iznenadio sam se kad sam vidio da mnogi »domoljubi« zapravo imaju djecu ili bliske srodnike u Beogradu). To je meni stvaralo probleme jer nisam znao koliki je ukupan iznos novca koji prenosim. U novčaniku sam imao nekoliko potvrda o podignutom novcu, nijedna nije bila na maksimalan iznos, jer bi i to bilo sumnjivo. Carinici i policajci su znali da tim autobusima putuju žene oficira JNA koji su optirali za Srbiju (a njihove žene ostale u Hrvatskoj nadajući se da će sačuvati stanove), ili etnički nečisti Hrvati koji imaju rodbinu u Beogradu. Hrvatski graničarski službenici smatrali su svojom patriotskom dužnošću da šikaniraju takve putnike. Nisu rijetka bila vulgarna dobacivanja. Putnici su samo uplašeno sjedili, glava pognutih ili uvučenih u ramena.

Jednom me je jedan jako mladi carinik (valjda nije imao ni dvadeset godina) na graničnom prijelazu u Virovitici izveo iz autobusa s prtljagom jer je vidio da nešto petljam s nekoliko bankovnih potvrda koje imam u novčaniku. U carinarnici je započeo detaljnu pretragu. Ja sam sav pretrnuo: u novčaniku nisam imao više od tisuću maraka, međutim, nosio sam i nepoznatu količinu tuđeg novca. Kako ću opravdati ako mi novac zaplijene? Hoću li još pritom

morati platiti kaznu? Koverta sam sakrio u posebne pretince putne torbe, ali carinik će to lako naći.

Bio sam zapravo posve zaboravio da sam ponio stranice *Dela* s intervjuom, da pokažem Jasmini. I to je bila velika sreća, jer mladi carinik je vidio novine na dnu torbe, valjda je mislio da u njima nešto skrivam; rastvorio je stranice i začudio se vidjevši moje fotografije u *Delu*.

— Jeste li to vi? — upitao me prešavši iz stava agresivne nabusitosti u poziciju opreznog ispipavanja.

— Da, ja sam glavni urednik u Leksikografskom zavodu. Putujem u Beograd iz poslovnih razloga, po nalogu glavnog ravnatelja i potpredsjednika HDZ-a akademika Brozovića.

Odmah sam shvatio da moram naglasiti i svoje i Brozovićeve titule, a posebno njegov visok status u HDZ-ovoj hijerarhiji. Moram impresionirati, ma uplašiti, mladog carinika.

Dečku se sada već izmijenio izraz lica, glas postao servilan.

— Dobro, dobro, vidim da ste vi naš čovjek, pametan i školovan! Neka vam je sretno i uspješno!

— Hvala, ne zamjeram vam ništa; vi samo obavljate vašu dužnost!

I prođoh tako, sa svim svojim skrivenim kovertama. Ja, »ugledni hrvatski kulturni djelatnik«.

11

Kako sam lektorirao Dubravkinu knjigu

Moji susreti s Dubravkom od druge polovice 1993. znatno su se prorijedili. Ona je svoj stan u Đorđićevoj dala bratu; tih nekoliko puta godišnje kad navrati u Hrvatsku može se smjestiti i kod majke, koja sama živi u stanu u Novom Zagrebu.

Brat se oženio i dobio u braku dvoje djece koje je Dubravka voljela kao da su njezina, osobito djevojčicu. Nekoliko puta sam bio prisutan kasnijih godina kad je Dubravka razgovarala sa Sinišinom kćeri; čak i kad bismo bili u oštroj raspravi, kad se nismo u nečemu slagali, što nije bilo rijetko, na Korinin poziv s mobitela Dubravkino bi lice poprimilo izraz maternalne nježnosti, a glas bi posve omekšao. Kasnije će se to još pojačati kad Sinišina supruga oboli od tumora na mozgu, prođe ciklus radikalnih kirurških zahvata i, naposljetku, vrlo mlada umre.

Godine 1995. javili su mi se iz uredništva Arkzina, ovaj put ne iz lista (u to je vrijeme Boris Rašeta objavio u tom listu dosta velik intervju sa mnom), već iz odjela knjižne naklade. Tiskat će novu knjigu eseja Dubravke Ugrešić *Kultura laži*. Radi se o esejima koji su prethodno objavljeni na stranicama vrlo uglednih listova u Evropi i Americi, u kojima je Dubravka analizirala zbivanja

u Jugoslaviji. Kao knjiga su se prethodno ti eseji već pojavili na nizozemskom u Amsterdamu.

Preporučila je mene da lektoriram knjigu.

— Znae ja se lekturom već dva desetljeća više ne bavim, još od časopisa *Pitanja* iz 1976. Nisam siguran da sam dobar u tom zanatu. Dubravka mi je povremeno davala svoje tekstove da ih pročitam, ali to je bilo više prijateljski i redaktorski; usput bih nešto i pravopisno ispravio, ali toga je bilo malo jer Dubravka je izvrsno vladala jezikom.

Ali, u redu, ako je ona to tražila, ispunit ću joj želju. Samo, molim vas, nemojte me navoditi kao lektora. I ne želim, nikakav honorar, pošaljite mi samo tri primjerka knjige kad izađe!

No, nisu poslušali, ili su zaboravili što smo se dogovorili. Doduše, honorar nisu uplatili, to su zapamtili, ali su me naveli kao lektora.

Ma, dobro, nije sramota biti Dubravkin lektor. Jedino je nezgodno što mi se nekoliko tjedana nakon izlaska Dubravkine knjige javila i Slavenka Drakulić, i ona bi da joj Visković lektorira novu knjigu. Odbio sam Slavenkinu ponudu, rekao sam da ću knjigu rado pročitati i reći joj svoje mišljenje. Predložiti moguće ispravke, također. Donijela mi je Slavenka rukopis knjige, ali nije ništa poslušala od mojih prijedloga. Ma, nema veze.

A Dubravkina knjiga je doista vrhunska (uživao sam, premda se lektura mora raditi bez emocija, mimo uživanja u tekstu), u rangu Kiševe i Krležine polemičke esejistike. Nitko, zapravo, nije tako mrko, odlučno i oštroumno pisao o političarima koji su zakuhali rat početkom devedesetih i o onima koji su ih intelektualno opsluživali. Mnogi su tu knjigu pročitali te 1996., ali priznat će njezin utjecaj tek kasnije, nakon promjene vlasti dvijetisućitih. Prije toga bit će u strahu priznati kako se slažu s Dubravkom!

Mene je ipak tištalo to što Dubravka nije meni kao prijatelju poslala rukopis knjige, pa da joj kao prijatelj kažem svoje mišljenje, eventualno nešto i jezično stiliziram, preuredim. Moja taština nije mogla izdržati da joj to i ne kažem:

— Pa, Dubo, zašto si arkzinovcima rekla da mi ponude da lektoriram tvoju knjigu? Ne mislim da je to nečastan, niže vrijedan posao, ali ja se time već dvadeset godina ne bavim. Ima puno boljih lektora od mene. Još sam ih zamolio da me ne stavljaju u nulti arak, a ipak su me stavili.

Samo se pomalo podrugljivo nasmijala:

— Pa, zar nije tvoja dužnost da služiš piscima?

Uh, kako me povrijedila:

— Draga moja, ja služim književnosti, ne piscima; štoviše, ja pisce stvaram!

Osjetio sam da me namjerno provocirala; bila je na neki način i ljuta na mene. Tek će u kasnijim razgovorima artikulirati što mi zamjera. Smatrala je kako sam uredivši *Krležijanu* kapitulirao pred režimom, dao režimu kulturni

legitimitet. Pokazao sam kako se mogu i pod kapom tog režima objavljivati djela koja afirmiraju istinske kulturne vrijednosti. Irelevantna je moja borba da nadljudskim intelektualnim naporom, pa i povremenim lukavstvima, dođemo do vrhunskog djela. Korisnije bi bilo neprekidno pokazivati kako ovaj režim nema kapacitet da proizvodi velika djela.

Očito su se naši bazični stavovi unekoliko razlikovali. I jedno i drugo smo voljeli Jugoslaviju, ne znam kakav je bio njezin stav prema socijalističkoj Hrvatskoj, pretpostavljam da je bio afirmativan. Međutim, u situaciji kad se Jugoslavija raspada, ja ne želim apriorno odbaciti Hrvatsku. Zašto bih Hrvatsku prepustio »ustašama«, ne volim je manje od njih, jedino što sam ja smatrao da se jugoslavenstvo i hrvatstvo ne isključuju.

Problem je i to što je Milošević zajedno s radikalnim srpskim nacionalistima kompromitirao ideju Jugoslavije; jednako koliko je Jugoslavija neprihvatljiva hrvatskim nacionalistima (zapravo većini hrvatskog naroda), ona je neprihvatljiva i srpskim nacionalistima. Nema više ni političke ni etničke osnove za Jugoslaviju kao racionalnu državnu zajednicu prihvatljivu većini žitelja. To treba prihvatiti kao realnost!

Ono što ja pokušavam i što ću nastojati i ubuduće jest da pomognem da Hrvatska bude uljuđena zemlja bez ksenofobije, osobito bez inkodirane mržnje prema Srbima, te da se kulturnom nasljeđu iz razdoblja Jugoslavije pristupa bez predrasuda, analitički vrednujući i negativne i afirmativne strane Jugoslavije.

Poštujem njezin izbor da ode izvan Hrvatske, ali moj je izbor da ostanem u Hrvatskoj i učinim je zemljom u koju će se možda jednog dana drage volje vratiti moja žena i djeca.

U tom suočavanju nije pokazala previše razumijevanja za moje ideje, očito je mislila kako samo opravdavam svoje »kapitulanstvo«. Ali, ja sam u to duboko vjerovao i onda. I sada.

U to doba, sredinom devedesetih, Jasmina se pomalo počela preseljavati u Budimpeštu. Odmah nakon dolaska u Beograd priključila se beogradskim feministicama, bila je među osnivačicama Ženskih studija i glavna urednica istomenog časopisa. Kao istaknuta aktivistica i teoretičarka počela je surađivati s Rodnim studijima na CEU u Budimpešti. U početku je dobivala stipendije, vremenom sve duže, a potom se stabilizirao i njezin status stalne predavačice. U drugoj polovici devedesetih i djeca su se upisala u Budimpešti u školu. Jasmina je dosta pisala o Dubravkinim knjigama, uglavnom na engleskome u uglednim internacionalnim časopisima; početak će planirati i knjigu o njoj na engleskome. U drugoj polovici devedesetih Dubravka i gostuje u Budimpešti kao sve poznatije ime svjetske književnosti. Družuje se s Jasminom, nerijetko i odsjeda u njezinu stanu.

Ja ću Dubravku vidati nešto rjeđe, ona uglavnom u Hrvatsku dolazi preko ljeta, u vrijeme kad sam u vikendici na moru, ali obavezno ćemo se vidati kad

dode na božićno–novogodišnje praznike. Nekoliko godina ćemo i dočekivati zajednički Novu godinu (sa Snježanom Tribuson i Hrvojem Turkovićem, a znao nam se pridružiti i Goran Tribuson sa svojom Jasnom).

U to vrijeme postao sam glavni urednik u Nakladi Konzor (uz svoj glavni posao u Leksikografskom zavodu); objavili smo niz vrijednih knjiga, a posebno mi je drago što sam uspio progurati i ideju o tiskanju *Izabranih djela Ive Andrića* u šest knjiga. Početak devedesetih bio je u znaku dvojbi hrvatske znanosti o književnosti koja nije znala što bi učinila s Andrićem; katolik iz Bosne, pisac snažno vezan za franjevačku tradiciju, ali istodobno i jugoslavenski unitarist, kraljevski diplomat, poslije II. svjetskog rata lojalni član Partije. Neki su ga devedesetih godina u Hrvatskoj otvoreno nazivali renegatom. Ja sam pak od početka zastupao tezu da Andrić jest srpski književnik, ali i hrvatski (i naravno, bosanskohercegovački); u hrvatskom korpusu postoji i jugoslavenska baština, mnogi su se istaknuti hrvatski umjetnici zanosili idejama jugoslavenstva (od Meštrovića do Ujevića). Godine 1997. priredio sam posebno izdanje časopisa *Most*, na engleskom jeziku, za koje sam napisao opširnu *Kronologiju Andrićeve života i djela* te predgovor u kojemu objašnjavam na koji način vidim njegovo funkcioniranje unutar hrvatske književnosti.

To bavljenje Andrićem našlo se u fokusu pozornosti medija, dao sam i nekoliko velikih intervjuova u *mainstream* medijima poput *Globusa* i *Nacionala*. Ponovo se ono što radim premjestilo u maticu kulturnog života. Politički ja se pritom nisam mijenjao: moje su pozicije bile »feralovske«, međutim, pozicija većine medija, osobito EPH–ovskih pomaknula se prema lijevom centru, a nacionalistički »govor mržnje« posve je istisnut s javne scene, još se eventualno mogao naći kod nekih kolumnista *Večernjeg lista* i državnog *Vjesnika*. Zanimljiv je slučaj glavnog urednika *Vjesnika* Nenada Ivankovića; on je ujedno na Hrvatskoj televiziji bio urednik niza političkih jednosatnih kontakt emisija; usprkos svojoj dosljedno desnoj i nacionalističkoj poziciji, u više navrata me zvao da sudjelujem u njegovoj emisiji koja je išla u *prime timeu* na prvom programu HRT–a, shvaćao je da je zbog dinamike i zanimljivosti emisije potreban i govornik koji će braniti lijevo–liberalne pozicije.

Prvi roman u egzilu

Godine 1997. i 1998. iznimno su važne za Dubravku Ugrešić: 1997. godine objavljen je njezin prvi roman koji je napisala u egzilu, prvo je izišao na nizozemskom u Amsterdamu pod naslovom *Museum van onvoorwardelijke*, potom 1998. u Londonu na engleskom pod naslovom *The Museum of Unconditional Surrender* (u prijevode Jasminine i moje prijateljice Celie Hawkesworth), tek potom 2001. — 2002. knjiga se pojavljuje i na hrvatskome u zajedničkom izdanju Konzora i beogradskog izdavača Samizdat B92. To je knjiga koja je pre-

vedena na mnoge jezike, doživjela je pohvale najistaknutijih svjetskih pisaca i kritičara.

Kad sam bio u Budimpešti 1998. u Jasmininu stanu na polici sam ugledao englesko izdanje romana. Knjigu nisam ispuštao iz ruku do zadnje stranice. Po samoj strategiji ona slijedi Dubravkinu već ovjerenu metodu »pachworka«, u kojemu se prepleću elementi čiste fikcije i dokumentarizma. Nama koji poznajemo Dubravku, pa znamo i elementarne činjenice o njezinu životu, jasno je koliko je autobiografskih činjenica ugrađeno u roman. A roman je pun gorčine...

Naravno, posebno mi je zaokupilo pažnju posljednje poglavlje koje donosi povijest jedne grupe prijateljica koje povezuju i profesionalni interesi i osobna prijateljstva. Ljepota druženja, bliskost.

A onda dolazi kraj osamdesetih, buđenje nacionalizama, politički prevrat; velika povijest nahrupila je svom silinom u arkadijski i hedonistički svijet ženske grupe. Pojavljuju se razorne strasti: identifikacija s nacionalističkim ciljevima, netolerancija i isključivost. Ja sam, poznavajući unutarnju tektoniku te grupe, u tom ogorčenom opisu raspada jedinstva prepoznao gorčinu zbog raspada Arkadije; neku vrstu Dubravkine retorizije nad nekadašnjim bliskim prijateljicama.

Rekao sam nakon čitanja Jasmini: — Pa, Dubravka trga sve veze za sobom. Nemilosrdna, ne želi pokazati ni trunke razumijevanja prema dojučerašnjim prijateljicama; možda su neke od njih samo žrtve ratne psihoze; neke su zapravo uplašene i skrivaju se iza masovnih stereotipa. Predstavila ih je s takvim prezirom da on isključuje svaku mogućnost obnove ikakvog oblika veze.

Pričao sam valjda pred nekim prijateljima kakav je fenomenalan roman napisala Dubravka, doprlo je to i do novinara. Potkraj devedesetih i početkom dvijetisućitih u kratkom razdoblju dao sam 4 — 5 velikih intervjuja za velike nacionalne revije. Novinarka *Nacionala* Mirjana Dugandžija godine 1999. radila je intervju sa mnom, dominantna je tema bio Krleža. Privodio sam kraju rad na drugom i trećem svesku *Krležijane*, pa je to bio glavni povod razgovoru. Međutim, potkraj intervjuja Mirjana me pitala jesam li pročitao novi roman Dubravke Ugrešić. Ja sam ukratko opisao strukturu romana, koji je narativno remek-djelo, zaključivši da će roman izazvati u Zagrebu zasigurno pozornost i zbog Dubravkina »obračuna s njima«, zbog načina kako je prikazala raspad prijateljstva unutar grupe pod pritiskom nacionalizma i političkih promjena. Da, bio sam šokiran, Dubravka se nemilosrdno obračunala sa svim svojim nekadašnjim prijateljicama. Jedino je moja Jasmina bila pošteđena; uostalom, žrtva je tog nacionalizma koji je poružnio Arkadiju, pokazao da ona zapravo nikad nije ni postojala.

Koji dan nakon pojavljivanja intervjuja u *Nacionalu* nazvala me je Dubravka iz Amsterdama; zvučala je ljutito:

— Tko ti je dao pravo da o romanu govoriš kao o dokumentarističkoj prozi, a ne o fikciji?!

— Ali, Dubo, svi prepoznajemo konkretne životne situacije, čak si se rugala i vrlo pomno opisanim fizičkim karakteristikama nekih likova. Dobro, ime na su, promijenjena, ali svi dobro znamo što je »proza s ključem«. Uostalom, ostavila si izvorno Jasminino i moje ime, govoreći o našem slučaju, pa je time jasno naznačeno da je podloga dokumentaristička!

— Svejedno, zahtijevam da se o romanu govori kao o fikciji, bez obzira na faktografiju od koje ja polazim!

— Ma, možeš ti zahtijevati što hoćeš, ali ne čitaju te maloumni čitatelji, osobito ne tvoje nekadašnje prijateljice koje si pretvorila u antijunakinje svojega romana!

Ubrzo potom počele su me zivkati »cure iz Babinjaka«, imam li knjigu, mogu li je posuditi.

— Nemam, ali nastojat ću je objaviti u Konzoru! Zapravo, mimo tog poglavlja, to je izvrstan roman!

Naravno, bivšim Dubravkinim prijateljicama bilo je neugodno, nemilosrdno su ismijane. Neke od njih su se preda mnom i duhovito branile. Jedna od njih mi je rekla:

— Znam, ti sigurno misliš da sam ja ona fanatična nacionalistica koja tvrdi kako je čast dati vlastitog sina u Hrvatsku vojsku da brani domovinu makar i poginuo, ali ja sam ti zapravo drugi lik, ja sam ona žderačica muškaraca, zavodnica, koja nabija rogove svim muškarcima!

Možda i nisam bio u pravu tvrdeći da se radilo o dokumentarističkom postupku; eto, čak i pripadnice babinjaka odbijaju prihvatiti role koje im je Duba namijenila.

Sabrana djela

Kad smo se Dubravka i ja susreli u Zagrebu još uvijek se ljutila na mene. I dalje je tvrdila kako nisam smio govoriti o dokumentarizmu njezina romana. Ja sam sliježući ramenima ostajao pri svojoj tvrdnji da se radi o »prozi s ključem«, to je jasno svakome tko elementarno poznaje njezin život i krug prijatelja. Pa nisu ni njezine bivše prijateljice baš toliko naivne da ne bi mogle same otkriti njezinu okrutnu persiflažu bez moje pomoći.

A bilo mi je doista žao što se Dubravka tako radikalno, žestoko i nesmiljeno, obračunala sa svojom zagrebačkom prošlošću; oštrim škarama prerezala je sve veze. A nisu baš sve te žene tako licemjerne, prožete mržnjom i opsjednute nacionalističkom strašću, kako ih ona vidi. Gubitak je to za našu književnost i kulturu, ali i za samu Dubravku.

— Žao mi je što tako nesmiljeno raskidaš sa svime što bi te moglo vezivati za Zagreb. Ljudi se mijenjaju; neke su stvari one izrekle pod stresom, presijom kolektivne psihoze u kojoj smo svi bili tih predratnih i ratnih dana. Dopusti i mogućnost da se netko može povući, smiriti strast, reterirati protokom vremena. Neke od njih si ipak osamdesetih voljela; i one tebe! Ovako si ih izgubila, bojim se, za sva vremena!

Spomenuo sam joj kako me jedna od »prijateljica« iz babinjaka pitala postoji li mogućnost da je povežem s Dubravkom kad bude došla u Zagreb; rado bi joj objasnila neke svoje riječi i postupke, krivo ih je razumjela.

— Nema šanse, ne želim ih vidjeti! To poglavlje života je trajno zapečaćeno za mene! I nije mi drago što se ti s njima i dalje družiš, nalaziš čak razumijevanja za njih!

— Znaš, svijet ipak nije jednoobrazan: crno–bijeli; najčešće je zapravo siv, i to u mnogim nijansama sive.

Plašila me ta Dubravkina nesklonost da ikome prašta. I kasnije, kad bih joj objašnjavao da se netko promijenio i da je dobro što se ljudi mijenjaju, da je važno što se i institucije mijenjaju nabolje, ona je poricala tu mogućnost, nesklona da prašta ikome.

Zamjerala je svojim kolegicama »vješticama« što su postupno prihvaćale ponude suradnje od vlasnika EPH. Slavenka Drakulić, Jelena Lovrić i Vesna Kesić su s vremenom prihvatile ponude da pišu u *Jutarnjem listu* pa čak i u *Globusu*; za Dubravku je to bilo ravno izdajstvu.

Jednom mi je rekla da smo svi mi koji nismo napustili Hrvatsku zapravo postali kolaboranti Tuđmanova režima!

— Čuj, ja mislim da su feralovci, koji su ostali u Hrvatskoj, bili zapravo hrabriji od tebe. Oni su svakodnevno bili izloženi nacionalističkim pritiscima, u početku su stvarno nosili glavu u torbi. Trebalo je izdržati svakodnevno pljuvanja, optužbe, podmetanja; za mene je to važniji način borbe za širenje prostora slobode u Hrvatskoj, nego napisati poneki članak u stranim novinama o tome kako je Hrvatska zacementirana kao nacionalistička vukojebina!

Ne, Dubravki nitko nije bio dovoljno dobar; sve više je ljudi udaljavala od sebe. Odbijala je suradnju čak i u *Feralu*.

A potkraj devedesetih situacija u Hrvatskoj se bitno mijenjala; Tuđman se teško razbolio, na vidjelo su izlazile hadezeovske afere. Neupitna vlast bila je poljuljana, sve je izvjesnije bilo da će sljedeći izbori donijeti stranačku smjenu.

Moja pozicija u kulturi sve se više s margine pomicala prema centru. Privodio sam kraju *Krležijanu*, gostovao povremeno kao vanjski predavač na fakultetima, uređivao časopis *Republika*, pisao kazališnu i književnu kritiku za *Vijenac*, bio glavni urednik nakladnika Konzor, koji je godišnje objavljivao po tridesetak ambicioznih naslova...

Dobro sam potkraj devedesetih surađivao s tadašnjim HDZ–ovim ministrom kulture Božom Biškupićem, koji je financijski podupirao neke moje iz-

davačke projekte, do jučer neprihvatljive. Recimo, financijski je podržao moju ideju da u Hrvatskoj objavimo *Izabrana djela Ive Andrića* u šest knjiga. Pitao sam Božu i bi li financijski podržao sabrana djela Dubravke Ugrešić.

— Zašto ne, pa i ona je hrvatski pisac, bar piše na hrvatskom jeziku?!

Znao sam da je Dubravka zainteresirana za sabrana djela, stalno se žalila kako je nemoguće u knjižarama nabaviti njezine stare knjige. Uzalud sam joj tumačio kako to i ne mora imati veze s njezinim disidentskim statusom; ni onima koji su nacionalističke ikone ne reprintiraju stare knjige. Jedini način da objavimo te stare naslove je da tiskamo sabrana djela. Pogledala me s nevjericom:

— Misliš li da bi mogao objaviti moja sabrana djela?!

— Na komercijalnoj osnovi, tako da se troškovi pokriju na tržištu, teško, čak i ako se odrekneš autorskog honorara, što nikako ne bih želio. Obratit ću se sponzorima, tražit ću potpore!

Nisam odmah htio reći Dubravki da sam razgovarao s ministrom koji mi je obećao potporu i otkup knjiga. U sklopu kompleta bit će objavljen i *Muzej bezuvjetne prodaje*, prvi put na hrvatskom jeziku, na kojem je napisan. Svaka knjiga će se moći kupiti i izvan kompleta. Na velikom prodaju ne mogu računati, možda nekoliko stotina kompleta (ali i to će dobro doći); najnoviji roman možda će se prodati i u 2000 primjeraka.

Obećali su mi pomoć i iz Sorosove fondacije Otvoreno društvo, mislim da je Konzor naposljetku dobio od njih desetak tisuća dolara. Sve je to omogućilo da Dubravki osiguramo i prilično velik autorski honorar.

Naposljetku sam joj ipak priznao da sabrana djela ne bismo mogli objaviti bez pomoći hrvatskog Ministarstva kulture. Dodao sam smijući se:

— Moram priznati kako mi je drago što sam natjerao HDZ da ti financira knjige. To je znak da Hrvatska postaje normalna zemlja!

— Baš si morao tražiti njihovu pomoć?

— Pa morao sam, bez pomoći Ministarstva ne bi bilo ovih sabranih djela! Uostalom poreze plaćaju i nečlanovi HDZ-a, red je da se i njima financiraju projekti za koje su zainteresirani. Ali, čuj, draga moja, htjela — ne htjela, ti si ipak hrvatski pisac jer pišeš na hrvatskom jeziku, možeš ga ti nazvati i »hrvatski ili srpski« ili hrvatskosrpski! Možda možeš neki novinski tekst i napisati na engleskom, ali svoju literaturu pišeš na jeziku koji si učila u školi i kojim si cijeli život komunicirala. Čak i kad ti se knjiga prethodno otisne na engleskom ili nizozemskom, tu se radi o prijevodima, uvijek su navedena imena prevoditelja!

— Nemoj me svrstavati u te tvoje plemenske kategorije; ja sam transnacionalni pisac; ne pristajem na uske nacionalne odrednice. Želim da me se čita u obzoru suvremene svjetske književnosti!

Smrknula se, povrijedio sam je: nju da financira HDZ-ovo ministarstvo!

Javila mi se nakon nekog vremena:

— Dogovorila sam se s Dejanom Ilićem, beogradski nakladnik Samizdat B 92 bit će srpski suizdavač mojih sabranih djela! A kao urednica i autorica popratnog teksta bit će potpisana tvoja Jasmina.

Izrekla je to tonom: uzmi ili ostavi!

Da sam odustao, ne vjerujem da bi beogradski izdavač sam sastavio financijsku konstrukciju, mislim da su Konzorova ulaganja bila znatno veća. Ali nije mi smetalo što me udaljila iz projekta: zapravo mi je drago da Jasmina bude urednica, Dubravkinim djelima ona se znalački bavila, napisala je niz tekstova o njoj, spremala je i knjigu na engleskom o Dubravkinu opusu.

U Ministarstvu kulture došlo je do promjena 2000. godine, ministar je postao Antun Vujić, izdavački sektor je preuzeo njegov pomoćnik Branko Čegec, on je ispunio sve obveze koje su dogovorene s Biškupićem, a nije se protivio ni da suizdavač bude iz Beograda. Dogovorili smo se s Ilićem koje će troškove on preuzeti i koliko će kompleta osmosveščanih Dubravkinih djela preuzeti za distribuciju u Srbiji. Tako je Dubravka ostala hrvatsko–srpski pisac, nije se odrekla Jugoslavije. Knjige su se pojavile 2002. godine.

19

Nema kompromisa kod Dubravke

Bez obzira na sve naše nesporazume, ja sam kao svoju kulturnu zadaću, da ne kažem misiju, neprekidno imao na umu to da održavam vezu Dubravke s hrvatskom kulturom. U vrijeme izlaska njezina romana *Muzej bezuvjetne predaje* bio sam član žirija nagrade *Jutarnjeg lista*. Ta nagrada je tada bila vrlo utjecajna (a i sam je *Jutarnji list* bio i na tiražnom i profesionalnom vrhuncu), osim toga bila je i novčano izdašna. Na sastancima žirija zagovarao sam Dubravkinu knjigu s dubokim uvjerenjem da ona tu nagradu zaslužuje; uostalom roman je već bio preveden na desetak jezika i bio internacionalna uspješnica. No, žiriranje nije išlo po mojim zamislama. Naime, proces nagrađivanja uključivao je i fazu objavljivanja tekstova o nominiranim knjigama (i kratkih intervju s autorima) u *Jutarnjem listu*. Zatim su nominirani na svečanosti proglašenja nagrade trebali doći na pozornicu i sjediti sat vremena pod svjetlima reflektora te dati izjave i napeto čekati odluku žirija koja se nije znala do zadnjeg trenutka. Otprilike procedura kao na dodjeli Oskara.

U ovom slučaju sve se zakompliciralo jer je Dubravka odbila dati intervju *Jutarnjem listu*; nije htjela nikakav oblik suradnje s vlasnikom EPH Ninom Pavićem. Uzalud sam je uvjeravao da je Nino sada na lijevoliberalnim pozicijama; ne, za nju je on ostao zacementiran na pozicijama nakladnika *Globusa* u kojem su objavljene »Vještice iz Rija«.

— Pa, ispričao vam se; i Vesna i Slavenka i Jelena počele su surađivati s njim.

— To nije za mene kriterij, ako su one kapitulirale, ne moram i ja! — odrezala je odlučno Dubravka.

Naravno, nije doputovala iz Amsterdama na svečanost dodjele nagrade, premda je nakladnik obećao da će pokriti putne troškove.

Bilo mi je jasno da će moj naum s prvom velikom hrvatskom nagradom za Dubravku teško proći; svjestan sam da bi vlasnik EPH riskirao da laureatkinja nagradu demonstrativno odbije.

Na zadnjem sastanku žirija zagovarao sam stav da mi moramo nagraditi najbolju knjigu, a laureat može odlučiti da nagradu može primiti ili odbiti. Naravno, ostao sam u manjini, preglasan sam, skupa s Andreom Zlatar; ostatak žirija u kojem su bili urednik kulturne rubrike *Jutarnjeg lista* i njihova stalna kritičarka, odlučio je da nagradu dobije Davor Slamnig za knjigu *Topli zrak*. Slamnig je ime gradio još u doba Pavićeva urednikovanja u *Poletu*. Nagrada je tako otišla frendu, inače sjajnom novelistu, ali — ipak — usporediti *Topli zrak* i *Muzej bezuvjetne predaje*, jedan od ponajboljih hrvatskih romana svih vremena, smiješno je.

A ja više u to vrijeme nisam bio u Konzoru, prešao sam u Profil, firmu s puno većim kapitalom i izdavačkim programom. Vlasnik Profila ponudio mi je da uređujem biblioteku koja će nositi ime po meni: »Velimir Visković bira za vas«. Očekivao sam da ću surađivati i s Dubravkom, pozvao sam je da nam ponudi svoje nove knjige, ali ona je to ignorirala. Rekla je da joj se ne sviđa Profilov barnumski reklamiran izdavački program, način kako prezentira svoje knjige i njihove autore. Nije sebe mogla zamisliti među tim knjigama i autorima. A činilo mi se da sam joj i ja išao na živce, uza sve zasluge za njezina sabrana djela. Što ću, nisam je htio moliti, nadao sam se da će s vremenom omekšati njezini tvrdi stavovi.

U vrijeme kad smo se dogovarali o sabranim djelima ona je osmislila projekt *Leksikona YU mitologije*. Nešto mi je još potkraj devedesetih natuknula o toj ideji, leksikon bi na sjetan i sentimentalnan način donosio informacije o ikonografiji i popularnoj kulturi socijalističke Jugoslavije. Sjetio sam se kako nam je Ilja Kabakov pokazivao u Moskvi svoje sveščice u kojima je obrađivao mitologeme sovjetske epohe, prekrivajući ih mješavinom nostalgije i ironije. U Dubravkinu leksikonu bila bi naglašena i vizualna dimenzija; prepletala bi se fotografska i likovna građa s literarno napisanim glosama. Ovdje, u Dubravkinu projektu, bilo je puno više nostalgije, osjećaja, gotovo lirskog tona.

Nije me zvala na suradnju iako sam joj sa svojim leksikografskim znanjem možda i mogao pomoći (premda je cijeli projekt više zamišljen beletristički nego znanstveno–leksikografski). Okupila je ekipu mladih suradnika, koje je uglavnom upoznala oko Arkzina, u kojem je objavila *Kulturu laži*, potom krug beogradskih suradnika vezanih za Arsenijevićevu kuću Rende, šareno društvo talentiranih mladih jugonostalgičara, koji su u Jugoslaviji uglavnom još polazili osnovnu školu. Dubravka je osmislila cijeli projekt i sastavila tim

suradnika, napisala neke natuknice, ali naposljetku nije bila potpisana kao glavna urednica. Prema onome što su mi ispričali neki suradnici leksikona, nakon početnog entuzijazma, Dubravka se ohladila, posvađala sa suradnicima i napustila projekt, koji je idejno zapravo njezino čedo.

Njezin fitilj s vremenom je postajao sve kraći, ali kreativnost je bila sve veća.

Sarajevska bitka za prestiž

Početak dvijetisućitih iznimno je važan u mojem životu: pojavile su se druga i treća knjiga *Krležijane*, objavio sam u Zagrebu *Krležološke fragmente*, u Beogradu *Sukob na ljevici*, u Sarajevu je pokrenut časopis *Sarajevske bilježnice*, u kojemu sam potpisan kao glavni urednik. Prvi broj časopisa izišao je 2002. godine, ali počeli smo ga pripremati godinu dana ranije. Pokretačica je bila Vojka Đikić, sarajevska pjesnikinja, predratna glavna urednica III. programa Radio Sarajeva. Ona je, uglavnom zahvaljujući svojim diplomatskim vezama (financijeri su osim fondacije Otvoreno društvo uglavnom bile ambasade skandinavskih zemalja), osigurala financijska sredstva za časopis koji bi okupio vodeće intelektualce iz bivše Jugoslavije potičući duh suradnje i obnavljanja prekinutih kulturnih veza. Već u samom početku pozvala je mene da joj pomognem oformiti redakciju i formulirati idejnu platformu časopisa, a potom me zamolila da preuzmem i ulogu glavnog urednika dok bi ona sama bila operativna urednica. Opirao sam se jer sam već bio urednik časopisa u Zagrebu, upravo sam nakon raskola Društva hrvatskih književnika osnovao disidentsko Hrvatsko društvo pisaca na vođenje kojega mi je odlazilo mnogo vremena, ali Vojka me uvjerila da će ona obavljati sve operativne poslove, a ja ću sudjelovati samo u donošenju konceptualnih odluka i imprimirati konačnu verziju broja. Kupila me izjavom kako joj moje ime otvara sva vrata u bivšoj Jugoslaviji; hm, znala je savršeno laskati, tako je pridobivala i druge suradnike.

U početnim brojevima zapravo sam dosta radio, redigirao sve priloge, preko vikenda putovao u Sarajevo i po cijeli dan redigirao tekstove u radnom prostoru izdavačke kuće Svjetlost. Tad je e-mail bio u pivoju, samo rijetki su se njime služili, ali kasnije ću primati autorske priloge elektronskim putem, manje ću putovati. Jezgru uredništva činili su sarajevski pisci Enver Kazaz, Marko Vešović, Zdravko Grebo i Tvrtko Kulenović, iz Beograda su u uredništvu prvog broja bili Jovica Aćin, Mihajlo Pantić i Drinka Gojković, iz Podgorice Balša Brković, iz Skoplja Liljana Dirjan, iz Ljubljane Boris A. Novak i Aleš Debeljak, a iz Zagreba kooptirali smo Miljenka Jergovića, Slobodana Šnajdera i Ivu Banca. Vojka me molila da nagovorim i Dubravku Ugrešić da uđe u redakciju.

Nazivao sam Dubravku, bilo mi je nezgodno pokazati pred Vojkom (koja je tvrdila da joj moje ime otvara sva vrata) da ne mogu osigurati urednički anga-

žman svoje bliske prijateljice. Dubravka me ustrajno odbijala: loše funkcionira u timovima, a iz inozemstva ni nema prave mogućnost utjecaja na uredničku politiku. Ne želi samo davati svoje ime da ga koristimo. A što se tiče njezinih autorskih priloga, pričekat će prve brojeve pa će vidjeti zaslužujemo li da ona postane suradnik. Baš me povrijedio taj njezin izostanak povjerenja i u mene i u druge urednike, a većinu ih je poznavala.

Urednički postav *Sarajevskih bilježnica* dosta se mijenjao, bilo je tu jakih ličnosti pa su ponekad članovi redakcije bili kao rogovi u vreći, polemizirali su, pa i svađali se, jedni su odlazili, drugi dolazili, ali sami su brojevi časopisa, ponajviše zbog Vojkine ustrajnosti i uredničke vještine, bili sjajni.

Nekoliko puta godišnje organizirali smo i sastanke redakcije (isprva u Sarajevu, a kasnije i u drugim centrima regije), na kojima smo dogovarali teme sljedećih brojeva, imena autora od kojih ćemo tražiti suradnju, a usput smo i promovirali na tribinama novoizišle brojeve.

Ujesen 2002. godine naš se sastanak uredništva poklopio sa svečanom skupštinom Bosanskohercegovačkog PEN kluba na kojoj je uručena posebna nagrada Dubravki Ugrešić. Dubravka je doputovala na tu skupštinu i bila je posebno razdragana. O njezinu djelu govorilo je, osim predsjednika Bosanskohercegovačkog PEN-a Zdenka Lešića, još nekoliko uglednih pisaca. O njoj kao o velikom svjetskom piscu, najvećoj literarnoj zvijezdi ex Jugoslavije, zatim i o osobi koja je u ratnim godinama posebno zadužila svojim djelovanjem Bosanskohercegovački PEN.

Bilo mi je žao što nitko ne spominje i njezinu matičnu sredinu; pa nismo mi u Hrvatskoj svi baš notorne ustaše?! Ima nas dosta koji je čitamo i podržavamo. Svjesni smo njezine veličine, čak i kad se u svemu ne slažemo s njom.

Ustao sam i iz auditorija zamolio svojega prijatelja Lešića za riječ. Govorio sam vrlo toplo, emocionalno angažirano, kao dugogodišnji prijatelj, o Dubravki kao osobi i prijateljici, ali i kao o velikoj, u svjetskoj javnosti prepoznatoj, književnici i angažiranoj, beskompromisnoj borkinji protiv svih nacionalizama. Nisam imao nikakav spreman govor, ali petnaestak minuta sam tečno i, očito, dojmljivo slagao rečenice. Dobio sam oduševljen aplauz, a primijetio sam da je i Dubravka bila dirnuta mojim govorom, valjda ga nije očekivala. Kad je završila skupština, prišla mi je, zagrlili smo se. Mislio sam kako bi lijepo bilo da joj i matična sredina priredi takvu svečanost. Neće ona imati nikad plebiscitarnu podršku, ali ima nas i koji volimo njezine knjige, pa i koji se slažemo, bar dijelom, s njezinim političkim stavovima.

Nakon svečanosti uručenja nagrade započeo je koktel; bio je poslužen bogat izbor pića, a i vrlo obilat švedski stol. Nakon nekog vremena prišla mi je Vojka Đikić, uhvatila me pod ruku i šapnula:

— Ostanimo još dvadesetak minuta, a onda bi bilo lijepo da mi iz redakcije odemo u moju kuću; imam dosta i jela i pića, pripremljenoga za sutrašnji zajednički ručak. Povedi svakako i Dubravku!

Malo mi je čudno bilo Vojkino inzistiranje da odemo, atmosfera se tek zagrijavala uz švedski stol i piće, ne razumijem zašto bismo odlazili. Ali naviknut sam ispunjavati Vojkine želje. Počeo sam nagovarati Dubravku da se pridruži našem časopisnom društvu, da odemo skupa do Vojke; udobnije je sjediti, pijuckati i razgovarati nego stajati tu u gomili i jesti s nogu.

Otišla je Dubravka do Zdenka Lešića i sekretarice PEN-a Feride Duraković da im kaže kako je umorna i da bi se povukla. Ali do njih je već došla vijest kako glavna gošća odlazi s Vojkinim društvom.

Odmah mi je prišla Ferida Duraković:

— Velimire ovo nije fer, odvodite nam Dubravku, a naš koktel u čast njoj tek je počeo; svi su pladnjevi puni hrane i ljudi se ne razilaze, svi su tu!

Shvatio sam u tom trenutku da sam upao u borbu oko prestiža, kakve je Vojka vješto vodila u sarajevskoj čaršiji. Ona sama nije imala istaknutu ulogu u osnivanju i vođenju PEN-a, ali oko časopisa *Sarajevske sveske* okupila je stvarno prestižan tim urednika i suradnika; to je bio njezin paralelni centar moći. Sada zapravo preko mene želi demonstrirati svoj utjecaj tako da svojoj kući odvođi gošću PEN-a Dubravku Ugrešić.

A ja, budala naivna, servisiram Vojku pri tome. Ispričao sam se Feridi i rekao da je u pravu, ne mogu i ne smijem odvesti glavnu gošću, objasniti ću to i Vojki i Dubravki.

Čuo sam kasnije kako se Vojka, zapravo, nije dokazivala pred Zdenkom Lešićem, koji je i sam bio njezin dugogodišnji prijatelj; pravi joj je takmac bila Hanifa Osmanagić Kapidžić, predsjednica PEN-a u mandatu neposredno prije povratka Lešića u BiH, inače ugledna kritičarka, prevoditeljica i sveučilišna profesorica, s kojom je Vojka vodila prestižnu borbu oko titule najutjecajnije sarajevske intelektualne dive. Tako sam se ja našao u epicentru borbe dviju književnih taština, pa sam tome izložio i svoju prijateljicu Dubravku.

Nastavak u sljedećem broju

Vesna Krmpotić

Pjesme, još neobjavljene

(zapisane na mjestu gdje se zatekla...)

24

NE MOGU TI REĆI

Ne mogu ti reći sve ono što znaš,
jer ti bi tada otišla iz kuće svoje nerodne,
otišla i prije potopa,
a dogovor je da još jednom bude
splav i barka, još jednom arka.

Ali da Mi ne bi uvenula,
govorim tvoje znanje drugima
da ti ga dojavе pobožnim šaptom,
a ti da slušaš zatravljena, sigurna,
nesigurna.

(28. 7. 2008., u avionu za Pariz)

KAD IŠETAM NA DVORE OD DOČEKA

Kad išetam na dvore od dočeka,
zemlja će načas zastati u vrtnji,
a ti ćeš Mi prići, kao da nikad, kao da nikad,
kao da nikad otišla nisi.

I kao da ne znaš da je oduvijek, da je zauvijek
bezdanu suđen bezdan;

kao da uvijek, kao da uvijek,
okom Mi gledaš, vidom Mi vidiš
gdje se od bezdana ne rastaje bezdan.

(16. 7. 2008., u avionu za Bangalore)

BIO SAM PRAH I PIJESAK

Bio sam prah i pijesak
da bi Me tvoje stope pretrčale
boso, vrcavo.

Bio sam mrkli mrak
da bi Me tvoj bljesak prostrijelio
sretno, neskretno.

Bio sam muk i nečuj da bi tvoj zuj
najavio vijest
velikog praska svijesti.

(29. 7. 2008., u kavani Dubrovnik, Zagreb)

Vesna Krmpotić

Naša galija

26 Prije pet, šest milijardi godina, a možda i neslućeno davnije, jedna se galija uputila na kružni put oko sunca. Tom su galijom putovali i putuju toliki raznorodni putnici; i svima je njima jednako dano da se sunčaju, da se suncu i moru dive, da nešto o suncu i moru kliknu, i da se tako međusobno sporazumijevaju i vole; da se onda sa suncem i morem suoče, s jednim se i drugim sroče, i na kraju, da suncu i moru pripadnu — suncu kao sjaj, a moru kao beskraj.

I ne treba reći da je svakomu putniku jednako dano pravo da na galiji bude — da ima svoje mjesto, jer ga je dobio zajedno s putnom kartom, dobio je svoju najposebniju ulaznicu za kružni ples, pri čemu ničija nije vrjednija, niti je čija manje vrijedna.

Tako bismo opisali putnikovu misiju i smisao njegova putovanja: da postane cilj.

Lako je pjevati — a možda i nije — ali je teško pjevano živjeti. Teško je u vremenima bure i oluje zadržati taj cilj sobom i u sebi i oko sebe: kad naiđe pometnja i nepogoda, diže se graja i obuzima strava, kako na palubi, tako i ispod nje.

Putovanje je samo po sebi vrhunska povlastica. Bili mi u potpalublju, ili na natpalublju, u košu na jarbolu, u posebnim kajitama, svima nam je jednako ponuđeno da ostvarimo svoj cilj, sve nas je sam cilj pozvao da ga ostvarimo.

Otkad je krenula galija, ona pamti i burno i mirnije more. Sada su je skolili valovi i vihuri. Odakle vihuri, odakle valovi? Od putnika na galiji — od njihovih misli, krikova, od njihove međusobne borbe za mjesto ovo ili ono, od njihovih želja, od mržnje, zavisti, gnjeva, pohlepe... Od toga se podižu orkani i el ninje, tajfuni i potresi, veliki tsunami talasi, tornada, novi virusi, pomračaj razuma, ratovi i bolesti, glad i jad. I onda putovanje postaje mora, onda preživjeli zavide pobijenima.

Dokle god putnici u što većem broju ne shvate da je opasnu nagnutost gali-
je izazvala neravnoteža i neraspored njih samih, a da su valovi i oluje pobuđeni
strašnim energijama njihovih misli, riječi, i djela — dotle se nepogoda ne može
smiriti. Svijet je ovoga časa u fizičkomu i mentalnom orkanu, a ne zna, ili ne
mari saznati, odakle dolaze orkani i potresi.

Svaka dobra misao, riječ, i djelo, ma kako skromno ili skrovito bilo, pomaže
borbi galije da se održi na površini, da se jarbol ne slomi, da se jedro ne raz-
dere, da se oblaci razidu. Nije naše da ocjenjujemo koliko nešto ima smisla,
odjeka, ili utjecaja, i ima li ga uopće — naše je da činimo kao da o našem
nastojanju ovisi svijet.

Jer možda i ovisi.

Jer ovisi.

(Split, 2003.)

Darija Žilić

Pjesme

28

PLOVDIVSKE TREŠNJE I JAGODE SA SOFIJSKOG BAZARA

Trešnje, razgrnute na stolu u središnjoj plovdivskoj ulici. Kupujemo.
Srpski prodavači bacaju koštice slavenstva na pločnik, da ih pokupimo kao bisere, i odemo u dan s mirisom bugarskih ruža.
I crvenim plodovima koji u hotelskim sobama se rasprostiru pokraj velikih kreveta s brokatom. I nakon jutarnjih šetnji, pjesnikinje ptice zoblju svoju hranu. Da se obnove.
Jagode s bazara u glavnom gradu, meke i mirisne, za nova putovanja, pranja u čekaonicama zrakoplovnih pisti, nakon životnih turbulencija.
Nekad sam pisala o divovskoj jagodi pjesmu, i zamišljala da se u noći te iste jagode pretapaju u sok. I da je ljeto vječnost.
Dok danas jedem mnoštvo jagoda i malina i pišem o Galešnjaku, arhipelagu zaljubljenih, svježina crvenog voća prolazi kroz moje prste i dišem mirno, sa sjećanjem na bugarski svagdan.

JAGODE

Dvije noćne jagode prelivene čokoladom držiš u ruci.
Na stolu je ostatak. Umjesto da uzmem jednu i stavim je u tvoja usta, ja žmirim, gledam dvorjane, perivoj, svu ljepotu pastoralnog kutka u gradu.
Pobjeći ću, ostaviti voće. I sjetiti se ubrzo mirisa i vratit ću se riječima, ne djelom.
Pisat ću i nacrtati tu putanju kojom jagoda plovi od tebe do mene, kao meteor ili bar krijesnica. I u rečeničnoj spletki, past će u tvoje ždrijelo od žičanih

glasnica, na tvoje ruke od željeza, i na trup od bronce. I tamo će stajati, do sutra.

Sjetit ću se hraniteljica, ljubavi i milosti, i zmaja na kojem jedriš ove noći,
I spokojno ću pojesti jednu jagodu vulgaris da se otopi sav metal oko tvog struka,

I sva čeznuća u mojoj materiji koja živi, živi, stoji, stoji, ne umire...

MIRIS RUŽE

Branka i ja šetamo praznim delničkim ulicama prije promocije.

Sparno je kasno popodne. Ne prolaze ni automobili. Nema ni djece.

Hodamo u svim smjerovima oko knjižnice, i pričamo o knjizi likovnih kritika, poeziji, o mladosti roditelja, životu. Odjednom, u sporednoj uličici, uz dvorište u kojem visi rublje na dugom užetu, osjetimo obje u istri tren snažan miris.

Miris tmast, opor, težak, limunast, i s još sto nota u sebi. Ugledamo i visok grm ruže.

Tamnocrvene. Kao da prelijevaju se na bijeli veš, koji mirno stoji rastegnut na trapezu predvečerja. Udišemo, stojimo kraj ograde.

Miris stvara slike. Grad je odjednom pun, kao kakav dvor, prolaze i kočije s vijencima, ivančice, dolazi povorka za solsticijske krijesove. A mi polako put knjižnice.

Mislimo o Proustu, udišemo. Branka se sjeća ruža iz djetinjstva. I ja se sjećam tog snažnog mirisa nekad, kad su cvjetovi rasli pod nekim drugačijim suncem i nebom. Bez tornada i Sahare. Ili možda samo umišljam. Možda je taj limunasto barokni odsjaj tek slučajaj, isti i nekad i sada. Ili su samo puste ulice pojačale njegovu žestinu, pa bi u sobi s tim ružama moglo se zauvijek usnuti, kao u davnoj Kišovoj prozi o bašti i odrastanju...

29

PISMO S LEVANTA

Na obali sam Halfeta, mjesta i jezera na istočnoj obali rijeke Eufrat. Jutros sam stajala na krovu potopljene kuće i gledala gola brda, i nebo iznad po kojem se vješaju žrtvenici iz davnih nalazišta i stupovi s ornamentima. Ispred mene je veliki patlidžan, i namazi jutra, po krhkom mostu koji visi, mladenci hodaju, vježba pred vjenčanje. Ljubičasta haljina. Kao iz Kristova doba, na toj pustinji uz Siriju, sa cvjetovima pamuka koji se bijele u dolini, znak života ispod skrivenih utvrda, i uz masline koje nose plod praživotnog soka. I ovdje, na razmeđu svjetova, iznad potopljenog grada, vidim samo kamen koji se uvlači u moje meso, šaljem ti sliku civilizacije kad je još bila mlada. I kao trgovkinja mirodijama, i kao slijepa putnica na velikom brodu, i kao ropkinja koja se sjeća

galija i prapočetka, donosim sliku tog ružinog grma, crna ruža na ovom dijelu svijeta, cvjeta. I miriše po zaboravu, i po novom životu o kojem i ti iz svog kuta palube pišeš i snatriš, ovog jutra.

SUZE SVETOG LOVRE

30

Suze se pojave iznenada. Dok slušam šansonu u ljetnikovcu s drevnim Ružama, dok gledam u figuru od svjetla koja leži i okreće se na tlu poprimajući obrise bliskog bića koje je sad zemljani sprud. Dok vozim bicikl i prašina koju donosi ljetni vjetar pada mi u zjenice, dok čitam pjesmu koju je napisao netko kog volim, dok u bazenu vrtim oko sebe dijete obloženo folijom od klora, u moru dok se s desetak metara od obale gube zvukovi svijeta, dok režem luk za slavno jelo sa soja sosom i mnoštvom povrća, dok ležim na vodi u rijeci, na nekom divljem kupalištu, dok se čudim da tu i tamo ljudske dobrote ima, dok čekam jutro u kojem će se prosuti suze svetog Lovre na grad, i ta kiša meteora bit će kao solilokvij svitanja u kojem se začinje nada da će se jednom spojiti zvjezdane kaplje u dažd bez trajanja.

NADA

Početakom ljeta uvijek ista slika. Nada.

Sve je moguće. Šire se krošnje. Pješaci prolaze brzo, vanjske terase prepune, Splan početka svijeta. Prva užarenost asfalta.

Kao da je jučer bila matura, prvi ples, plava ptica, izbrisane godine rata i poraća.

Nada se kao pjena kotrlja ulicama. Pjenušavi balončići na licu djevojčice.

Otvorene ulice, skele, radovi, i platane. Nada u obliku izdužene figure trajanja. Kosa zamršena toplim zrakom. Omara. Crvenilo tla, poluotoci s bljeskovima sata

Koji stoji i ne mjeri vrijeme. Izlazak iz hladne kuće u bijeli dan nalik zmaju koji spava.

Kao neki miran suputnik Nade. Dijete vuče balon na uzici. Začas, poletjet će prema gore, kao znak. I odjednom, prsnut će u zraku, baciti vodu preko lica putnice,

I rasut će se posvud Nada. Prvo ljeto je to. Zmajevu.

LANGOŠI

Na plaži se prodaju langoši, pečeni na vrelom ulju, za par minuta.
Stranci koji govore čas ruski, čas njemački
Kupuju ih i odlaze na kupanje, te velike lepinje posute češnjakom
Sunce dodatno zagrijava, i masnoće se šire kao mrlje po moru,
Kirvaji na suhom, pokraj obale, kao davna odmarališta radnika.
Mirisi mesa i luka, i zvukovi ulice, parking u šumi, u daljini magistrala,
Kratki koraci i godine suše nestaju, iz samostana mošti svetaca zvizdan
Spaljuje, i već je novi dan, mekan kao podbuhlo tijesto za kožu koja
Traži tek san, mirno spavanje.

LJETNI DAN

Podsjetio me na Golyazi,
Na poluotok pun kamioneta s lubenicama i murvama,
Kebabima usred grada i malim bedževima i magnetima s motivom jezera.
Spajaju se slike prošle i ovogodišnje. Seoski puti, uski i strmi, skrivene uvale,
Tijela koja na turskom poluotoku su savila se oko brodica, odjevena. Sultani
mašu sabljama u snu, i današnji san pun nepoznatog dodira,
Plavokosog glumca iz moguće mannovske prošlosti, koji leži na obali i
snatri o zlatnom rezu. Na obalama Burse izviru antički teatri, a na obalama
Mediterrana, sklanjaju se ljudi kao smokva očuvanog mesa, traže bit u kostima
i suncu koje spušta se na bijela lica, kako bi ona što prije pregorjela. I nestala.

31

SVIJET IZNUTRA

Odjevena u crno čekam bolt koji vozi me do televizije na drugom kraju grada.
Glumim da zanimaju me mediji. Smiješno mi je govoriti o sebi.
Ne dokazujem se svijetu. S djecom, unucima, moćnim mužem, sinekurama.
Sasvim mi je svejedno što misli krug izvan mog malog kruga ljudi. Okrenut
unutra,
Ribljim očima gledam ga satima, bez tog pogleda gdje bi završila utroba, i srce,
i sve
Ono što se gradilo u potaji. S vremena na vrijeme treba sjesti da te netko vozi i
pita o onome što radiš, i onda se treba izgubiti u šetnji, u šumi cvijeća gdje vrt
prerasta u svežanj ruža, emociju.

VJEČNO LJETO

Ja bih da je stalno ljeto, rekao je umjetnik i zavrnuo rukave u radioni punoj varnica i iskri. More ispred pretvaralo se polako u vitku skulpturu od soli i sjećanja.

Mit o početku svijeta se završavao. Vječno će curiti sok nektarine po bradi i Mirisi šljiva, njihovo meso će se smjestiti pokraj usta načetih već vremenom.

Ali vrijeme će začas biti izbrisano. Kao bore valovima srpnja.

Kolovoz polako nosi stošce sijena na svom hrptu, i sve se polako pretvara u crnu, vječnu melodiju.

POČETAK LJETA

32 Dok ujutro voziš bicikl, prozirna si više nego ikad prije. Samo bokun zraka u kojem se spaja težina najjačih proljetnih mirisa, može te odvući od zacrtane linije. I dok juriš do tržnice ili fotokopiraone, čini se da si u nekom arealu, da te Ariel miluje i ubacuje ti trešnju u usta. Za tren mekoće u ždrijelu, za mir utrobe–košnice. I svi ti papiri na kojima su otisnute pjesme mađarskih pjesnika, kompendij slovensko–hungarske jezične melase. I meke i tvrde kao koštica trešnje koja se već utisnula na tvom trbuhu, kao pečat rumene spoznaje. I zrak se razrjeđuje, svjetlost pretvara u privenjenje. I ljeto je tu, kao kugla koja se kotrlja po kružnom toku tvog grada, ulice... I još uvijek, Ariel miluje lice.

LJETNI ROĐENDANI

Smješteni na terasama pod otvorenim nebom, roštilji, kolači, maline i hortenzije.

Nebo koje iz vedrog prelazi u oblačno. Grm malina već sutra nudi nove plodove. I život je sutra dan više, završavaju se škole, mjesta kaznionice, sloboda dječja se vraća na livade, brzo seli u sobe mračne okrenute ekranu. Vrapčić koji je došao, kaže da je zamjena za onog kojeg više nema.

Jede kruh kao da luta po Maslinskoj gori. Još treba upaliti imaginarne svijeće, da gore, večeri su kišne, diluvijalni dani, i zelenilo buja, kao da dolaze novi vihori.

Slavlja su maskenbali života u ljetnim haljinama, a tišina je rad na tekstu gdje pincetom vadimo suvišna slova i zarez. Točke još nema.

LJETNA POSTELJINA

Popluni se presvlače u ljetne posteljine, bijele i lagane,
Kao vjenčanice na vjetru, pune mirisa zraka.

Na kovertama sjajnim prstenje i ptica, proljeće je doba krstitki i vjenčanja.
Morska vjenčanja završavaju u vodi. Ljeti, prstenje pada na dno. Tko ga nađe
proživjet će čitav život u paru, zajedno. A tko ne, nosit će odijela na eutanaziju,
i padat će s padobranom na pusto polje, među drveće i šaš. Takva će biti kazna.
Posteljine nose lakoću ljeti, kao da čuvaju tijelo od blagog lahora, snijega bez
riječi.

Obećanja. Darovanja. Svi pokloni svijeta. Princeze leže u dvorovima, na
krevetima s dahom leukemije, a krv struji negdje drugdje. Smiješe se Filipinke
u vlaku, i sanjaju neku novu ljubav na Zapadu. Ljeto polako počinje, iza tamnog
neba, u nedjelju.

MAKAO

33

Kafići gradova između Balkana i Srednje Europe imaju često egzotična imena.
Monako, Honduras, Porto, Makao... Dok sjedim u kafeu Makao, Radničkom
cestom prolaze tramvaji, ulice u blizini imaju imena jadranskih otoka, Hvar,
Korčula,

I sve se čini kao fatamorgana. Dok pišem, sjetila sam se Makaa, ne sjedim, ne
čekam, ne pijem kavu. Samo me tropsko vrijeme i era blagih monsuna koji
vitlaju ljudskim glavama, sjetila tog mjesta koje zvuči kao da je luka, ulazak s
nekog oceana u mirnu luku, s mnoštvom suncobrana i kišobrana, koktela za
dane

Pune kiša, kocke i bordela. Samo to.

LJETNI MUZEJI

Ljeti su muzeji kao velike ohladene kocke u kojima čujemo zvukove pokretnih
figura, isječke iz dokumentaraca, klopot nogu, i sanjive slike iz šuma s dinjama
oko vrata umornih umjetnika. Kao labudovi oko vrata fotografa, i kao jarebice
pokraj žene, vrte se filmovi o slobodi i ropstvu. Iz gipsanih maski izlaze riječi
žrtava, a odmah zatim iz knjiga presvučenih i pretvorenih u statične objekte,
izvire ista rečenica, Sloboda.

Ako se preliju meandri preko ruba stepeništa, vidjet ćemo otiske kolaža i na
juti znakove novog vremena. Avant-garde koja prolazi. A ispred muzeja na
kiši, umjetnici još stoje i čekaju...

NOĆNI TRAMVAJ

Noćni ljetni tramvaji kao gusjenice gmižu praznim ulicama, na raskrižjima zastanu,

Nožicama miču po prugama, škripom pozdrave parkove, iz otvorenih trafika Uzmu malo cigareta, zapale jednu, postaju živa bića. Postaju pjesnici.

Jedan je tramvaj vozio iransku pjesnikinju, ona je pričala o slobodi, Bogu i jeziku,

Mahali smo njenoj majci u Teheranu preko google meeta, jer tu nitko ne prati ljude,

Na instagramu postavljali smo u noći pjesme, tramvaj, mi i ona. Ne zna se tko je

Bolje pisao. Ona pjesmu o vinu, mi drugi o vodi i buci i svijetu, a tramvaj je bio kao

Noćni čuvar, zaštitno lice grada. Sve do ponoći.

34

PJENA

More izbacuje pjenu na sprud, kao bijesnu ćud da se izlije pred ljude, pokaže da bonaca nije kraj. Ptice na balkonu se grle i ljube, figura žene u pokretu, nimfa kojoj vijori kosa promatra ih i ohrabruje. Pjenušavi dani se otvaraju pred nama,

Gomile slika i dragulja izbačenih na obalu. Treba ih pokupiti, na prste staviti, rukama

Obuhvatiti kao stablo života. Pjene na sparušenim cestama gaze vatru,

Divlji konji preskakuju preko gorja, putevi noću preko praznih kolodvora u provinciji, puni su mjhura koji se u zraku raspucavaju da ostave mokri trag na usnama. Za golubove.

DJECA ZMAJEVA

U neka davna vremena praslavenskog svijeta zmajevi su nastajali od životinja. Od šarana bi postao plavi zmaj. Taj prizor vidjeli su dunavski ribari.

I od tada nisu ga lovili. Niti jeli, jer onaj koji pojede meso šarana, dobije epilepsiju.

Šaran je sveta riba. Kad napuni određen broj godina, dobio bi krila i postao veliki zmaj. Donosio bi kišu za usjeve. Dobar zmaj pomagao je ljudima.

Bio je polučovjek, poluživotinja. Mijenjao se u trenu.

Preobražavao u okolini s ljudima, kraj rijeka. Željezni zmajevi ostali su kao ljušture tih davnih šarana. Zmajeva riba. Čvrsto stoje na zemlji i čuvaju kraj. Veliki su, ljudskom rukom stvoreni, pa opet vraćeni zemlji. Više nisu ničiji.

Ne zna se kad je prebrisan trag njihova postanka. Stoje kao kositreni vojnici i čekaju.

Neki šumski ljudi vidjeli su, priča kaže, kako noću skidaju oklop i ljubuju sa djevojkama. Pokraj rijeke. I opet u zoru postaju tvrdi, od željeza.

Bića između zemlje i neba, krilima traže kišu na nebesima, ili pomiču Sunce kada treba. Njihova djeca žive među ljudima.

FILM

Stalno vrtim film u glavi. Kada odemo u slastičarnu nakon projekcije filma, Premijere su kao oni filmovi braće Lumier, očekujem upad vlaka u stanicu i 3d sliku

Svijeta u kojem loza razdvaja svjetove. Stvarnost je ta slika između.

Ta kugla plavog sladoleda u mliječnoj sobi kad odsjaji Istoka bliješte među zubima,

Srce preskače noćnu dionicu. I film traje, traje.

Ne odlazim često kao nekad u kut s limunadom da bih čitala satima.

Aparati s davnom vanilijom i čokoladom stoje i sada pred vratima. A trans žene plešu oko šipke svoj životni ples oslobođenja.

Kad nisam imala posla, slastičarne su bile moji svjetovi. Meke kao princeps krafne.

Nakon filma, dok jedemo plavo nebo i sve to slatko, mi smo opet djevojčice.

Ljepota je u cvijetu, u svemu, u pogledu i voću, kao celuloid koji se reže i opet spaja

Do pucanja. I prasak. Nestajanje. U žudnji.

MALAGA

Čitam o muškim kišobranima, kao sabljama koje sijeku glave prsovitih pjesnikinja.

I uleti u tu sliku malaga, sladoled koji spominje prijatelj iz Panonije.

Groždice i Jamaica rum, i vrhnje, pjene.

Alkoholni slatkiši, kao omrznute mi griotte čije sam trešnje pojela, a ostalo bacila kao da je bačva rakije u toj bombonijeri. Dalekim plažama Andaluzije prolaze pjesnici iz Maroka i ostavljaju svoje tirkizne turbane. Kad sam na jugu Francuske čitala svoje pjesme, u togama su šetale žene iz Afrike, i paella je

mirisala u mjestu gdje sve je bilo kao u Malagi. Bajkovito, sneno. Pjesnik iz Malage šeta Plovdivom, u ruci mu je pjesma o pandemiji, u šetnji dugoj tri sata kovčeg pun trešanja i kiše. Kiša i sad pada, o Vesni sam napisala tri poglavlja, potrgala šestarom žice na kišobranu i bacila sve u vjetar. Neka Mary Poppins uhvati noćas strijelu iznad Gibraltara.

EROS SUBOTNJEG PRIJEPODNEVA

36 Otkako subote nisu čišćenja ormara i podova,
Rastežu se na plahti tijela prijedodne, ručnici na suhom vjetru, glave uzavrele,
Odlasci na kratka putovanja, povratak u ponoć, kao neka gradska Pepeljuga,
Ispod noćnog, ljetnog neba, na putu, dan je kao dolazak davnih slika, kao izrezivanje
zmajeva škarama, papiri, olovke, treba se biti oštar kao list biljke za rez,
Ako se iznuruju satima misli, treba bježati, skočiti u rijeku, otploviti, treba se
prepuštiti
Ako titraju sumračne sparine satima po nepcu, prije izleta...

NOĆNI ZAPISI

Noćni zapisi razlikuju se od dnevnih. Prhkiji su, kao tanka krila vretenastih kukaca koji spajaju dvije linije, smrt i život. Jučer sam prešla preko zabranjenog prolaza.
Rampa je bila spuštena, a u daljini vlak. Klizio je sporo, kao puž koji se ne žuri nikud.
Nije bilo opasnosti. Bio je dan. I oko je izmjerilo udaljenost od prve do druge kočnice. Od početka do kraja. Navečer, trebalo je samo spustiti roletnu.
I pospremiti skice, zadržati pogled na pruži, izbjеći sudar svjetala noću. Put je prohodan, kao kretanje prema pustom polju. Život je vatra i dim ponekad, bez signala
umiru svjetla, svemirske stazice...

DJEVOJČICE

Pred Superkonzumom stariji, mršav čovjek umorna lica
Zove nekog. Zavezala sam bicikl, pogledala prema cesti, djevojčica tamne kože i frčkave crne kose, išla je prema parkiralištu.
Ima možda tri godine. Prilazim joj i pokazujem put prema njenom djedu.
Iz centra izlazi drugi star čovjek s punim kolicima, miluje djevojčicu po kosi..

Kaže mi, vi znate engleski. Potvrđim glavom, što drugo u tom trenu, nek se miješaju ljudi, dobaci starac, pogleda prema meni vi ste majka, ovaj put glavom odmahujem i ulazim u veliki dućan u kojem umirovljenici kupuju sve jer danas je popust od deset posto za njih. Velika kolica prepuna svega, slabašni muškarci bez žena vuku svako svoje. Žene oko jedan sat kuhaju. Djevojčice bi lutale okolo automobila kao da istražuju svijet. Spori djedovi ih jedva sustižu. Sparan je dan, od te vrućine spaljuju se ljudi na autoputevima, na gornjogradskim trgovima, traže svoje mjesto među česticama zraka. Indijac koji je oženio mladu curu iz Hrvatske, ne voli dekolte niti alkohol, ljubomoran je, kaže djevojka. Nek se ljudi miješaju, odzvanja glas starca s ulaza u centar. Gdje su nestale djevojčice? U šumama rodoskrvnih veza, kao da su lutke. Popust na život i nagradne igre, redovi i slutnje, odvežem bicikl i jezdimo gradom, kao da letim, na jedrima žica i guma koje se tope dok klizim niz asfalt. Do neprepoznavanja...

LUNGOMARE

37

S brijege preko Admirala do obale. Lungomare.

Duga šetnja, nekad pauza, klupa, pogled prema nebu ili moru.

Jarka jutarnja svjetlost korake čini bistrim putem prema nečemu.

Vile vise nad šetnicom. Listovi lovora. Kamene stijene, vrh ispod oblaka.

Rasplinite misli. Kratke meditacije. Život kao zelenoplava voda.

Govor o herojima, zatvaranje jednog doba, stavovi učahureni u kandžama škanjca

Koji se spustio do mora. Nekad su obale bile bezbrojna kupanja.

Sad je tijelo kao pokretna figura, leti prema svjetlosti, i sanja. Ništa ga ne budi iz sna.

Ni zelene krošnje, ni grmovi, ni trak jedrilice Meditacija koji se spušta kao rampa u šumi, iza nema više pitanja, ni pokreta.

DIM

Cigaretni dim tako lako dođe iz udaljenosti od 200 metara

I u sobi raspoređuje stvari. Uvlači se u moj novi grudnjak s košaricom kao da je neka pčela, traži dom. I u moju kosu ulazi, u gusti bršljen tjemena, da prodre u moje misli, u moju krv. Kroz tipke tastature klizi niz prste, kao da je moj, kao da sam ga ja stvorila pušeći kutije i kutije nekih jeftinih cigareta za san.

Dim, kad je već pustio korijen, miče se od mene i tijela, izlazi kroz istu opnu van, kao

Duhansko sljepilo da odmakne tamu. Ali to je iluzija. Kao običan dah, kao san, Cigaretni od 3 sekunde.

DUGE NOĆI

Noću cesta na autoputu se isparava. Kao magla, od svježeg zraka i užarenog betona. Ljeti je sve ogoljeno. Poskliznula sam se i na asfalt pala bez ikakvih posljedica. Kao da je cesta perje. Sparina briše sjećanja.

U pari vrućih ulica nestaju slike prošlosti koje nose pisci skutreni u tijelima majki.

Kada nestane čarolija, brzo se pomakne sat unaprijed, vidimo zjenice bića koje stoji ispred i stvara svoj svijet od željeza i kamena.

Duge noći su kao svrdla, postelja je meka kao asfaltirani pamuk, treba samo utonuti i pustiti sliku svijeta pred san, da prođe.

PAVILJONI

38 Kao utočišta od kiša, okruženi kamelijom, koncertne hale ljeti, davni susreti, nastupi.

Oponašanje zvukova prirode, tišina, pa val koji se razbija niz obalu. Na zidu Milleniuma vise zlatni listovi lovora, na terasi pogled prema Mediteranu.

Torte obložene marcipanom, slika svijeta koji nestaje, spuštam glavu na mlade dane, meku deku pred san, mir je spustio kroz tavansko okno svoju ruku na prsa. Da sve davno još jednom nestane. Kao muzika u paviljonu. Lakoćom lahora.

ZRIKAVCI

U blizini Zelenog vala, mogli su se čuti zrikavci.

Tako bučni, kao da je šuma blizu, i plaža. Raštrkani stolovi i kave sa sojinim mlijekom.

Tišina arhiva i u šalici slika zmaja. Ogroman, s krilima i vatrom struji ulicom, Kao neka neman prepuna snijega, taman kao crna pahulja, dalek.

Godina je zmaja i dubokih promjena. Polako se režu ostaci krakova na prstima, perajama, na prozoru vise čiste plahte, i tišina se polako šeće gradom. Kakav sklad.

Sve što ubija nestaje, svaka iznurenost tijela, duh dalek i godine šuštave kao lišće.

Plaža u gradu svjetluca, guši je val što prolazi centrom kao oklopno vozilo. Nestaje na asfaltu, bez dubine.

HALJINE ZA SVAKI DAN

Na vješalicama vise haljine za posebne prilike.

Za neka velika slavlja, događaje koji mijenjaju živote u trenu, haljine crne, srebrne, šljašteće. Bliješte skrivene u utrobi ormara. Kao skriveno blago. Za neko sutra.

Odgadaju se odluke, i trenuci spajanja, mašta se o brodovima i lukama,

U vrtu kopaju se rupe za zvijezde koje će pasti još ove noći.

Spustit će se nečujno poput krtica s neba. Dočekat ću ih u haljini koja sjaji,

Otvorenoj i vedroj, i na toj svečanosti bit ću princeza koja slavi baš svaki običan dan, kao da je zadnji, kao da se vrijeme prelomilo i sad kruži,

Uхватit ću ga mrežom za leptire i nježno spustiti na tlo. Da bude kao meko tkivo

Života, prhko kao krilo prašno, koje nestaje nakon svitanja, na krilu dobroćudnog zmaja.

39

SAN I PISANJE

Ti i kad spavaš pišeš, kažeš. Kako mogu u snu pisati?

Na plahti mjesečevoj, posutoj sitnim kapima krvi koja danima

Izlazi kao da je tijelo procvalo u osvitu blagih jutara.

Sanjala sam logore, piste i tunele. Ova cesta, autoput, govori vozačica

Građena je i za avione. U trenu se mijenja svrha življenja.

Oparena suhim vjetrom samorađam se, u ekrane stavljam posteljice do zore,

Grizem vrpču koja dijeli me od zore. I opet nisam spavala. Pišem.

Hvatam slike, prstima gradim figure, na obali me zapljuskuje val, odnosi

Pisaljku i baca me na početak. Stalno sam u raskoraku za milimetar.

Zadržavam zarez, brišem navodnike, puštam ritam da se sam od sebe skriva

U tebi, u dlijeto, u iskrama koje frcaju dok metal se topi i topi do kraja i kraja, zmaja...

CRNI RIŽOTO

Ima li jasnije slike o svijetu

Od crnog rižota negdje na obali, u luci, pred oluju? Bijela obična riža s crnim prahom,

Bez imalo sipe, kao obmana. Trajekti već čekaju, u brzini se jede, i pije kava i limunada, gledaju se oblaci i kapi kiše već padaju po glavi, koferima, po tijelu koje

Se u ljetnoj odori kreće pristaništem. I svo sivilo svijeta stane u to jelo, svi lažni Komadići zlata i srebra na zubnom mesu, negdje u rudnicima padaju s nogu rudari

Dugih cesta, i žene kao Madone s djetetom povlače se u kuće do novih umiranja. Prah će prekriti svijet izvan mora, sve te luke i haringe koje se kotrljaju u brodu, na pučini, svi narkokarteli i svi bodibilderi, teška kategorija. Sipe s neba bacaju tamne sjene i sipe u moru gusto crnilo da ne vidi se bijeda čovjeka, usud iz pamtivijeka. Zrnca riže na poljima Azije kao riječi se pretaču u priču o ljubavi i smrti, o oceanskim pljuskovima koji stigli su do našeg kontinenta. Da ga potope i rastoče.

Branislav Glumac

Još opterećujem zemlju

(iz neobjavljene zbirke *Usne vremena*)

JAOVJEK / PRAOVJEK

41

u svakom je jaovjeku zrno praovjeka.
gen lovca i ratara iz neolita.
kamena sjekira za sva vremena.
božanska ili životinjska.
kvantna il žila. mineral il zakrčljali rep.
praovjek je vavijek na zubatoj straži.
čuva i gura sveznajućeg jaovjeka naprijed.
u žrvanj života koji je veće čudo od raja.
u vrijeme što ko tajfun žuri kroz nas i mimo nas.
kako da pomognemo jaovjeku/praovjeku usred njegove slabosti?
kako da objasnimo njihovo jedinstvo krvi?
tu je sad i treći.
nietzscheov *nadčovjek*.
a upetljala se i plagijatna umjetna inteligencija.
barem što se tiče književnosti.
i posebice pjesništva.
pa sad svi mogu biti pjesnici.
i praovjek tako može dobiti specijalno mjesto u antologiji krivotvorina.
jao jaovjeku!

JAOVJEK / PRAOVJEK 2

zar su ti još uvijek važne tvoje nekom nekazane ljutnje?
što ti gnjevnim otrovom i danas hrane kapilare!
izdigni se smjelo stepenicu iznad ćelavog tjemena!
dosegni podnožje neba!
i zloćom obuzdanom izvidi što je sve tamo preko obale.
a sve je sitno. šuplje do šupljosti.
posebice sve te tvoje neizrečene nakazne rečenice.
spali dane bivših srdžbi i ušutkanih obračuna.
taštinu atavističkog, nedovršenog, narcisoidnog homoerektusa.
nek te staračko sunce još malo prograblja svojim pitomim kandžama!

42

ANARHIJA

rijeke su vječno gladne vode.
more žudi za oceanima soli.
vjetrovi vjetruju i u lahorima.
bjesovi bjesne za bijesom.
smrt smrtuje u životu.
život životuje u smrti.
mladi mladuju u ljubavi a da i ne znaju.
mudrost mudruje tek kad nas snaga ostavi.
ptice su poludjele za dronovima.
ribe ribuju za nuklearnim podmornicama i plastikom.
tamo gdje carevaše led sad likuje južina.
uživajuć u kiši sniježici što topi led i sretnu zimu.
i kaktusi svoje silno ulje proizvode u bombe i požare.
strane svijeta zamijeniše položaje.
anarhija je prokuljala svijetom.
a jačovjek i pračovjek vrte se u poludjelom kompasu.
središte smisla se izmaklo.

EVOLUCIJSKE VARIJACIJE

ja sam čovjek iz pračovjeka!
mi smo jačovjeci i pračovjeci.
jažene i pražene.

iz bakterija i vode.
kome se ne sviđa nek vodu ne pije.
al nek svojom vjerom drugog ne uvjerava.
ko što ni ja to ne činim.
samo kažem.
jačovjek iz pračovjeka.
i da marno i uredno vodu pijem.
i u nju vjerujem.
i u bakteriju zametnu.
tako zbori i najumjetnija umjetnička inteligencija — priroda!

ODLAZI!

ti, noći!
svitanje već čeka u porođajnoj mucu.
zar ne vidiš?
ti koja gledaš tamom. sljeparušo!
požuri!
što si duža — teret veći.
i crv se kontemplativni javlja mobitelom.
u istanjenoj dasci mudrosti.
s pitanjima nerješivima.
stog skрати se noći. urazumi se!
hoću jutro. aleju svjetla!

43

OBLACI

mila moja majko. davno uzemljena.
katolička i pravoslavna. u jednoj.
po ocu svome mili i mužu svome aleksandru.
a djedu mome i ocu mome.
oblaci. o kojima si nekada pričala da su janjad
više to nisu.
novi su u igri.
putinasti. krvavi.
palestinski i izraelski.
drononosni i toksični.
barutni zmajevi.

kako ih davno metamorfozira shakespeare.
 a borges mu. slijepi. nekoliko stoljeća kasnije. zadivljeno.
 pritvrđi tu. lijepu. leteću. metaforu.
 pridjev *barutni* moj je.
 što nikako ne degradira zmajeve.
 i ne unižava dvojicu genijalaca a mene uzvisuje.
 mrtva moja majčice. u deminutivu.
 nisu više ovo ni oni slavni baudelaireovi oblaci.
 o kojima sam ja tebi nekad pričao.
 iz pjesme o onom strancu koji više od svega voli oblake.
one oblake koji putuju. putuju.
 evo te moja josipo u pjesmi.
 sa tri čarobnjaka stiha.
 za njih ti nikad čula nisi. ni oni za te.
 a sad ste zajedno u zavičaju pepela.
 dok oblaci i dalje putuju... putuju...
 oni zmajevi.
 i poneko još tvoje janje.

LJUDI

žive posvuda.
 i nigdje.
 izviru odasvud.
 i niotkuda.
 vidio sam.
 i nisam vidio.
 u mračnim ih je šumama.
 zagušljivim zemunicama.
 i to sam vidio.
 i zapita se jačovjek iz automobila.
 je li taj tamo život vrijedan života?
 pjeva se i u tim ćelijama. veseli.
 i susjed poziva susjeda na čašicu razgovora.
 čuo sam.
 i sve jasnije razabiram smislove različitih života.
 i korijensku snagu nasljedovnosti.
 cik i klič potomstva!
 sjene očeva i matera.

zrnad krvi predaka.
bih li ja mogao biti tamo?
gdje čagljevi i lisice krađu dragocjena jaja iz kokošinjaca?
a psi laju i danju i noću.
mnogo toga sam vidio.
iz brzine automobila.
i čuo.
a najvažnije nisam čuo.
ono najsuštinskije u tišini šaputanja.

PUTNIK

zavoji nadahnjuju.
ravnocrtnost ga ostaruje.
iza krivine je uvijek nadonosno nešto.

45

SJENKA

hvatam vlastitu sjenku na trotoaru.
nikako da je prestignem.
prerastem.
zrači.
metamorfozira se.
likovno i emotivno.
neka nje!

SJENKA 2

promatram je u velikom dućanskom izlogu.
ona ima i moju glavu i tijelo!
ona ima moje skrivene oči!
a ima li mozak?
taj preslik mene u staklu.
razmišlja li?
osjeća li što?
mogu samo nagađati.
i povesti je do drugog bistrijeg izloga.
ako se uspijemo odvojiti i zakoračiti dalje.

ŽILETI ZA PREŽIVLJAVANJE

ako i ostanem relativno zubat.
pišući o sebi s popustom.
i mogao jesti mljeveno.
na žlicu.
iz plaćene ruke.
ravnodušne osobe.
pomoćnice ili čak volonterke
koja mora dohranjivat
živog mrtvaca
za sitan novac.
što ću ja imat od svega toga?
pa limenu žlicu!

46

PAKAO

ponekad noć biva kao predgrađe pakla.
o kojem ništa ne znamo.
tek nam njime prijete dezinficiranim kažiprstima.
oni sa rimskog trga.
otkuda im iskustvo pakla???
i prava na vrata i ključeve!!!
razni paklovi su u samostanu našeg tijela i uma.
ovdje. sada. u nizinama.
dosmrtno.
pa što će nam onda još jedan!
tamo u visinama o kojima također ništa ne znamo
a ljestve nam nitko ne želi napraviti ni posuditi.
ni genijalni kipar rođin nije uspio dešifrirati iskustvo pakla.
20 godina je kipario Vrata pakla.
nešto je uspio. al bje nezadovoljan svojim djelom!
gotovo sveg ga skrha u grumenje!
tako je to sa paklom.
ni o raju nemamo povratnih poruka.
a nepouzdana rajotvorci i bajkotvorci i dalje pozlaćuju ulazna vrata i ključeve.
ne vjerujem saznanju kojem nije prethodilo iskustvo, reče andré gide
i otputova.
u francuski pakao ili raj???!!!!

POHVALA MAŠINI

moja prastara pisaća mašina zimzeleni je pejsaž.
ovalni. ima i podnožje, udolinu, uspon, polje i brijeg.
sve što treba poljoprivredniku riječi. i misli.
tipke su joj ko gredice od cvjetova.
veliko slovo ko tulipan.
malo — maslačak.
dvotočje — obzorje.
slova su i pjevači. klasika i estrada.
nisu mutava poput onih bezvučnih iz slavnog vam kompjutora.
mojem pejsažu ne treba čak ni struja.
od koje možeš i poginuti!
radije bih da poginem od pejsaža.

47

KAŽU

oni koji sve znaju.
uduboko. uširoko. i uvisoko.
da kad samelju jačovjeka od njega ostaje 22 grama nečega.
duša da je to. i energija.
kažu.
koja prhne pa odleti put raja ili pakla.
na pomilovanje ili vječnu goruću kaznu.
a što ako je naša zemaljska tuga najvažnija i najteža energija?
i duša?
i ode gore!
rastužit će prvo oblake.
pa nebo.
pa raj.
a uračunat će i svemir.
paklu je tuga samo prirodan začim.
ona je i otrovna. padobranska.
pa će zatrovati i ovu kuglu što vrti se u astralnom mulju.
ovdje dolje. gdje je tuga još uvijek relativno pokretačka hrana.
besplatna i besporezna.
zamislite sad tu silnu količinu jačovjekove tuge od 22 grama.
pomnoženo sa približno osam milijardi tvoraca tuge!
pitat ću o tome one.

koji kažu.
da sve znaju.
samo da ih moja pitanja previše ne okuže i rastuže!

PLIVAČ

plivam još uvijek.
po suhome i u mokrome.
u rijekama koje teku naopako.
i u moru samozaljubljenom u okrutnu krepost.
i ronim. čak.
i u kosi mi još vrijedne minutu empatije.
skupljam perle pijeska i mulja.
ne isperem je. danima.
nek slatkost i slanost žive u meni.
nek se rijeka i more vozaju sa mnom u automobilu.
kroz smogasti zagreb.
od drugog su materijala moj mulj i taj pijesak.

48

KAP

telefonira mi poneko sjećanje.
iz kapi davnosti.
razlije se kroz tijelo u jezero.
od vlasišta do nožnog palca.
šećerasta je to rastopina.
emotivno bremenita.
pa se pobrčkam malo u njoj.
i protiv vlasnikove volje.
pa srknem kap iz jezera.

POSUNČANA JESEN

našao se iznenada stari čovjek u naglo posunčanoj jeseni.
ne zna kamo i kome da krene.
ljudi brzanci čine mu se kao prijeteće sjene.
ne pripada on gomili. ni gradu. ni bogu. kuda da se djene?
uhvaćen u zamku ranojesenjeg svjetla što budi posljednje otkose nada.

stari čovjek osjeća još u sebi iglu i kompas kretanja.
čak i neko nadahnuće putovanja.
no teško mu je iskoračiti iz nepokreta. plaši se pada.
a lukava zavodnica posunčana jesen začin je lažnih obećanja.
pa i dalje stoji čovjek usred mutno ničega.
i vrti onu iglu kretanja u sebi.
pokušava se nečeg važnog sjetiti.
ne može.
pokušava prognozirati svoju tanku budućnost.
ne ide.
vrti mu se od procjene. i od sadašnjice.
e. i tu sad uskače iznenada ova posunčana kasna jesen.
baci pozlaćeni trak na drvenu klupu.
usreći to starog čovjeka na ljubavni mah.
pa lijepo smjesti svoj život u klupu.
zapali cigar.
i prepusti se sunčevini.
te s prvim dimom otputuje u svemir.

49

SKRAĆENA VJEČNOST

lijepo je opet leškariti na dobrotvornoj mjesečini.
i slušati kako usniva zemlja teška.
diše tamno i nikad se ne umori.
naša svemajčica. zemlja.
i kad zaraste u plač i drač.
lijepo je opet leškariti na dobrotvornoj mjesečini.
i razmišljati o stvarima koje više naslućujemo no što razumijemo.
na primjer: gdje to odlazi mjesečina na spavanje?
u istom tijelu bavimo se nevažnim i važnim.
boreć se da preživimo zanaovjek u istoj koži.
strašno je živjeti u istoj!
i ne moći išta promijeniti i zamijeniti.
a moći pak vidjeti na fotografijama to naše voće od organa.
to granje bez lišća. od krvi i mesa.
tu salatu od žila i živaca.
kad će čovjek biti u moći izvaditi svoju bol?
i smjestiti je. primjerice. pokraj sebe. u škatulju od šibica.
na dobrotvornoj mjesečini.

da i ona uživa. bol.
nek ozdravi! slušajuć kako u dubinama diše zemlja teška.
ta naša glavna bol.
što u nama vazdan dimi ko u začađenom dimnjaku.
kojeg definitivno očiste tek kad ugasne. i speru ga još i kiselinama.
evo ozbiljnog pitanja o glavnoj boli kojoj nikada nećemo ugoditi.
a i sitna pitanja o našim tugama i razočarenjima u potrazi su.
za odgovorima. no. ni znati mnogo toga nije bogznašto.
hajdemo i mi. usnuti. na dobrotvornoj mjesečini.
zdesna. u tanjuru. plave su mi šljive. kasnojletne.
slijeva žuto grožđe. ranojesenje.
kud ćeš više.
a i padnuta večer doima se baš kao skraćena vječnost.

50

BILJKA

baš mi je nadošlo. navalilo.
da napišem stihove o biljci.
koja me nekako ironično gleda sa stola.
svakim listićem kao da me unizit želi.
valjda stoga što na povišenom je mjestu.
a ja u krevetu.
pilji mi netremice u zjenice.
ko da hoće unutra.
da vidi što se to tamo sve zbiva.
bolje da je ne pripustim.
da je ne ubije moja slika svijeta.
nek bude sretna i tako važna izvana.
neki filozofski red se održavat mora.
spustit ću je odmah na niže mjesto. stolac.
umit svježom jutarnjom vodom.
i uživat. motrit stotinu i više njenih sitnih očiju.

SATOVI

na svakoj ruci po jedan.
na lijevoj od majčine loze.
na desnoj od očeve.
vrte vrijeme.

tek na jednom sekundarka malo kasni.
kad mi se duže živi pogledam u taj sat što kasni sekundu.
kad sam (s)umoran. i želim pobjeći iz nevremena.
pogledam u savršeni sat.
kad me netko upita za vrijeme ja podignem ruke.
i očitam.
pa vi uopće nemate sat, promrmlja neznanac.
imam, odvratim samouvjereno.
te sate na rukama nosite i vi, nadopunjujem.
podignite samo ruke i pošteno se u njih zagledajte!
vidjet ćete nevidljive kazaljke.
ode razočarani stranac.
ja ostah. podvaljivač prolaznosti.

UPRKOS

51

svemu unatoč život mi bje i od gline i od kamena. i od bronce.
u drugima. s drugima. u gradovima.
i s trećima. četvrtima. sa sela i iz provincije.
miješali smo karte sazrijevanja.
posebni bijahu to likovi.
iz svlačionice zatamnjenih emocija.
katkad rudimentarno spontanih.
svemu uprkos.
porazima i takozvanim uspjesima.
uskovitlano sam tragao za zemljom NIGDJEZEMSKOM.
i posvuda su bili ljudi.
ponekad mi je život bio sklon.
od bronce. kamena. i sivocrne gline.

KRPENJAČA

život je poput lopte krpenjače.
iz djetinjstva 1947, 48, 49, pedesete.
iskemijane od koloriranih i crnobijelih krpa,
otpaci.
dječačkom iglom mašte sabijene u čvrsto klupko.
pojačano špagom i žicom.

hvatamo se. igra i tijelo djetinjstva.
drogiramo se. zavodimo se. varamo. ljutimo. zanosimo.
pobjednici i poraženi.
a sretna krpenjača postaje krilata.
sve dok se počne raspadati.
krpe lete ko ptice poletuše.
i život je ta lopta od zakrpa i krpa za kojom žudno trčimo.
klupko iluzija žicom kisika omotano.
ptice poletuše misle da su orlovi.
i sve je crnobijeli i kolorirani svijet.
druga je to danas priča.
kad su lopte od plastike. gume.
i kože.
ni ne pita se više — čije!

52

ODLASCI

odlaze moji drugari i drugarice.
odlaze.
tiho.
bešumno.
kao podmornice bez kisika.
na dnu mora.
kao da nas nikada nije bilo.

PLIVAČ

još uvijek zaplivam.
u rijeci blizu zagreba.
i zaronim. naplitko.
da poberem koje kristalno zrnce pijeska na kosi.
ne ispirem ga.
nek rijeka svjetluca iz mene.
nek se sa mnom vozi u autu.
čim uđem u zagreb već sam zaprljan.
više ne svjetlucam.
jakuševac popio ljeto i boje.

LJEPOTA I MODA

starija žena. lijepa još uvijek.
zagledana u daljine.
dotjerana do naslovnica modnih žurnala.
začarana daljinama.
daljine, daljine! što je to mistično u njima?
a praznije su od praznina.
promatrač. to jest PRAČOVJEK.
mogao bi pomisliti da je gospođa uspjela u sreći.
ili da je nadmudrila sve nevolje i gorke činjenice života.
tako je zavidno spokojna.
i savršeno zagledana u daljine.
nema ni trepavica ni kapaka. gole oči.
promatram je ja. jačovjek. manji od same imenice.
i zaključujem da je sigurno mimoišla sve grebene bajunetnih nesreća.
ja sam joj neznanac. koji ipak nešto zna o njezinoj sudbini.
iz kratkih priča mojih umrlih prijatelja.
o starici još uvijek lijepoj.
i zagledanoj u hladne daljine.
čovjek/muš umrije joj mlad. tuberkuloza.
kćerka/krasotica umrije joj mlada. nepoznati virus.
unućicu joj pregazi pijani motorist.
evo.
sad i vi znadete što je u ljušturi njenog mramornog mira.
možda.
i što bi moglo hraniti njenu ostarjelu ljepotu.
i njene gole oči bez kapaka i trepavica.
usidrene. u modre. zelene. crne.
daljine.
ljepota i moda. savršeni vanjski izgled.
nepouzđani su suci tuđim srećama i nesrećama.
dođe tramvaj zvan maksimir.
i odnese staricu i njene daljine u — nepoznato.
i mene odnese. kao da smo u nekom mutnom zajedništvu.
a znam tek samo činjenice njezinih tragedija.
zajedničko nam je da sam i ja spokojno zagledan u daljine,
modre. zelene i tamne.
i skockan sam po posljednjoj modi iz žurnala.
i na glavi mi se kočoperi šešir od sive zečje dlake.

neki bi stranac mogao pomisliti: gle sretnog starca!
tog su sigurno mimoišli grebeni nesreća i tragedija!
i kakav samo nosi *ciketanski šešir!*

DVIJE SILE

54

stari čovjek uspinje se na treći kat.
koračić po koračić.
desnom rukom lijepi se za rukohvat.
žudnja za životom vučnica je prema gore.
starost je nezaustavljivi kamen prema dolje.
jačovjek ide za njim.
ponavlja umijeće uspinjanja.
također koračić po koračić.
okrutne su te dvije sile.
žudnja i starost.
kako ih izmiriti. malo udobrovoljiti?
na nijansu preteže žudnja.
za centimetar.
taman toliko da se osvoji stepenica više.
treći kat.
svaki odlazi svojom stranom.
hodnikom tame i loših mirisa.
svaki zastaje pred svojim vratima.
on pritišće na zvonce. dugo.
ulazi.
ja zvonim jednom kratko. za razliku od onog poštara iz filma.
koji zvoni dvaput.
glumim da me netko očekuje.
nitko mi ne otvara.
s one strane samo su tišina i naježena pustoš.
otključavam ključem od slabosti. ulazim.
sam sebi djelujem dosta moćno.
kao sveti petar ključar
al' ne od raja!

(SU)MRAK

on svemu daje popust.
proljetni i zimski.
ogledalima i češljevima.
ruževima za usne i kremama za danje bore.
terapija je i moćno pokrivalo ružnoće.
preljubnicima i preljubnicama se ulizuje i oblizuje.
dok sretni demoni i nesretni anđeli i dalje ratove i pirove vode.
iz mraka se rađamo.
u mrak završni uranjamo.
mrak. mraaaak. rak.
i jutro pokatkad daje popust.
ono je pupčana vrpca na izmaku mraka.
pa se i stignemo na trenutak zaljubiti u sebe.
i drugom reći: o, dobro vam svjetlo!
a njemu popusta ne treba!
svjetlo je globalno zrcalo!

55

ALBUM UVREDA

uvrijedio sam neke ljude.
i žene.
koje su više ljudi nego mnogi ljudi.
uvrijedio sam i neke životinje.
male sam nježnije vrijeđao.
i biljke sam neke uvrijedio.
koje su mi bile i partnerice.
tako je to u ljubavi i s karakterom.
koji sklon je počesto nepravednostima.
sjećam se i dječaka i djevojčica iz djetinjstva.
kad bijah važan kao da se sunce vrti oko mene.
i što sad mi je činiti?
kad prekasno je i za iskupljenja.
a gotovo su svi mrtvi iz ove pjesme.
i bezimeni.
ne znam da li će se tko imati sjećati da je mene uvrijedio.
zatvaram album.
nek praznina samu sebe vrijeđa.

ALBUM UVREDA 2

zaboravio sam pripomenuti.
da sam povremeno vrijeđao i neke kiše.
i oblake.
i zvijezde.
i planete.
psujući ih na sav glas!
priznajem.
(snjegove nisam vrijeđao. zime da!)
sakrit ću se u pećinu od stida.
u ćeliju od tri kvadrata bez prozora.
u 87. godini života.
samo da ne vidim rumenilo obraza!

56

PROZOR

svako jutro nagnem se za centimetar preko ruba prozora.
u svijet privida.
u dan koji je kao onaj od jučer i od sutra.
na životnoj ploči križaju se pokretne sjenke.
trče kao pješaci i lovci na šahovskoj ploči.
kraljice i kraljevi. konji i topovi.
kamo? u produžena obećanja?
kad svako polje ima neodgonetljivu tajnu više.
za pobjednike i poražene.
ponavljanje je to vječne istosti.
svemu uprkos. svaki prozor ima svoju originalnu istost.
svoju zatranu jučerašnjicu i prekjučerašnjicu.
a drugojačijost novog istog nadonosnog dana.
i u tome je dragocjenost jutarnjeg trenutka.
kad si zatravljen sjenkama na životnoj ploči.
i ne želiš još skočiti preko ruba!

STAROST, IZNENADA

ne treba joj više ni češalj.
dovoljan joj je pogled u kipuću mladost.
svi su minuli kalendari u njoj.

počešljani i nepočešljani.
vidiš i svoj dan više.
možda.
jutro.
možda.
možda večer. možda noć.
ako me noću probudi noć.

NOKTI VOZAČICE AUTOBUSA

holivudski.
njegovani.
ljubičasti sjaj. kao ljubičice u proljeće.
dugi kao i moj pogled koji ih miluje.
i uzbuđljive prste ima.
za dragovanja.
ta vozačica.
ako vjerujete opažanjima prekaljenog naratora.
ona.
s tim noktima i prstima. i svim svojim rukama.
i svim svojim nogama koje u slutnji nazrijevam jednim okom.
upravlja našim životima.
volan u krivinama dirigentski se ponaša.
i pjevuši.
oči joj ne vidim.
pod kontrolirano su warholovski dizajniranim naočalama.
ljetno je. i ona će zauvijek (u meni) ostati mlada.
ali nokti! nokti! u ljubičastom cvatu!
grebuckat će mi i mirisati sjećanje.
presadit ću ja njih već u posebnu gredicu u glavi.

57

S TONKOM (MAROEVIĆEM)

reče mi jednog jutra u mjesecu lipnju:
»žao mi je što ću umrijeti nenačitan.«
on.
koji je prozubio i projezikovao pola svjetske književnosti!
i domaće nešto više.

i još očijukao sa strane!
neka mu je lahko staropismeno hvarsko nebo.
i nek suha zemlja njime bude načitana.
i natopljena.

DESI SE

58

zalomi. i kasna ljubav. kao i moru utopljenik.
faustovski vjetar baci sjeme u nikad opustošen vrt žudnji.
pa nejadi korijen hoće podignuti uplašeno stablo.
sve kao da je na svom prirodnom mjestu.
oči još žare. ruke živnu.
pa tu su još i glava i prepoznato srce.
treba još samo oživjeti skok umrlog poskoka.
nema problema.
ulogu preuzimaju provjereni alati.
prsti.
jezik iskusni.
to naše vrijedno gudalo.
a i glas je struna erosna.

KOLOVOZ NA KUPI

neki uspaljeni mladi ludov. motociklom reže pejisaž.
raskrvario je livade i žitna polja u cvatu.
ni sojinim žutim nosnicama nije baš najbolje.
makovi jedva dišu. breze drhte.
benzin je ispleo otrovnu pletenicu.
ptice su pošizile. one sitnije.
krupniji ptičeraž je na godišnjem odmoru u obližnjim šumama.
pa vjerojatno ne čuje brutalni oktanski rezač.
a i vukovima se i čagljevima friga za tamo neki pejisaž uz rijeku.
za makove. breze. medonosne plave facelije.
i za prastarog izvjesnog glumca.
što bjesni na divljeg motorista.
vjerojatno mu zavidi na mladosti i hrabrosti.
tako mi se čini da razmišljaju vukovi i čagljevi.
u tamnim šumama.

SILAZAK

silazim danas u samo srce zagreba.
pozdraviti nikoga.
veći dio mog naraštaja mrtav je.
ostatak u krevetu/ljekarni.
ili u čekaonici otpisanih.
ljudi iz 2023. tuđinci su mi.
i ja njima.
uljez.
a što se pak tiče onih starijih od mene —
na prste ih jedne ruke. znanaca.
ne znaju jesu li već u nebu ili pod zemljom.
preživamo život kao calderonov san.
sad sam već na cvjetnom placu.
to kao da je ljeto.
i doba se pošemerila. promiskuitetno.
cvijeće nije.
i košnica od glasova uvijek je raštmano muzikalna.
vašar je i od latica i riječi.
konfekcijski ushićenih i kao vrlo zadovoljnih jedinki.
hrvatskom stvarnošću i čovječanstvom u globalu.
u bogovićevoj ulici necenzurirani pjev djetinjstava.
uvijek ohrabruje.
pa taj let iz nebeskih tobogana u plitko prizemljenje.
majke usrećene. očevi podalje mrcvare o nogometu.
dinamo je ovog ljeta u fokusu.
navijači u grčkoj.
spominje se i neki nož *neznasečiji*. i krv grčka.
ja lagano zaokrećem prema trgu bana jelačića.
kojem se nikad nisam divio.
znam što ću: pozdravit ću banovog brončanog željeznog konja!
kako je za trenutačnu sreću potrebno malo!
u samom srcu zagreba.
konjski rep i ono ispod njega.

RECEPT

kažem vam. najiskrenije.
najljepše je poeziju snatriti noću.
a kovati je umivenom zorom.
i još ako je uključena mašina za pranje veša.
vjerujte.
ne smetaju ni oštri šumovi okretanja limenog bubnja.
kao ni uljezna pomisao na ispiranje vlastite i svjetske prljavštine.
naprotiv.
kažem vam.
najpoštenije.
i prljavštine su neki kvasni začini stihovima!

60

VARIJACIJE

pradavno jednom. u toskani lijepoj.
na sjeveru italije a žarilo je ljeto.
i bijah mlad i sklon avanturama kao umjetna ona još nepostojeća umjetna
inteligencija.
i bila neka nevelika stanica na kojoj čekah vlak za domovinu.
baš je jedan dolazio iz suprotnoga smjera.
koči. škripsi. zastaje. stane.
s lijepom ženom u otvorenom prozoru ispred mene.
oči nam se sudariše. a žarilo je ljeto.
izazovno vrijeme za promjenu životnog smjera.
gledasmo se.
zagipsani u zjenicama.
u požaru slučajnosti.
vatra nam je curila kroz tijelo.
gorjesmo u nemogućem.
i pluća srca mog ko balon se napuhnu.
u tih deset minuta i jednu sekundu.
dok se pokrenuo vlak za jug i pocijepao iluziju.
jer. žena ta i ja.
proživjeli smo cijeli život u maglovenju trenutka.
mogli smo biti obitelj.
mogli.
imati djecu i unuke.

prijatelje.
mogli.
vrt s jagodama.
psima i mačkama.
i.... iž... iiii...
oči nam se držahu sve do prve krivine.
a priča je ova mogla imati i drugačiju fabulu.
možda bi me ona varala.
možda je nerotkinja.
i nikad ne bismo imali dječurliju.
ni pse. ni mačke. ni vrt.
ja bih joj možebitno sigurno opalio koju pljusku.
misleć da ljepotu razdaje i drugom.
a po prirodi sam i ljubomorani ko bijeli đavo.
i dobro je što je prometnik upotrijebio zapovjednu zviždaljku.
i što nisam uskočio kroz prozor u vlak. prema jugu.
ako već moram biti nesretan. rogonja. i ljubomorani.
neka to bude u hrvatskoj!
u srednjoj balkanskoj evropi.

61

BJELINA

poslijepodne ću napisati pjesmu koju dugo prekuhavam u glavi.
zareknem se ujutro.
dođe podne. i popodne.
piljim u papir.
nigdje u bjelini ni zarez. ni točke. ni dvotočja.
ni slova.
ni prvog stiha zamašnjaka.
side i veče.
a papir je i dalje bijela pustinja.
ništa.
sačekat ću ja i sutrašnje jutro i poslijepodne!
iz potaje ću. hajdučki. ja zaorati papir!
tako mi pjevnog uskličnika i nemuštog upitnika!?

OSOBNANAMNEZA

85-godišnja olupina.
škripe kosti.
od donjezglobnih do gornjovratnih.
čuje na jedno uho.
vidi na jedno oko.
pluća su mu na ustima.
srce još flertuje s iluzijama.
vozi auto.
uredno kontrolira pritisak u gumama.
noć uzima u tabletama.
sluša premazane crkvenjake i
bljutave hrvatske političare i estradnjake
ne u velikim količinama!
da ne ponizi ručnodžepni radio.
sve u svemu zaključno:
zreli kandidat za urnu.
može i preko reda.

62

VRIJEME NAS GLEDA

a očiju nema.
ni usta.
ni ruke.
ni noge.
čak ni cipele!
i kakva je to bosonoga i bezglasna utvara?
ne čuješ joj ni korake.
ni zveckavu glazbu kretanja.
tako važnu za žubor života.
svejedno.
pripazimo!
usne vremena vrebaju da im budemo ručak ili večera.

Miroslav Mićanović

Zviždi u lice tišine

DJEČACI

63

Dječaci — rekla je, iznad stola,
jedno je sasvim pouzdano i
sve drugo pripada rečenicama koje
ponavlja rodbina dok ti namješta
okovratnik, ili zabija ruke u kosu,
ili dok se prepiru kako je izgledala,
što je voljela, čekala, ili čemu se
radovala.

Dječaci — rekla je, kolikogod u tom
pozivu bilo više drugih riječi, riječi
koje se vrte, muče, znoje ili smiju
kao cimet i papar, lavanda i
ružmarin.

Dječaci — sve su drugo loše vijesti,
reklame, lom limarije, prepričavanja i
opisi, policijski izvještaji.

Dječaci — prijatelji iz susjednog
razreda, kriminalci, oblak iznad dvorišta,
lažni svjedoci i sveci pod prisegom,
iznad besmisla koje će s prvom olujom,
koje će s prvom olujom.

Što?

U TIJELU DRUGE ŽENE

Draga, kaže žena ženi, u vlaku,
u tramvaju, u zraku, u autobusu,
na relaciji Sloboština — grad,
na putu do odredišta, do izletišta,
putuje izvan i dalje, draga,
kaže žena ženi, sve sam prošla
u životu, samo nisam rodila
i nisam umrla — to su moja dva
duga duga, karta na putu do Ljubljane,
do mjesta koja se mijenjaju, smjenjuju
(Planina, Breg, Sava, Verd)
na putu do sebe, do sebe, do sebe:
i daleko, daleko, dalje,
tamo daleko.

64

MAČKE

Baudelaire je bio
pjesnik, ali sve je
završilo:

kako je završilo,
kako nije počelo,
kako nije završilo.

J. L. BORGES

Priča mu je da je J. L. Borges
napisao vlastitu autobiografiju.

Tautologija: pisati vlastitu
smrt. Vlastiti život.

Pisanje u mraku, iz mraka,
za mrak, sjediti u svjetlu,
tražiti okružen svjetlom,
izlaziti, korak po korak.

Gdje?

NEPONOVLJIVO

Pisalo je na vrećici čaja: sretan.

Riječ je bila otisnuta na engleskom jeziku. Njezina tvrda, krupna slova pokrivala su kakao, cimet ili neki drugi, sličan, egzotičan dodatak.

Kakav bi trebao biti užitak pijenja čaja.
Kakav bi trebao biti? »Kakav bih trebao biti?«
Dan kakav bi trebao biti. Sretan, *happy*.

Voda je krenula u svoje drugo stanje:

kad se sve slegne, ispod će ostati selo,
sa zvoncima i grobljima, otvorenim,
i zatvorenim prozorima kuća.

Ispod vode su djeca i roniaci. Žena u drugom stanju. Što će tko izroniti?

Isparilo je — rekla je žena, dok je ulazio u njezinu sobu. — Isparilo je — rekla je za nestali tekst s ekrana.

Potonuo — odgovorio je ženi, dok je ulazio u njezinu sobu. — Potonuo — ponovio je.
— Potonuo — ponovio je.

Neponovljivo. Neponovljivo.

O KAKVOJ JE POEZIJI RIJEČ?

Što si radio u tim sobama?
Što se dogodilo? Ispričaj. O kakvoj je poeziji riječ? O kakvom radnom vremenu?

On lebdi nad rječnikom školskih knjižničara,
nad nevremenom literarnih i novinarskih tekstova,

nad upisima u nove sustave, NISPV-u,
npr. kao hijeroglif, kao ulaz ili izlaz.

Exit.

Nije izašao, stajao je nad njezinom glavom
i gledao joj ruke. Laže. Htio je sve, sve.
Sve je daleko više od onoga što je govorio,
izgovarao.

Kao npr. što, što biste željeli? — pitala je.
Nije znao reći, odgovoriti. — Kao npr. što,
što biste željeli? — pitala je.

66

Kakav bih trebao biti?

Sretan, sasvim sigurno ne — odgovorio je.
Sretan, sasvim sigurno ne — ponovio je.

GLAZBA, SVAKODNEVNO

Rekla je: U mom koeficijentu nije
Objašnjavanje. Rekla je. Ponovila.

Što znači u subotnje prijepodne piti čaj
na poslu, u uredu, dok svjetlucaju slova
na ekranu i ništa drugo.

Samo to: redovi koje treba ispisati,
podvući i završiti. Završiti.

Vratiti se svjetlu koji dopire izvan
stakla goleme sobe. Ići na zrak.
Ali nije stvar u preciznosti i
pouzdanosti.

On se spušta niz hodnik, sa šalicom
u ruci, pokraj zatvorenih vrata i stišanih
uredskih kompjutora.

(Prekriženo ~~stišanih~~ izgovoriti
stišano.)

Zviždi u lice tišine.

NE-MJESTO

Glas iseljenih ljudi, onih koji su otišli,
kojih nema, koji nisu stigli, koji neće stići.

Glas (mladića) Iranca koji se utopio na
slovenskoj granici: molba za povrat njegova
tijela u rodni grad.

Granica. Mora postojati granica —
odgovorili su na molbu da ga se vrati,
da ga se pusti, *preko rijeke, preko rijeke*.

Tišina papira koji miruju, bez uzdaha,
povika, telefonskih razgovora. On pjeva
»u mir«, »u mir«, onaj koji se odmara od
važnih poruka, preporuka, savjeta.

Muškarac sanja svoju mršavost.
Sretan kao glazba.

Kako glasi glasoviti kraj, beskraj,
citat T. S. Eliota o vodi i buđenju?

Ponovi. Udahni.

REČENICE SU LIJEPE I NISU TOČNE

Hoćeš li popiti čaj? — ona će pitati.
Hoću — reći će on.

Poslije će krenuti niz hodnik i okrenuti se
jedanput, dvaput ili više. Toliko koliko će ona

mahati rukom i govoriti u slušalicu, možda je nazvala majku, muža, djecu — istodobno.

Ništa se nije dogodilo, ili dogodilo se na ekranu i u glavi. Ništa se nije dogodilo, ili dogodilo se na ekranu i u glavi.

Rečenice su lijepe i nisu točne.

Takve su rečenice izmišljene jer ogovaraju ono što postoji. Kao voda. Kao para. Kao čaj. Lijepe od onoga što govore. Slijepe od ogovaranja.

Hoćeš li popiti čaj? — on će pitati.
Hoću — reći će ona.

RAD NA TEKSTU

Ucertati pravokutnik! Morski povjetarac.

PALUBA

Čuju se glasovi
ponora, glasovi radosti.

Tonemo, tonemo.
Sve dublje!

Neki put to i nije
najgore.

MENTOR

Ako je netko »imao«
(prošlo vrijeme)
zvanje mentora znači
da ga sada (sadašnje vrijeme)
više nema.

Sukladno tome:
ne može navoditi da »ima«
nešto što »je imao«.

BUNKER

Nos se odvojio od prirodnog
okoliša i sad je to strogost,
ali on je nije odmah prepoznao,
uputio se prema vratima bunkera
u koji ga je pozvala, s podignutom
rukom, s majicom zategnutom na
tijelu i vratu.

Istom je rukom otvorila vrata
i pokazala u mrak malog, iskošenog
mračnog prostora.

U takvim bi se trenucima najradije
probudio, zijevnuo i radovao danu.

Sibila Petlevski

San Ernesto de La Higuera

(ulomak iz romana *Duhovi zemlje*)

70 Teresitina grupa aktivista je imala političke ciljeve. Jedan od njih bio je svrgnuti s vlasti predsjednika, što naravno, nisu javno govorili. Medijima je bilo dovoljno reći da im je cilj organizirati marš za očuvanje »pluća svijeta«. Nije se to odnosilo samo na Amazonu, nego i na Gran Chaco: ideja je bila pokrenuti što više predstavnika autohtonih naroda koji su ionako imali povijesno iskustvo seoba i obredno iskustvo hodanja prema utopiji blagostanja i sreće kao prema zamišljenoj idealnoj zemlji.

»Jeste li vi komunisti?« zapitala je Kapetanica.

Rijetko je što moglo zbuniti Teresitu, ali to se ipak dogodilo jer se opustila i nije očekivala političko pitanje dok su opijene *chichom* njih tri žene zagrljene koračale prema sljedećem selu.

Što odgovoriti kad stvari nikad nisu, ili rijetko jesu onakve kakvima se čine? Njena nevladina udruga bila je dio globalnog zelenog pokreta, ali oni od kojih su primali dotacije bili su povezani s američkim kapitalom preko Nacionalne zaklade za demokraciju i zastupali su, preko imućnih *Cruceños*, listom bijelih desničara koji se kunu u Bibliju, interese međunarodne klike bogataša koji su, kad zatreba, spremni gorljivo zastupati pravo malih indijanskih plemena na njihovu samobitnost — voljni su dati im pravo na Zemlju, ali ne i pravo na resurse. Novi kolonisti u svojim zemljama regrutiraju zelene glasove obećanjem da će sto posto potražnje za električnom energijom biti ostvareno putem »čistih, obnovljivih izvora energije s nultom emisijom«, a posebno su uvjerljivi kad govore o »uklanjanju onečišćenja i emisija stakleničkih plinova iz transportnog sektora i ulaganju u infrastrukturu vozila s nultom emisijom«. Ali prirodna bogatstva potrebna za ostvarenje toga sna nalaze se negdje drugdje — u zemljama poput Bolivije. Litij-ionske baterije zahtijevaju kobalt, litij, nikal i mangan. Rijetki minerali kao što su neodim i disprozij koji se crpe u nekom »tuđem« Raju, potrebni su za izradu električnih vozila i za stvaranje

energije vjetra. Solarni paneli koriste kadmij, indij, galij, selen, srebro i telur, dok su aluminij i bakar važni za sve ove tehnologije. Teresita o tome nije htjela razmišljati. Kada se jedan andski Aymara, čovjek iz većinskog indijanskog naroda, po prvi puta uspio progurati na čelo države, vladajuća klasa Santa Cruz uplašila se radikalne preraspodjele obrazaca zemljoposjeda u svojoj regiji, gdje je više od 90 posto zemlje u vlasništvu samo 7 posto stanovništva. Elite Santa Cruz dosjetile su se kako tome doskočiti i organizirali su velike skupove u svojoj regiji koju su htjeli odcijepiti od ostatka države. Marševi kroz područja naseljena različitim kulturama — kakve je organizirala i Teresitina grupa aktivista za očuvanje šuma — mogli su poslužiti kao poziv na neovisnost četiri bogate oblasti: Santa Cruz, Beni, Pando i Tarija. Pripadnici imućne elite trebali su samo smisliti na koji način politički iskoristiti autohtone narode kao što su Guaraní kako bi zaštitili svoje bogatstvo. Ništa nije bilo jednoznačno: tko je »pozitivac« a tko »negativac« moguće je više–manje jasno procijeniti samo s obzirom na to tko je dobitnik u igri *Monopoly* ili nekoj njenoj novijoj inačici. Teresita je uvijek pokušavala pogoditi što bi se njenim sugovornicima svidjelo da kaže, pa kad bi je nešto pitali, odgovorila bi u skladu s očekivanjima. Ali sada odjednom nije bila sigurna: ako kaže da je ljevičarka, tko zna, možda je to kontraproduktivno ukoliko je netko iz obitelji Kapetanice stradao u puškaranjima između milicije i komunističke gerile krajem šezdesetih godina dvadesetog stoljeća. A ako kaže da je više udesno — tko zna? Odlučila se reći:

»Nismo mi ni u kakvoj partiji. Moji prijatelji i ja samo hoćemo da svi ma bude dobro. A priroda zna što je za nas najbolje. Nije li tako, uvažena *doña* Fidelia, draga prijateljice? Mogu te zvati prijateljicom, zar ne? (...) Ta ipak smo mi žene — a mi žene znamo što i kako. Prošle smo mi svašta, imam li pravo?«

Doña Fidelia je zaustila da nešto odgovori, ali nije uspjela jer je došlo do nagle promjene u onome što se događalo oko njih. Svima je prizor odvuкао pažnju: jaguar se borio s bikom. Bolje rečeno, borilo se *jest–i–nije* velike mačke s *jest–i–nije* velikog goveda: *yagua yagua* se uhvatio u koštac s *toro toro*. Kao i kod maski predaka, ponavljanje imena davalo je do znanja da je svima — i životinji i čovjeku — identitet zapravo točka iskliznuća na razmeđu živog i mrtvog, postojećeg i nepostojećeg. Titrala su zvjerska bića pod maskama kao greška u slici, kao bijela buka na sučelju svijeta i ne–svijeta.

Bilo je godina kad bi ta tobožnja bitka trajala kratko, tek toliko da se svi zabave u ozračju igre, lakoće, nevinog veselja i sveopćeg smijeha, i mogao je pobijediti jaguar, a mogao je i bik, bilo je svima svejedno. A opet, nastupile bi godine kad bi se odnekud iz kolektivnog sjećanja javio mrak. Tada bi, ničim pozvano, u biku proradilo hjesnilo španjolskih konkvistadora, a zajednička duša naroda iskezila bi zube prema njemu. Bljesnuli bi očnjaci s jedne strane, a s druge bi kopito rovalo po blatu tražeći zalet za napad. Jaguar bi grleno gundao jer ne zna režati, a bik bi puhao ljutito kroz raširene nozdrve. Trajalo bi to. A kad ni jedna od maski ne bi dala znak da je spremna popustiti, iz gomile pro-

matrača izdvojila bi se dotad nevidljiva starica s velikom crvenom zastavom, ponekad većom od nje.

Starica je taj put svojski zamahnula. Uzvitlalo se platno boje krvi, zapucalo zrakom kao pucanj biča i razdvojilo borce.

»Viva El Che!«, zaviknula je Leocadia.

Ali što je ona, cura koja nije pročitala ništa osim molitvenika, znala o Che Guevari? Znala je samo da je naljepnica s natpisom *El Che* bila na rudarskoj kacigi njenoga ćaće. A crvena zastava? To je za nju automatski značilo pravo rudara na bolji život jer bi Alejandro u pijanstvu ponekad plakao za njenom majkom:

»Kako je samo vitlala crvenom zastavom! To je bila žena. Tvoja majka.«
Ridao bi pijano Leocadijin ćaća. »Borila se, do kraja se borila za rudarsku siro-
tinju (...) za nas, za naša prava. Za tebe. Zapamti to, *bebita*«.

Zastao bi i neko vrijeme, pogledom ispranim od alkohola, gledao u zid, a onda bi nastavio: »Eh, kakva je to bila žena! Nagla. Žestoka. Strastvena. Prava žena. A baš to je bila njena slabost. To što je bila žena. Vjerovala je. Bezrezervno je vjerovala. I nije me slušala kad sam joj govorio da ne treba vjerovati, da će je izdati. Ne. Ne. Ona uvijek zna najbolje.«

Otprilike u tom momentu — jer se tužbalica o njenoj majci periodički ponavljala — Alejandro bi opet utonuo u tupi polusan, i baš kad bi čitava obitelj pomislila da će zahrkati sjedeći za stolom s rukama preko očiju, poduprt na laktove, podigao bi pogled i tiho promrsio:

»E, jebem ti život. U zastavu smo umotali njeno mrtvo tijelo.«

»Viva El Che!«, zaviknula je opet Leocadia iz sveg glasa.

Nastao je prvo sveopći muk. A zatim:

»Aaaa–hahahaha. Iiiii...«

Ali čak ni jezivi smijeh predaka nije mogao trajati dugo: zakikotala su djeca i odjednom se u sve prisutne vratilo veselje, naivna razdraganost i životni elan:

»Živjela ti nama, curo!«, netko je doviknuo iz okupljene mase ljudi.

Njihovi su obredi bili nerazumljivi za nju — strankinju iz naroda Aymara koja se na tuđoj svečanosti našla pukim slučajem. Nehotice, uz sve svoje potpuno neznanje, uza svu svoju neupućenost i trapavost kojom je gackala po svetim običajima gvaranskog naroda, Leocadija je uspjela postići pravu stvar u pravo vrijeme: potaknula je preokret kakav se mora dogoditi u svakom obredu i kakav treba očekivati u svakom povijesnom slijedu, u svakom društvenom režimu, pa čak i onome koji se stoljećima, ponekad i čitavo tisućljeće, doimao stabilnim i nepromjenjivim. U Leocadijinu andskom narodu taj se preokret zove *pachakuti* i tumači ga se kao promjenu u poretku stvari; kao vladavinu kaosa i nadolazeću katastrofu koja dovodi do ponovnog uspostavljanja ravnoteže u svijetu. Tamo odakle je Leocadia potekla dođe vrijeme kad nema druge

nego krenuti u revoluciju. Kaže se da je to tren kad se crna vuna prede ulijevo, u smjeru obrnutom od kazaljke na satu.

* * *

Svi Aymare, pripadnici Leocadijina naroda, prirodno pokazuju rukom prema naprijed kad govore o prošlosti. Oni prošlost vide s više ili manje detalja, u većoj ili manjoj razlučivosti događaja koji poput točkica na treperećem ekranu njihova bića, tvore sliku točno po mjeri pojedinačnog »ja«. Ponekad je ono što je bilo nekad i nadalje tako jasno vidljivo da od prizora boli glava. Razlučivost i oštrinu slike mogu pojačati kolektivna, u narodu dijeljena sjećanja. A kad je riječ o njihovim osobnim sjećanjima, oni ih puštaju da klize prema naprijed sve dok se sasvim ne smanje i napokon izgube s vidljivog horizonta njihovih života. Aymare znaju da je budućnost iza njih, u prostor-vremenu nevidljivog koje je iskustveno još nedohvatno, premda, iz njihove perspektive gledano, postoji »negdje iza« i čeka odgovarajući trenutak da se obznani; da zaskoči njihova osjetila sleđa. A onda ih škola nauči drugačijem viđenju, onom kolonijalnom i bjelačkom, gdje su prostor i vrijeme odijeljeni i gdje sva djeca trebaju vjerovati da je »pred njima svijetla budućnost«.

»Treba se boriti za bolje sutra, udružiti se, imati cilj, zajedničku viziju; mijenjati stvari. Nemojte misliti da pretjerujem: treba se usuditi, treba krenuti. Krenuti zajedno — to je jedini način da se pobrinemo za našu zajedničku budućnost«, Teresita je uhvatila priliku da se obrati ljudima oko sebe tekstom koji je prethodno pripremila na gvaranskom jeziku i naučila napamet.

Njoj se učinilo da su prekinuli ples i svirku i od izvođača postali zainteresirani promatrači, ali njen je aktivistički žar ipak bio u neskladu s logikom događaja gdje se poput klupka vune labirintom odmotavao obred zajedničke ophodnje i druženja živih s mrtvima. Imali su još nekoliko postaja za zajedničku igru i veselje, prevalili su već dvije trećine staze koja je meandrinala na složen način, i približivali su se groblju gdje se zajedno s maskama odbacuju i njihovi dvojni *jest-i-nije* identiteti. Sjećanje na voljene, sasvim privatno, prelijetalo je preko ozarenih, utišanih lica kao kad mali oblaci načas prekriju sunčevu svjetlost.

Kako je moguće da je Teresita napravila grešku u koracima? Pa ona je sve to već vidjela kod kuće u Argentini, prisustvovala je sličnoj svečanosti, a opet, njen naizust naučeni mali govor nije izazvao očekivani učinak. Ispalo je to puno gore nego kad je pijana Leocadija u krivom momentu zazvala duh Che Guevare. Nisu slušali. Zapravo, njihovi blagi pogledi gledali su nešto drugo što ona nije mogla vidjeti. Umislila je da je gledaju u oči, a oni su gledali kroz nju.

»Dakle, ipak ste komunisti« — zaključila je uvijek pribrana Kapetanica. — »To nas ne zanima«.

»Ne, ne, naprotiv, mi smo tu kako bismo štitili Zemlju, slavili *Yandereko*«.

Pretpostavimo da svi ljudi mogu razumjeti što je Yandereko. Reklo bi se da znamo što je ljubav, poštovanje, jednakost, dijeljenje, ali opet se možemo i prevariti, jer što je, dodavola, to općeljudsko, ta prazna zdjela koju svatko od nas puni i prazni na svoj način? — tako je u sebi mislila Teresita, ali ona je bila disciplinirana aktivistica: »na van«, pred drugim ljudima, zastupala je samo jasne stavove. Njene parole su bile plaćene dotacijama skupina povezanih s američkim političkim interesima i kapitalom bogataša iz Santa Cruza, ali osobno je imala poštovanja prema nasljeđu Che Guevare. Bio je lijep, kao Krist skinut s križa, čak i mrtav.

»Yandereko je i tuga«, prišla joj je figura s crnom krpom preko lica i šeširom u obliku dugačkog tuljca koji je podsjećao na preokrenuti kornet sladoleda. »Tuga je zato što Yandereko mnogi nose samo u ustima, a ne duboko u sebi. I tebi je, lisičja njuško, samo u ustima. ... žao nam je, *Aguara itĩ*, ovaj put se nećeš izvući«.

Tip bez lica s visokim stošcem na glavi gledao je kroz uske proreze za oči proparane nožem kroz tkaninu. Bio je iz grupe *Apyte Puku*, duhova šamana koji, za razliku do drugih maskiranih nisu slike nego su stvarne sile koje čuvaju putovanje mitskih predaka i štite svaki plesni pokret i svaki zvuk koji prati labirintsko meandriranje živih s mrtvima od postaje do postaje u toku svetkovine njihova zajedništva. Kad je nagnuo glavu ustranu, sunce se odrazilo iz jednog od malih zrcala prišivenih na njegov čudni šešir oslikan zvijezdama. Traka svjetla je pošakljala Leocadijino oko i ona je, još uvijek pijana, zažmirila na njega. Počela je bitka trakama vidljivog i nevidljivog svjetla. Nevidljivo se uvijek doživljava opasnijim od onoga što se vidi. Nevidljive zrake koje odašilje *añaka rendy guasu* — »veliki sjaj glave lutajuće duše« — mogu presjeći prostor u doslovnom i prenesenom smislu. Sunce odraženo s ogledalaca na preokrenutim kornetima šešira udara nasumično prema zloćudnom nevidljivom i bori se s njim.

Noge hodača dobro znaju kada i kamo ići, kao što se blago poslije ispaše zna samo vratiti kući: svaka životinja u svoju štalu. U smiraj dana posljednji »Aaaa-hahahaha« dobiva prizvuk žalovanja, a periodičko podvriskivanje razvuče zadnji u nizu otegnutih »Ihiiiiiiii« do potpunog muka. Gomila ušuti tako da se može čuti zuj kukaca i pticu iz daljine, vjetar i kišu — ako padne — svaku kap. Melankolija zaposjeda lica i svatko je načas sam sa svojim sjećanjima. I mrtvi su sami: duhovi roditelja, djedova i baka, otpušteni od potomaka, vraćaju se u Zemlju preminulih. Od samog početka, zajednički cilj je bio stići na groblje. Tamo se bacaju maske, a s njima i magično *jest-i-nije* ugrađeno u njih. Ali to ne znači — jednostavno smaknuti s lica obrazinu. Ljudi skinuti s maske još neko vrijeme ne znaju što bi, kao djeca odbijena od sise, kao narkomani skinuti s igle. Nitko se ne vraća sa svetkovine neokrznute duše.

Vraćale su se putem koji se činio sporijim nego u polasku — i drugačijim, kao da uopće ne voze natrag prema Camiriju. Leocadija se skutrla uz prozor automobila. Bila je zabrinuta za svoj posao u hotelu jer su se zadržale duže nego što su planirale. I Teresita je bila neuobičajeno šutljiva, ali je djelovala zadovoljno. Kapetanica *Doña* Fidelia na rastanku je rekla: »Pokušat ću«, i time je otvorila prostor za nadu da će se, ako ne baš veća grupa seljana, onda barem nekoliko gvaranskih predstavnika pridružiti protestnom maršu.

»Hajde, ne budi tužna. Nije to neki problem. Naći ćemo mi tebi drugi, bolji posao ako se šef bude ljutio«.

Teresita je držala sve pod kontrolom. Čekala je pogodni trenutak kad će Leocadiji priznati da je Checo s hotelskim menadžerom već unaprijed, prije nego što su uopće krenule na festival zajedništva, dogovorio detalje oko njenog premještaja u *Tsimane Lodge*, hotelski smještaj u amazonskoj džungli, odakle ljubitelji ribolova na mušicu odlaze u svoje male ribičke ekspedicije i u gumenim čizmama preko koljena gacaju plitkim, sporim vodama Aqua Negra, pritoke Sécurea, a kad ulove gigantski dorado, pokušavaju što duže, barem toliko koliko je potrebno za jednu uspjelu fotografiju, zadržati u naručju svoj zlatni ulov koji im se, moćan i klizak, otima iz ruku. Ponekad su za taj posao potrebna dvojica odraslih zubatih, nacerenih bijelaca. Leocadija je također bila neka vrsta egzotičnog ulova, ali sićušnog i takoreći bezvrijednog, od vrste kakva se automatski skida s udice i baca natrag u rijeku. Checo se tome čudio:

»Šta će nam ta mala?« pitao je Teresitu.

»Kako šta će nam? ... Pa zar ja tebi«, naglasila je *tebi*, »trebam objašnjavati da nam u ovakvim okolnostima, svaki *novi* dobro dođe. Uostalom, mi se brinemo za *naše*, i ne ostavljamo nikoga na cjedilu, nije li tako? ... i ne zaboravi da ona govori ajmarski, da je iz rudarske obitelji, i da nam već i to može biti od koristi.«

Teresitino omiljeno »mi« i »naše« mijenjalo se od prilike do prilike, ali ona se ipak držala nekih općih moralnih načela, manje zbog principa kao takvih, a više stoga da bi samu sebe uvjerala da je poštena, ili kao što bi običavala reći — »kvalitetna« osoba. *Stvarno, kog će mi vraga ta mala?* — pomislila je, ali između njih dvije sudbina je već napela nevidljivi konac:

»Uostalom, šta te briga, to mi je prijateljica«, izjavila je i uspjela tim neočekivanim zaključkom začuditi i samu sebe.

»Ok?« podigao je obrve Checo kao da očekuje dodatno objašnjenje.

»Ne, nije to što misliš«, rekla je Teresita, a oboje su pritom pomislili na istu stvar jer, istini za volju, bilo je situacija kad bi se ona poseksala s muškarcima — jednom je čak imala »brz i otužan« odnos s Checom — ali svi u njihovoj Grupi znali su da više voli žene.

Misleći na taj razgovor s Checom pogledala je prema sklupčanoj Leocadiji koja je prislonila nos na automobilsko staklo:

»Je l ti opet zlo u truhu? Možemo stati.«

»Idemo potpuno drugim putem«, primijetila je Leocadija. »Dužim«.

Nije uopće odmaknula glavu od prozorskog stakla: prepustila se stanju otupjelosti. Teresita je nastavila voziti i krajičkom oka je promatrala Leocadijine grudi koje su lagano podrhtavale ispod haljinice cvjetasta uzorka. Da Leocadija nije bila mamurna — da joj nije glava bila tako teška, a da joj želudac nije lebdio na rubu mučnine — možda bi primijetila da Teresita napokon nema što reći. Sve dok nakon nekog prilično dugog vremena provedenog u potpunoj tišini nije zaključila:

»Umorna sam od vožnje. Jebeno me bole leđa.«

Kad su zastale kraj ceste, Leocadija je povratila, a Teresita se udaljila u potrazi za skrovitim mjestom za mokrenje, što i nije bilo tako lako jer se autocesta već odavno pretvorila u prašnjavi lokalni odvojak uz koji je raslo samo pokoje kaktus-drvo.

Pokraj Leocadije koja je još bila u položaju za povraćanje i držala se za trbuh, projurili su tipovi na motociklima, kao da su se stvorili niotkud. Podigla je glavu u čudu, a onda su iznenada uz škripu i buku zaokrenuli natrag i zaustavili se kraj nje:

»Trebate li pomoć?« zapitao je jedan od njih. Ispod motorističke kacige nekog pomalo retro dizajna, ukazalo se mladoliko lice s bradicom i s puno kose.

Teresita je već trčala prema njima vičući u panici:

»Hej, hej!«

Iz daljine je »snimila situaciju« koja joj se učinila opasnom, ali kad se približila, samo je stala i gledala u čudu.

»Trebate li pomoć?« ponovio je.

Zbunjeno, i opet sasvim netipično za nju, Teresita nije odmah odgovorila. Čovjek je izgledao kao Che Guevara. U jednom trenutku joj se, sasvim iracionalno, pod svjetlom koje se naočigled ublažavalo prema ranome sumraku učinilo da to i jest Che glavom i bradom, njegov duh ili štogod već. Možda je i na nju, dan nakon svetkovine, još utjecao alkohol, ili neki drugi sastojak svetog piva, ali bila je uvjerena da se, tko zna kako, našla u prošlosti. Sve je to trajalo vrlo kratko, taj osjećaj izmještenosti u vremenu, neko medijski posredovano sablasno *već viđeno*, iskustvo koje nije bilo njeno, toga je bila svjesna, ali ga je doživljavala kao vlastito. Našla se tamo, u vremenskom procijepu u kojem je Che još bio živ, na cesti koja je vodila prema mjestu njegova smaknuća.

»Benzin«, uspjela je reći. »Trebamo negdje natočiti jer je pri kraju.«

Teresita je vozila sporo iza motociklista koji su joj pokazivali put. Dolje se pružao pogled koji oduzima dah: hrbat za hrbatom, nizali su se planinski lanci kao namreškane zavjese pod plavom izmaglicom smiraja dana. Naravno da je Teresita znala da je ta prašnjava cesta puna serpentina *El Camino del Che*, dio puta kojim su nekada prolazili gerilci, a kojim danas idu ne baš brojni marksisti starog kova, nešto brojniji ljevičarski turisti i mladi stranci, motoristi željni novih izazova koji su tek usput saznali da je tu ubijen »onaj cool

lik« čiji se portret s bradicom, brkovima i neposlušnom kosom ispod beretke s petokrakom nalazi otisnut na tisućama majica diljem svijeta. Shvatila je Teresita da ih *Cheovom stazom*, u dijelu koji je išao prema selu La Higuera, vode stranci i da je čovjek koji je govorio španjolski s prepoznatljivim argentinskim izborom riječi i naglaskom kakvog se ni ona sama nikada nije mogla do kraja riješiti — da je taj tip po svoj prilici oponašatelj Che Guevare, poput onih koji imitiraju Elvisa Presleya. A opet, nešto se nije uklapalo: sve je djelovalo previše autentično. Tu u blizini, u klancu Quebrada del Churo, na dnu vododerine i pri vrhu strmine, slabo naoružana grupica borila se 1967. godine u potpunom okruženju protiv hrpe vojnika. Imala je osjećaj da će odnekud doći prvi hitac iz puške i probiti joj vjetrobransko staklo. Kad su prišli La Higuera, uz cestu koja je u pravilu prazna, a ponekad i sablasno prazna, održavala se neka zabava:

»Baš fino«, živnula je Leocadia.

Teresita je već bila navikla na situacije gdje usput nema benzinske stanice pa treba lijevati gorivo iz kanistra ili čak iz starih plastičnih boca. Imala je u prtljažniku hrpu potrepština i alata. Obično se ni oko čega nije previše uzrujavala. Čim je izvadila ručnu pumpu za pretakanje, počela se pristojno, ali uvjerljivo cjenjkati, tvrdeći da joj trebaju prodati gorivo po cijeni za »lokalice«.

»Vražja baba«, promrsio je, ne bez divljenja, stariji čovjek koji je držao mali dućan sa svim što bi moglo zatrebati rijetkim posjetiteljima, a onda je dodao tek nešto glasnije: »A bit će da ste htjeli kod nas prenočiti«. Izgovorio je to bez intonacije pitanja u glasu, kao da se podrazumijeva da će kod njega unajmiti sobu.

Drugi smještaj se nije moglo naći u tom skoro potpuno napuštenom selu. Alternativa je bila vratiti se serpentinama dio staze, a onda uočiti mjesto gdje se lokalni put račva i krenuti bliže civilizaciji. To ne bi bilo lako izvesti noću, pogotovo jer je neosvijetljeni put bio pun grba i kamičaka. Ispriječio bi se tu i pokoji veći kamen koji je trebalo zaobići ili maknuti, pa čak je na jednom mjestu cestu presijecao i potočić koji je izvirao negdje u brdima. Kad se Ernesto Che Guevara sa svojom gerilskom grupom skrivao tu u blizini, bilo je puno više vode. Pogotovo pred kraj njihove bolivijske misije, u listopadu. Sve je bilo još nepristupačnije, divljije. Listopad je prvi kišni mjesec koji najavljuje ljeto u La Higuera kad se temperatura od prohladnih 11 stupnjeva može popeti čak do 19 stupnjeva celzijusa.

Teresitu su sve jače boljela leđa, a Leocadia se već pridružila ljudima koji su nešto slavili i pozivala ju je veselim mahanjem. U drugoj ruci je držala tanjur s hranom.

Kako čovjeku malo treba za radost — pomislila je Terezita: »Tu ćemo prenočiti«, doviknula je, »Čekaj da platim čovjeku«.

Još uvijek, ili čak i više nego prije, bila je prožeta nelagodom, kao da ju je zapuhnuo vonj neke davno osušene, u prašnjavom krajoliku okopnjele krvi. Dok se Leocadija prepuštala ugodi trenutka, jer o povijesti nije znala ništa,

Terezita se nije mogla oteti zamišljanju onoga onda u usporedbi s *ovim sada*. Ali vjerojatno u tome nije bila usamljena, jer La Higuera je jedno od takvih naizgled banalnih, skoro pa razočaravajuće neuglednih mjesta gdje ipak — kao nekom magijom — i najracionalnija osoba na ovome svijetu barem u jednom kratkom, jedva primjetnom, ali pamtljivom trenutku osjeti čudnu atmosferu u kojoj duhovi vire iza svakog ugla.

Che je zamijetio vojnike kako ga prate tek 1. listopada 1967. godine. Nekoliko dana kasnije čuo je na radiju da se različite postrojbe bolivijske vojske nateču koja će ga prije uhvatiti. Atmosfera je bila zažarena: svi su htjeli osvojiti »trofej«. Ovisno o tome koja bi ga divizija zarobila sudilo bi mu se u drugome gradu. Već od kolovoza je osjećao da stvari ne idu u dobrome smjeru. Vojska je iz aviona bacala letke na kojima se nudilo 4200 dolara onome tko uhvati Che Guevaru. On i njegovi gerilci, preostalih sedamnaest umornih, bolesnih i razdraženih ljudi, od kojih su neki bili na rubu svađe i pomišljali da napuste grupu potaknuti primjerom onih koji su već prije dezertirali, našli su se na terenu koji su loše poznavali i bili su doslovce izgubljeni. Valoviti hrbati gudura bili su gusto obrasli šumom i grmljem s trnjem. Uski odvojeci rijeke i potoci sporadično su nestajali u zidovima kanjona. Šikara trske prekrivala je strme strane kanjona, a raslo je tu i drveće, loza i kaktusi. Vrhovi brda bili su uglavnom goli s ponekim manjim stablom i opet — s puno trnja. Na tom negostoljubivom, raznim prirodnim preprekama isprekidanom terenu visokih gudura i dubokih klanaca, vojska nije mogla lako pronaći gerilce. Che i njegovi ljudi morali su biti u stalnome pokretu dok su tražili način kako da se probiju iz okruženja. Svako toliko, htjeli ne htjeli, bili su prinuđeni napustiti zaklon. Preplašili su neku pastiricu kako bi doznali gdje se uopće nalaze, a bili su u blizini tri sela od kojih je jedno bilo La Higuera. Nalazili su se oko četiri kilometra od mjesta gdje su se već prije borili. Zelenilo je — zbog obilnih kiša — divljački bujalo na sve strane. Kao da su se vrtjeli u začaranom krugu. U daljini bi, s vremena na vrijeme, vidjeli skupinu neke — zapisao je Che u svoj dnevnik — »čudne djece«, za koju im se činilo da su to uvijek ista djeca koja su ih promatrala šuteći. Jednom su ih čak čuli kako pjevaju.

Rendžeri 2. bolivijskog bataljuna, njih šest stotina i pedeset, zauzeli su teren još 26. rujna. S njima su usko surađivala i dva operativca CIA-e kubanskog porijekla — Félix Rodríguez i Gustavo Villoldo, kojeg je, osim špijunskog zadatka, u potragu za Cheom vodila i osobna mržnja i potreba da osveti smrt oca, jednog od najbogatijih ljudi Kube koji je početkom revolucije bio natjeran na samoubojstvo.

Jedinice 4. i 8. divizije bolivijske vojske ogradile su područje sjeverno i južno od Rio Grandea i postupno okružile gerilce. Uskoro je Cheova grupa nabasala na rendžere kapetana Garyja Prada Salmóna, ukopane iza potoka. Oko jedan sat poslije podne 8. listopada, taj bataljun rendžera koje je trenirao američki »Mobilni tim za obuku operativaca«, odred specijalnih snaga pod vodstvom bojnika Ralpa Sheltona, sučelio se s malobrojnim gerilcima podije-

ljenim u nekoliko skupina i počela je bitka. Kapetan Prado pozvao je dodatne trupe s minobacačima. Nakon četiri sata borbe, Cheovi gerilci su bili ranjeni ili ubijeni, a dvojica, uključujući i njega samoga su zarobljeni dok su pokrivali povlačenje ranjenika.

Félix Rodríguez, kodnog imena Félix Ramos, kojeg su zvali još i Mačak — El Gato — preletio je iznad sela La Higuera, gdje je Che odveden. U razgovoru s rendžerima preko radija kratkog dometa dobio je potvrdu da je zarobljenik doista Che Guevara. Bolivijски časnik je doletio u selo helikopterom kako bi ispitao slavnoga zarobljenika, a Rodríguez je idućeg jutra došao sa zapovjednikom rendžera kako bi i sam, kao operativac CIA-e koji je nominalno imao vojni čin, ali na uniformi nije imao bolivijske vojne insignije, podvrgao Gevaru isljednim radnjama.

Ranjeni Che je sjedio na podu, naslonjen na zid prostorije u kojoj se nalazilo i nekoliko školskih klupa — razbarušene kose i duge prljave brade. Isljeđivanje se pretvorilo u razgovor u kojem se najviše raspravljalo o ekonomiji na Kubi. Govorili su i o prilikama u Kongu i gerilskom pokretu u Boliviji za koji je Che tvrdio da će ponovno oživjeti nakon njegove smrti. Mačak je uzalud pokušavao dobiti neke za Agenciju značajne podatke, pa je nakon dva sata napustio mjesto isljeđivanja — učionicu seoske škole — i poslao telegram generalnom inspektoru svoje Agencije poručivši mu da ne vjeruje da će moći zaštititi Chea. Poslao je i telegrafsku poruku Johnu Tiltonu, šefu postaje CIA-e u La Pazu u kojoj je poručio da američko veleposlanstvo treba posredovati kod Bolivijaca ako žele da Che Guevara doživi suđenje. Ali ta, druga poruka je bila — slučajno ili namjerno — poslana prekasno, jer, prije nego što je Mačak Félix Rodríguez izašao iz poštanskog ureda, bolivijsko vrhovno zapovjedništvo odlučilo je da Che Gevaru treba pogubiti. General Ovando je poslao dogovorenu šifriranu poruku kojom se naređivalo pogubljenje.

»Pozdrav Tati«, glasila je šifra, i upravo je Félix bio taj koji je vojnicima prenio naredbu o pogubljenju Guevare, a tome je dodao i da ni pod koju cijenu ne pucaju zarobljeniku u lice kako bi njegove rane izgledale kao da su nastale u borbi. Vratio se u učionicu i obavijestio Chea da će biti ubijen.

Na posljednjoj snimci prije njegova pogubljenja, izvučen nakratko van iz polumračne sobe — ranjen, mračnih, poluzatvorenih očiju u koje je udaralo žestoko sunce — heroj revolucije stajao je prljav od bitke i ponižen trofejnim poziranjem s naoružanim čuvarima. S njegove desne strane stajao je Félix Rodríguez. Poslije se pričalo da je to montaža i da je sve bila laž: da Che zapravo nije progovorio s njim ni riječi, da je odbio »suradivati«.

»Bio sam u uniformi specijalnih snaga, ali bez ikakvih oznaka«, komentirao je fotografiju Félix. »Tada sam imao samo 26 godina. On je imao 39 godina. Izgledao je kao prosjak. Odjeća mu je bila iznošena i prljava. Nije imao čizme, samo komade kože vezane za noge. Kosa mu je bila raščupana«.

Službeni nadnevak Cheove smrti je pribilježen kao 9. listopada u 13 sati i 15 minuta. Nakon smaknuća koje nije sam izvršio nego ga je prepustio nekom »drčnom mladcu« rekavši da za taj čin osobno »nije zainteresiran« — Félix je skinuo Rolex sat mrtvoj zvijezdi gerilskog pokreta. Taj Rolex koji je Cheu poklonio Fidel Castro, Mačak je poslije rado pokazivao novinarima.

Njegovom partneru u misiji hvatanja Che Guevare, preživjelom članu bogate kubanske obitelji Villoldo, vjerojatno bi bilo stalo osobno pucati u Chea ili barem promatrati kako ga strijeljaju, ali Gustavo je — kad je stigla zapovijed za smaknućem — bio u obližnjem gradu Vallegrande.

Narednik Mario Terán zatražio je da bude izvršitelj. Popio je već nekoliko piva i viski i na tren mu se učinilo da to stvarno želi učiniti, ali iskusni Mačak je vidio nesigurnost u njegovim očima. Mahnuo je galantno rukom kao da nekoga pušta da prvi prođe kroz vrata i rutinski kaže *samo naprijed, izvolite*. Narednik je ušao u učionicu, a Che je ustao i krenuo prema njemu. Učinilo mu se — poslije će priznati — da je ogroman i da postaje sve veći.

»Sjedi«, viknuo je u panici.

Ali Che mu je odgovorio da zna što će se dogoditi i da bi radije umro na nogama:

»Pucaj, ubit ćeš samo čovjeka«, bile su njegove posljednje riječi.

Mario Terán je, sav smućen, izletio iz prostorije u susjednu učionicu i na mah ustrijelio drugog, manje važnog zarobljenika koji je već primio metke braneći tijelom Chea u njihovu posljednjem pokušaju da se probiju iz okruženja. U gerilskoj grupi je imao nadimak Willy, ali se inače zvao Simeón Cuba Sarabia i bio je među bolivijskim rudarima poznat kao vođa sindikalne pobune.

Mario je tada imao nešto više od dvadeset godina i nije bio zao čovjek — jednostavno je pokušao na sebe preuzeti odgovornost za izvršenje naredbe. Tri njegova sudruga iz jedinice nosila su isto ime kao on — Mario — i bili su mrtvi. Kao jedini preživjeli među svojim imenjacima imao je osjećaj da treba pucati. Ali, reći će puno godina poslije, da je to za njega bio najgori trenutak u životu. Ohrabren još jednim jako dugim gutljajem viskija iz boce i uspjelim smaknućem Willyja, vratio se u sobu gdje je bio Che i napokon je smogao snage pucati u njega.

Mačak je već izašao van iz sobe i pripalio cigaretu. Nije vidio egzekuciju, ali je čuo hitce iz puške: ne jedan nego nekoliko. Mario očito nije mogao ubiti iz prve.

Tijelo je helikopterom prevezeno u Vallegrande gdje je Gustavo Villoldo, kao Mačkov partner u toj operaciji CIA-e, pomogao da se napravi »posmrtna maska« — gipsani odljev slavnoga lica. Nožem je odsjekao — za uspomenu — uvojak revolucionareve kose i malo njegove brade. Sačuvao je i ostatak ispušenog duhana iz Cheove hule, ali se poslije toga fetiša odrekao i poklonio ga Mariu.

Mršavi liječnik je pregledom tijela ustanovio kroz što su sve prošli meci iz puške narednika Maria Terána:

Jedan metak je pogodio lijevu ključnu kost; drugi desnu ključnu kost, uzrokujući složeni prijelom; tri komada u dorzalnom predjelu oko prsnog koša; prostrijelna rana na lijevom pektoralu; metak u desnoj potkoljenici; površinska rana od metka na unutarnjoj strani bedra; metak kroz podlakticu. Nekoliko hitaca je prošlo kroz pluća i zabilo se u kralješke. Uzrok smrti: krvarenje u prsima.

Zapisavši sve to u malu bilježnicu, liječnik je kirurškom preciznošću odrezao obje ruke s Cheova mrtva tijela kako bi ih operativci CIA-e mogli poslati u Argentinu na dodatnu identifikaciju uzimanjem otisaka prstiju.

Gustavo Villoldo je tada bio uvjeren da nakon fizičke smrti čovjeka kojega je mrzio iz dna duše, skupljanjem fetiša njegove kose i brade, u prenesenom smislu reže i jednom za svagda uništava simbole snage kubanske revolucije. Nije bio sasvim u pravu, ali ti su simboli, na njegovu sreću imali i konkretnu novčanu vrijednost. Za koje desetljeće, samo jedan uvojak Cheove kose Villoldo će prodati na aukciji jednom knjižaru i skupljaču bizarnih memorabilia za više od 100.000 dolara. Kako je odmicalo vrijeme, Che se pretvarao u neku vrstu krvavog sveca svih društvenih prevrata. Nadrastao je kubansku revoluciju, njegov lik je postao ikona, a dijelovi njegova tijela poprimili su vrijednost svaćkih mošti.

Tako je to: nema relikvije bez prethodnog komadanja.

Villoldo je dobio zadatak zakopati Cheov leš u neoznačen grob da ne bi privlačio »hodočasnike«, ali njih je uvijek bilo: oni najiskreniji štovatelji osjećali su da je »tu negdje«, da se njegov duh i dalje probija kroz bolivijsku šikaru trnja. A kad su njegove kosti pronađene i prenesene na Kubu devedesetih godina dvadesetog stoljeća — horde posjetitelja počele su pohoditi mauzolej u Santa Clari. Bilo je i tu iskrenih štovatelja, ali i onih koji su dolazili zato što su morali, ili su bili vođeni vulgarnim političkim razlozima. Neki od njih su Chea potajno prezirali, možda i više nego Villoldo. Kao u svakom režimu našlo se tu puno hipokrita i ulizica, prestrašenih i onih koji su se osjećali kao djeca revolucije koju je ta ista revolucija izdala i požderala. Na neki način, i sam Che se ubrajao u tu zadnju kategoriju: razočaran je napustio Kubu. Dao je ostavku na sve funkcije u Castrovoj vladi. Iza sebe je ostavio oproštajno pismo i tamo se mogao vratiti samo mrtav.

* * *

»Slušaj mala«, već se pomalo ljutila Teresita, »alkohol na tebe ne djeluje dobro«.

Leocadija se smijala od srca okružena ljudima s one privatne zabave na koju su slučajno naišli u La Higuerei. Takvu, gotovo raskalašenu, neposlušnu, nije ju se moglo vidjeti često.

Vremešna žena, izborana na zanimljiv, gotovo bi se moglo reći lijep način, prišla je Teresiti s tanjurom punim hrane:

»Dobro nam došli. Ja sam Irma«.

Skoro svi stariji ljudi između La Higuere i Vallegrande imali su — za sitni novac — svoju verziju priče »iz prve ruke« o posljednjim danima Che Guevare. Nije ih bilo puno i možda se trebalo vjerovati borama, krezubom osmijehu, čvornatim prstima, očima koje su gubile boju pod skramom mreine. Neki su tada imali devetnaest, dvadeset godina, neki su bili djeca, ali sada su svi oni pretučeni od života i svi odreda na pitanje — »Kako ide?« odgovaraju: »Dobro je. Mora se«. Irma je navodno donijela Cheu juhu onaj dan kad su ga ranjenog doveli u učionicu seoske škole: hranila ga je žlicu po žlicu jer je imao vezane ruke.

»Živjela sam na katu. Vidjela sam ga kako dolazi pješice. Mnogi od nas iz sela su otišli u planine zbog straha od vojske i gerilaca. Bojali smo se i jednih i drugih«.

Alcides, koji tamo još uvijek ima povrtnjak, rekao je da ga je vidio kako prolazi ranjen u jednu nogu:

»Izgledao je loše, mršav, dlakav... šepao je.«

Slijedećeg dana je čuo pucnje i vidio kako su iznijeli njegovo tijelo i vezali nosila za stalni trap helikoptera.

Policarpio ga je vidio još 25. rujna. Bilo je to u mjestu koje se zove Trancamayo:

»Jahao je na mazgi. Pitao me kako doći do klanca Churo i ima li tamo vojnika. Pokazao sam mu put, ali nisam rekao ništa u vezi s vojskom. Za par dana su došli vojnici. Neki kurvin sin me odao. Rekao je da sam tjednima hranio gerilce. A poslije sam morao ići skupljati leševe iz klanca zajedno s drugim seljacima. Vidio sam ga tamo. Već su ga uhvatili. Kimnuo sam glavom na pozdrav. *Znam tko si* — rekao je Che. Nisam se usudio ništa mu odgovoriti«.

Lygia je — kaže — vidjela Chea napola golog: bio je mrtav, izložen u praonici Señor de Malta u Vallegrandeu. Ležao je na kamenu plitkog korita. Šef ju je pustio s posla jer se proširila vijest da se može pogledati tijelo slavnog gerilca i svi su pohrlili. Bilo je puno vojnika, novinara, znatizeljnog svijeta i ljudi poput nje koji su prvi put čuli za Che Guevaru:

»Jako su me se dojmile njegove otvorene oči. Imao je vrlo prirodan izraz lica. Drugi mrtvi ljudi ne znaju biti takvi. Paradirali su pokraj njega. Grabili su ga za kosu kako bi se snimili s njim, škarama su mu rezali uvojke, a ja sam im rekla da prestanu mučiti mrtvoga čovjeka«.

Moraju li svjedoci imati izgrađen politički stav? — pitala se Teresita. Jer ti jadnici koji su svjedočili Cheovim posljednjim danima nisu imali pojma ni o čemu. Samo su pokušavali preživjeti. Pravili su se važni dok su prepričavali detalje. U razmaku od kojih pola stoljeća, uspjeli su uvjeriti sami sebe da su bili hrabriji i bolji nego što su doista bili. Istini za volju, ti su se ljudi ponašali kao sitni doušnici. Bojali su se vojske pa su bili prinuđeni na izdaju? Da, u određenoj mjeri, ali zapravo, oni nisu znali koga izdaju da bi osjetili grižnju savjesti. Nije ih trebalo mučiti pa da odaju gdje se nalaze gerilci. Bili su uvjereni da čudni, naoružani stranci ne mogu donijeti ništa dobro u njihov tužni, siromaš-

ni kraj. Revolucija na Cheov način bila je tim seljacima potpuno strana. Neki od njih su poslije živjeli u strahu od Cheova prokletstva jer su nastupile sušne, nerodne godine, a žene su počele nositi cvijeće u školu i ostavljati u praonici bolnice upaljene svijeće za »komandanta Guevaru«. Pitale bi ga za neke intimne stvari, za ozdravljenje člana obitelji, za bolju žetvu, ponekad i za novac. Razgovarale su u mislima s njim, a on — San Ernesto de La Higuera — nikad im ne bi uskratio pomoć ako bi ga usrdno molile.

»Moj ćaća na rudarskoj kacigi ima naljepnicu na kojoj piše *El Che*«, pohvalila se Leocadija.

»E, e ... bit će da je to zato da ga sveti Ernesto čuva kad siđe dolje«, zaključila je Irma.

»A moja mama ... zvala se Nina ... bila je komunistkinja. Ćaća kaže da su je ubili vojnici.«

»E, e ... sad je gore na nebu čuva *El Comandante*«.

Za Teresitu su sva silna naklapanja o posljednjim trenucima Cheova života iz usta tobože pouzdanih svjedoka bila na tankoj granici između smiješnog i odvratnog, ali te večeri — zapravo noći jer su se već pojavile zvijezde — svjesno je odlučila biti ponesena trenutkom, povjerovati u magiju profanog sveca, prepuštiti se osjećajima, dopustiti nježnosti da je obuzme dok skida sa sebe jaknu i prebacuje je preko golih ramena Leocadije koja je drhturila u laganoj haljinici.

»Idemo leći«, rekla je, a pritom je mislila »Idemo leći zajedno« i kad su ušle u malu sobu s jednim uskim krevetom, to što je Teresita zamišljala postalo je vjerojatnije.

»Prljava sam«, potužila se Leocadia, ali tu nije bilo ni vode ni struje pa je samo slegnula ramenima rekavši — »Nadam se da ti neće previše smetati« — na brzinu je svukla sa sebe staromodnu cicanu haljinu cvjetnog uzorka i ostala u grudnjaku i prevelikim bijelim gaćama pod svjetlom petrolejske lampe.

Leocadia se opružila na leđa, ali odmah je shvatila da nema mjesta u krevetu pa se preokrenula na bok. Teresita je utrnula petrolejku i soba je utonula u gustu tamu kakvu gradski ljudi više nemaju prilike iskusiti u svojim domovima. Bila je potpuno gola kad se uvukla pod pokrivač:

»Malo ću se trljati uz tebe, ako nemaš ništa protiv. Samo malo. Da se ugrijemo«, rekla je, ali svladao ju je umor i zaspale su zagrljene u položaju žličice.

Prizor iz Vallegrande nije davao mira Teresiti ni u snu: bio je to gotovo filmski slijed scena kako ih je opisao švedski novinar Björn Kumm u knjizi koju je netom pročitala, ali to je svjedočenje izvorno bilo objavljeno u obliku reportaže u studenom 1967. godine u listu *Nova Republika* kad još nisu bile jasne okolnosti Guevarine smrti. Nije bilo prvi put da sanja ono o čemu je čitala, ali sada je njena noćna mora bila jezivija jer je imala sva obilježja stvarnosti. Dojmu autentičnosti doprinijela je neobična fešta poklonika San Ernesta de La Higuere među kojima je osim staraca bilo i dosta mladih ljudi, domaćih i stranaca; pa argentinski imitator Chea na motoru, a zasigurno i krajolik oko

njih, dramatičan sam po sebi. Teresita te 1967. godine još nije bila ni začeta, ali eto — san joj je omogućio da bude tamo s Björnorn koji je prizor opisao otprilike ovako:

Cheovo tijelo dopremljeno je jedan sat prije sumraka. Bilo je zavezano za stajni trap helikoptera lagano se vrteći na putu prema zračnoj luci. Automobil je čekao na udaljenom kraju polja. Čini se da je čekala i većina od 10.000 stanovnika Vallegrande. Vojnici su pokušali zadržati gomilu podalje, ali kad se helikopter spustio, izgubili su kontrolu. Čak su i vojnici trčali prema helikopteru, a iza njih pristizala je masa. Kada su konačno došli k sebi, vojnici su se okrenuli i zaprijetili civilima, prisiljavajući ih da ostanu gdje su bili. Iz zraka je to moralo izgledati kao gigantska partija šaha, s pijunima zaleđenim u apsurdnim položajima. U međuvremenu, helikopter je iskrcao tijelo koje je prebačeno u automobil, a automobil je brzo kremo prema bolnici Vallegrande. Tu sam, nekoliko minuta kasnije, prvi put vidio Guevaru. Odveli su ga u vanjsku mrtvačnicu koja je više ličila na konjušnicu na brežuljku iznad bolnice. Desetak osoba — doktora, vojnika, medicinskih sestara — bilo je oko tijela, mahnito radeći. Časna sestra odjevena u bijelo stajala je kraj tijela. Tu i tamo se nježno nasmiješila.

Björn je u početku mislio da je Che još živ.

»Živ je! Pa on je živ!«, uskliknula je Teresita i potrčala prema naprijed.

»Gubi se odavde!«, doviknuo joj je stasiti muškarac u bojnoj uniformi i američkoj majici kratkih rukava, s vrlo modernim mitraljezom.

Liječnici su Cheu davali transfuziju krvi, barem joj se isprva tako učinilo. Kroz dva otvora na vratu ubrizgavali su tekućinu iz posude koju je držao vojnik koji je stajao širom raširenih nogu iznad tijela. Do njenih nosnica je dopro neugodan miris.

Björn joj je tada rekao da tijelo pune formalinom kako bi ga balzamirali. Časnici su se međusobno tapšali po leđima. Obični vojnici su stajali s puškama »na gotovs«, ispražnjenih, mjesečarskih pogleda.

Prali su njegovo mrtvo tijelo.

»Pokažite malo poštovanja«, zaprijetio je novinarima narednik bolivijske vojske, »barem ga nemojte slikati golog«.

Vojnici su mrtvacu obukli hlače, ali nikako nisu uspijevali navući na njega jaknu jer su mu se u međuvremenu ukočile ruke.

»Ovdje Vallegrande«, zaurloao je u megafon reporter radijske stanice u Santa Cruzu. »Vođa Castrove komunističke invazije na našu domovinu je pao ovdje, zahvaljujući naporima bolivijskih oružanih snaga, kojima je zapovijedao slavni general Ovando.«

General se nasmiješio, a Teresitu je probudio zvuk za koji je pomislila da je vatromet. Ali zvuk je bio oštiji i viši, a ritam pravilan: shvatila je da se vani puca.

Soba u kojoj su prenoćile, bila je mala poput šupe s niskim tavanom do kojeg se moglo doći drvenim ljestvama.

»Povuci ih za sobom i pritaji se gore«, naredila je Teresita.

Bila je samouvjerenija: mislila je da uvijek može spasiti situaciju pregovaranjem, ali za to nije bilo prilike. Razvalili su vrata bez poteškoće, baterijska lampa je osvijetlila njenu golotinju, jer u mraku, uzbuđena, nije uspjela pronaći ni gaće, ni hlače, samo je grudi prekrila pokrivačem.

»Platit ću«, viknula je Teresita.

Izvukli su je na brzinu i nisu dalje tražili. Ti ljudi nisu znali da je u sobi još jedna osoba. Žurilo im se.

»Samo da pokupim stvari. Novac, kartice, uzmite sve«.

Nije im trebala nuditi — i tako bi uzeli sve.

»Za mene će platiti otkupninu. Mobitel. Tu mi je mobitel. Dajte da nazovem.«

Vani se još čulo štekatanje i pojedinačni pucnji. Zatim jedan moćni »pum« iz polu-automatskog monstuma velikog kalibra poput Barretta M82, nakon čega je zatreslo kao da je negdje probijen zid.

Leocadia je ostala skrivena iza stare krame i krpa u potkrovlju sobice. Povukla je gore ljestve. Nije se usudila pomaknuti. Srce joj je udaralo ritam preživljavanja. Gušilo ju je u prsima. Činilo joj se da satima čuči u istom položaju, ali to je bio samo subjektivni osjećaj. Napadači su brzo napustili poprište masakra. Mislila je da nije pametno silaziti: radije se provukla kroz otvor koji je vodio na krov. Odozgo je tek djelomice vidjela mjesto sinoćnje zabave: nadstrešnica je bila srušena, zid škole probijen. Očekivala je da će tamo biti tijela, ali tragovi krvi su bili jedino što je ugledala: pokupili su sve mrtve i ranjene. Na cesti su stajala samo neka čudna djeca koja su je zamijetila na krovu i počela joj mahati da siđe. Učinilo joj se da ih je već prije vidjela, a onda se prisjetila. Bila su to djeca iz gvaranskog sela koja su pjevala pjesmu u kojoj se do beskrajno ponavljao refren »Para rovai jajeroiy«, za što je tada Teresita ponudila dva moguća prijevoda: »Išli smo dolje na drugi kraj mora« ili jednostavno »Hodali smo protiv kiše«.

Leocadia se oprezno spustila i nakon dužeg osluškivanja izašla iz prostorije koja više nije imala vrata.

Ususret joj je išao starac po imenu Alcides. Nije mogao suspregnuti emocije. Prekrižio se:

»Un milagro! Pa ti si živa. Dogodilo se čudo!«

Kad joj je rekao da su svi ljudi koji su bili na zabavi ubijeni, a njihova tijela stavljena u kamion i odvezena, pitala je za Teresitu, ali starac je samo odrično odmahnuo glavom.

»A djeca, gdje su djeca?«

Alcides ju je čudno pogledao:

»Koja djeca?«

Monika Herceg

Smrtno ozbiljno poglavlje u kojem vidimo početne uvjete i neke osobine glavne junakinje

(ulomak iz romana)

86

Majčina Smrt doselila se u moj stan onog trenutka kada je majka umrla. Doduše, skrivala se; ne pojavi se ni kad stigne nesretna vijest, ni kad završi sprovod. To da je cijelo vrijeme bila tu, to mi je rekla poslije, ali izostanak moje spoznaje o tome ne umanjuje činjenicu da je dijelila ustajalost tuge sa mnom — čučala pa sjedila, pa stajala, pa sjedila, pa čučala, pa stajala, pa se šuljala za mnom satima, danima, koliko je trebalo da netko pronađe majčino beživotno, pomalo ukočeno tijelo, da prođe sprovod, da prođu još dva tjedna — promatrajući sasvim staloženo i smireno, strpljivo volumen moje žalosti koja se smanjivala, eksponencijalno, ako bih morala priznati nešto o brzini kojom se ta žalost odvajala od mene. Tuga je neočekivano brzo gubila svoju.

Sve se zbilo upravo ovako. Ništa se nije zbilo upravo ovako.

Zamišljam: šuljam se prema majci dok spava i provjeravam diše li. Svaki je nezgrapni pokret malog glasnog tijela nečujan. Slabašno svjetlo s prozora. Sjene se lijepe za mene, neugoda i strah prijete pobjeći i olokviti se u mojim koracima. Jedva vidim prehodati tih par metara. Kleknem kraj kreveta. Želim stvoriti sjećanje. Jednog dana tvrdit ću: kao dijete prišuljala sam se majci poput lopova kad bi ona tvrdo zaspala. Stavim malenu, debelu ručicu nad njene usne. Udah. Izdah.

Nitko nema pravo reći ti tko ćeš biti, kaže mi jednom, mnogo poslije, Smrt. Zajebano je samo što je sve što ćemo biti zbroj onoga što je već zapisano u nama. Promjena zahtijeva modifikacije u događajima. Smrt je pronicljiva; podsjeti me svaki put kad oklijevam — ne sjećate li se ti i tvoj brat uvijek svega drugačije? Djevojčici koja kleči kraj svoje majke, u uskoro izmišljenom sjećanju kažem da je upravo tako moralo biti, umirim je da je ovaj put nadvladala strah od mraka i oca i otišla provjeriti je li mama živa. Majka diše plitko, ali diše.

Udarci koji su na nju sletjeli par sati prije ipak je nisu otjerali iz postojanja, iako je govorila *ubit ćeš me, ovoga ćeš me puta zaista ubiti*.

*

Znoj mi je natopio gaće. Pripremam tijelo na dodir poda, uspravnost. Noge na vlastitu težinu. Razmišljam o obvezama koje će se zalijepiti za moje sate, zbog kojih ću se neprestano rastezati, izobličavati i pregovarati s onim što mislim, što poželim reći, a prešutim, i nehotice pomislim na majku i na činjenicu da ona nikada nije trebala mijenjati oblik da bi se pojavila u bilo čijoj stvarnosti. Ostatak nesretnijeg svijeta, uključujući i mene, imao je odjeću za po doma, odjeću kojom se pred drugima pokazujemo ozbiljniji nego jesmo, lice za unutra — podbuhlo, podočnjaci kao jame katrana, i lice za van, prema željama onih koje je nužno susresti: crvena usta — zavodljivost, suptilno koketiranje; tamno našminkane oči — jasnoća ozbiljnosti nije upitna, kao ni briga za sebe, samo sjajilo — skromnost koja upućuje na talent (neka danas moja pamet ipak zasjeni moja lijepa usta), i sve to nikako i nikada ne isključuje različite rečenice za različite osobe. Majka je uvijek bila samo majka. Ista majica, dok se ne podere. Iste hlače, dok se ne poderu. Iste gaće, dok se ne poderu. Majka za unutra i majka za van bile su ista osoba.

87

*

Zamišljam: kao malena promatram iz kreveta oca nad majkom. Imam dvije godine, tri, imam četiri, imam pet, predškolka sam, krenula sam u prvi razred osnovne, imam deset, ali i dalje sam dovoljno sitna za taj krevet s rešetkama. Ostajem unutra, poslušna sam, nijemo gledam: mama plače, očeva sjena i mrak, ljepljiv i gust. Moje oči rastu u crnilu. Mogla bih se zakašljati, ili se praviti da kroz san vičem *mama*, mogla bih vrisnuti — ta mi se ideja iz ovog mjesta čini sasvim moguća; pričali su mi oni koji su sa mnom provodili noći da ponekad vrištim u snu. Imam osamnaest godina, vrištim u snu, imam dvadeset, imam dvadeset i pet, imam trideset, vrištim i vičem *ne*, tako mi prepričavaju, a oni hrabriji me navodno i zagrlje. I dalje sam iza rešetaka i moj je zatvor pametniji od mene.

Promatram oca nad majkom, ona plače — čini mi se da plače, a njegova je sjena mrak koji raste takvom brzinom da uskoro istiskuje i ovaj svakodnevni, obični mrak. Zamišljam — zakašljala sam se, prevrnula u krevetu, otac je zastao na trenutak, osluškuje, očeve su oči plamteće zvijeri, ugledam samo iskru, ali svaki je požar začeo u takvoj točki svjetla, naoko bezopasnoj, okrenem se na drugu stranu, oči sam zatvorila kao da me to može zaštititi, smiješna ideja kao i ona da, kada se pokrijem, ništa ne može do mene. Šute nekoliko trenutaka, i kad se uvjere da sam i dalje nepomična lutka, očeva sjena razlije se po majci. Srce lupa sve brže prijeteći da će raznijeti moje tijelo. Brat kao zaklan leži u

svom kinderbetu, premda bih se zaklela da ni on ne spava. Promatramo svatko iz svog zatvora. Oca često zamijeni sjena. Kad se vrati s posla. Majka to ni ne vidi. Ovo nije otac, kažem Smrti dok nanovo pišemo sjećanja. Ovo je sjena. Mrak kapa kako se pomiče po skućenom prostoru, a miris alkohola ispunjava malenu sobu do stropa, potpuno prevlada stalni miris vlage. Rekla mu je kad je došao da je opet sve propio. A još je pola mjeseca do plaće. Sjena ne voli da mu se prigovara pred djecom. Ne voli to ni otac.

*

Prozor spavaće sobe gleda na istok. Ljeti je neizdrživo vruće već od ranog jutra; pokrenula sam tijelo, sjedim, znoj mi se slijeva sredinom leđa, koža je okupana toplim svjetlom i potreba je jasna: žudnja, koja nesvjesno spušta moju ruku od trbuha naniže; učas opipavam vrat svoje rodnice, otpuštam noć iz sebe, mekano tkivo propušta bljesak, stresla sam tijelo, očistila ga od prošlih dana. Znoj kao da je prevagnuo, voda na tijelu gurnula je vodu u tijelu, vratila sam se u postelju. Spavam gola? Smrt kima. Zsigurno sam spavala gola. Drugi pokušaj ustajanja bio je uspješniji, upalila sam svoje tijelo kao na prekidač, potjerala mačka s kreveta. Odbijam ga imenovati već pet godina. Govorim mu samo *mic* ili *šic*. Tjeram ga. Donedavno se smatralo da su mačke pripitomljene prije četiri tisuće godina u Egiptu, ali onda su otkrili da je čovjek na Cipru pokopan s mačkom prije deset tisuća godina. Ne želim da me pokopaju s mačkom. Telefon vibrira. Razmišljam hoću li se javiti bratu. Ne javim se.

*

U početku bijaše mrak. S mrakom je lako razgovarati. Lažem. S mrakom je oduvijek bilo teško. Sada je naš odnos gotovo prijateljski. Zatvorim oči. Pustim da me zapljusne, da mi se uvuče pod odjeću. Mokra sam od mraka, kažem Smrti. U početku bijaše i riječ. Tako barem tvrde, ali smatram da su sve te tvrdnje nepouzdanе. Također, bitno je ponovno napomenuti, niti jedna tvrdnja ne pobija onu drugu. Sve su istine istinite. Kvantna kći. Kvantna majka.

Kada je moju majku udario grom, prema podacima koji su mi dostupni, okolnosti te radnje bili su sljedeći: bio ja sparani svibanjski dan koji se učas prometnuo u nepredvidivu vremensku nepogodu i mrak je nadirao bez milosti, kako već nadire s olujama s kojima će se u svakom trenutku nebo spustiti na ljudska nastojanja da se prehrane. Svibanjska tuča usmrtila mladice, nije se dogodilo jednom, potom sve ispočetka. Grom je prvo udario u hrast kraj obližnjeg polja i raspolovio mu prastaro tijelo. Potom u majku koja je s njive počela trčati prema kući. Majka se tog događaja nije sjećala. Sasvim je moguće da sam svibanj ja izmislila.

*

Ne želim da me pokopaju. Zamišljam istine koje sam bila raznesene vjetrom, čak nije bitno ni raznosi li me vjetar nad strništem, stratištem ili među tijelima bukove šume. Samo neka sve raznese. Brat ponovno zove. Ne javljam se. Potom poruka: Mama je umrla. Dišem duboko. Napad panike. Udah, izdah.

*

Najjasnija sjećanja koja imam su:

Pad s bicikla, deset godina — plačem pola sata, okus je slan i kamenit (da, nekoliko mi je kamenčića zasigurno ušlo u usta, kao što je ušlo u ranu u koljenu) i tako je šljunak kamenito–slanog okusa zapečatio taj događaj za daljnje pripovijedanje. Ili uopće tako nije bilo? Majka pritišće krpu natopljenom rakijom na krvavo mjesto. Gutam sol, miris alkohola puni sobu, kao kad otac pijan spava toliko dugo da nam usta utrnu od tišine.

Prvi poljubac. Volim. Ne volim. Ne volim. To sam ljeta imala prvog dečka, on mi je gurnuo jezik u usta, pretrčao granicu koja je plašila moje tijelo, spretnije nego sam očekivala, i započeo loviti moj jezik. Prva lekcija, jasnija od samog poljupca: nakon ljubljena, istina je neopoziva. To se neće promijeniti u narednim desetljećima.

Ljubljenje: žudnja obraste unutrašnjost (nutrinu, utrobu), ili ne, osjetim vrelinu koja kao da bi mogla obasjati cijelu prostoriju, ili vrelina nema, kožom se naprosto prolije ravnodušnost. Slina koju podijelimo — nepredvidivo ubrzanje žudnje, plamen je zahvatio cijelu kuću. Ili se prozori zatvore, a koža navuče na sebe nešto poput: ipak moram ići. Ljubljenje sve odmah oda, ili upali tijelo ili ga ne upali. Ili ćeš voljeti ili nećeš voljeti.

Istina u jednoj izmjeni tjelesnih tekućina. Dakle, ne volim, ali ljubim se jer trebam naučiti ljubiti se. Okus — mentol. Uvijek pazi da ima žvakaće. Premećemo nespretno rastezljivu gumu jedno drugom po ustima. Mamu nikada nisam vidjela da je poljubila oca.

Prvi seks. Skučeni auto kojem nikada nisam saznala ime, nesvjesna kako će možda taj podatak u pamćenju stvoriti različite mogućnosti — sada to može biti nevjerojatno prostran auto, kako to biva s prostorima kada smo mlađi. Njegove ruke u meni, nježno, sporo, dovoljno polako da se mišići opuste. Potom jezik, požuda zaiskri, spuštena poput vatre (još me uvijek muči pitanje požude, i ovdje bi radi masturbacije pripovjedačice trebalo napraviti pauzu. Dobro. Pauza.) Njegov jezik prenosi mi okus mene. Kiselkasto–slatka sam. Nekako neutralna, ali i slatkastog okusa, poput kruha, možda kruha s maslinama, na neki način okus koji je sasvim običan, ali i sasvim neobičan. Zabavljam se tim prijenosom našim jezicima. Ne sjećam se jesam li sama sebi ikada poslije imala tako jasan okus. Otisak svoje vode na svom vlastitom jeziku koji mi je prenio tuđi jezik. Nepouzdanost sjećanja ne može dozvati previše toga, je li bio listopad? Ipak, toplo je, pamtim: užarena sam. Iz mene izlazi zasljepljujuća vrelina. Želim da moja unutrašnjosti proguta cijelu njegovu šaku. Žudnja je

zapalila šumu. Žile su nabrekle od želje, na prstima, na vratu, na kurcu. Vatra liže tanku kožu. Golotinju stabala. U slučaju opasnosti, pustite da jedno tijelo otključa drugo. Potom se skrivajte pod zajedničku kožu. Gurala bih ga u sebe dok se ne bih zasitila njegovog stabilnog i utješnog volumena; ja sam prazan prostor, naseljiv, ali zapravo negostoljubiv, nešto poput površine Marsa na čijoj bi se površini mogli jednog dana, trudom i nakon dugo vremena, stvoriti uvjeti za život. Ali, takav je pothvat skup i neizvjestan. Spadam u takve planete. Mogućnosti nadomak ruke, ali zapravo — atmosfera je ipak prerijetka, a to je uz sav trud, dugoročno nepopravljivo. Udah, izdah. Ipak, ovdje moram stati. Ovo sjećanje moram ostaviti netaknuto: nije bilo orgazma, nije bilo ljubavi, niti bliskosti koja bi prizemljila prizor, nije doduše bilo ni bola, što je bilo više nego dobrodošlo. Žudnja nije bila ugašena.

Smrt šuti. Tek mnogo poslije pričat ćemo o tome. Kad uhvati moju ruku i gurne je duboko u mekanu spilju moje rodnice. Opipaj ono što želiš zapaliti. Osjeti pod prstima stanice mekanog mišićnog tkiva, njihovu vodu, šapni elektronima da želiš da se pobune i prođu tvojim zatvorom kao mogućnost slobode. Jednom kad otvoriš ta vrata, bit ćeš ondje, vani. Napokon. Dotad, žudnju puštam da se raspe u prstima. Uхватim je, ali potom — samo pijesak. Ne znam da treba biti drugačije.

Moja majka nikada mi nije rekla da bih trebala prepipati svaki milimetar svoje površine, kao da se volim. Potom, lakše bi se zavoljela. Ona se nikada nije zavoljela.

*

Mama je umrla. Jesi li ikada doživjela orgazam, mama?

*

Tijela provode struju zbog vode (vode li tijela i požudu kroz sebe također zbog vode?). Vodič s malo otpora; najopasnije je kada u strujni krug bude uključeno srce. Tada, sasvim je moguće, struja dovede do zastoja organa. Kada je moju majku udario grom, svjetlost je tijelom provela buku do tla. Uzemljenje. Tijelo je vodič, a u tom trenutku, kada se elektricitet zraka zaputi prema tlu, kada dodirne kožu, tijelo postaje samo put, moguće skretanje, prečac. Kada kroz tijelo pohitaju elektroni, sigurno je da tijelo, njegova voda, krv, a krv je više od devedeset posto vode, pedeset tisuća milijardi stanica i voda u njima, sva ta naša voda, ne misli o sebi kao o stranputici. Majku su pronašli i potom je zakopali u zemlju. Duboko, do grla, njena je glava virila poput naivne proljetnice koja je prerano odlučila pobjeći iz svijeta podzemlja, da bi samo za nekoliko dana dočekala ili ponovni mraz ili snijeg. Njena se Smrt za to vrijeme dosađivala. Skakala je po livadi, radila kolut naprijed — kolut nazad, plesala — dosađivala se, čekajući hoće li joj moja majka, na pragu djevojaštva, predati svoj

zadnji udah. Nabrala je djetelinu, u ruci držala buketić bijelih cvjetova. Onda je moja majka uskrsnula. Zemlja je iz nje izvukla struju.

*

Ponekad, ako mi plima tuge prebrzo krene potapati noge, izmami iz mene toplu tekućinu. Smrt me tješi da će i to nekad prestati, to piškenje u krevet. Majka za to vrijeme više. *Tko će opet to oprati. Gdje će se sve osušiti. Drugi put ću spavati popišana. I na mokrom.* Batine? Možda. Vjerojatno. Nitko ne voli djecu koja pišaju u krevet. Ali Smrt zna da nije do mene, do tuge je. Njena je voda prehladna i kada su mi stopala dugo u njoj, nemam nikakvu šansu da pružim otpor. Spustim se. Niz svoje noge. Zagrliti tugu koja zapljuskuje. Proći će, šapće Smrt dok mi gladi slijepljene šiške prljave kose. Uvijek prođe. Možda da i ovo napišemo drugačije?

*

Telefon zvoní. Dugo gledam hoću li se javiti bratu. Tijelo je spremno preuzeti dan na sebe, ali nisam spremna suočiti se s bratovim glasom. Svega smo se drugačije sjećali, brat i ja. Sve smo drugačije zaboravili. Ili se ipak javljam?

Uzimam telefon u ruke. Uдах. Spustim niz sebe svoj strah, neka se ugnijezdi u nježnosti vulve, ponad klitorisa, utoplím ga i spremna sam. Glas govori *mama je umrla*. Napad panike. Uдах izdah. U toj verziji sjećanja teže to prihvaćam, stvari za mene postaju shvatljive kada su napisane. Smrt mi nikad nije potvrdila koja je verzija sjećanja — istinitija.

Dorta Jagić

Dva djeda Stjepana

92 Sjećanje

Gnjavim mamu da mi sve ispriča. Makar stoti put. Prošlost je slatka kao baklava. Majko, navrati sa mnom opet u tu prisnost prisjećanja. Pijanost minulih ljudi i događaja. Osloni se na mene, predmet. U tvom malenom tijelu je važno sjećanje. Zamisli da ima cijev između nas. Ja šutim, a ti piši.

Dakle. Moja se mama mlada udala za moga tatu, a nije znala da voli piti. Krio je dobro, u početku. Veli da je znala, da se nikada ne bi udala. Neizbježno napomene, kad dođemo do tog mjesta, zašto, a kćeri moja to je zbog oca.

Njen je otac, pokoj mu duši, umro mlad, samo četrdeset i dvije, od ciroze jetre. Duboko ga je voljela. Razmišljam u sebi, moj pokojni djed nije njegova ciroza jetre. Dosta! Ne želim motriti djedovo lice kroz bocu, jer ga iskrivljuje. Djed nije svoja ovisnost i svoj tužni, groteskno krvavi i natekli kraj. Pišem u svoju bilježnicu — djed je bio neshvaćeni umjetnik. Lijep i smio.

Mama, želja za pisanjem o tvom i mojem doživljenom ima nešto do želje za dozivanjem pravde. I sjećanjem koje, koliko može, ispravno mjeri ljudske zapremine.

U mojim sjećanjima nema dida Stipe; i možda je dobro za boj protiv oholosti prihvatiti tuđe sjećanje kao svoje.

Pitanja moderne fizike: zašto neka vremena, kao doba Jugoslavije osamdesetih, sadrže ljudske osjećaje i prostor gušće nego druga? Njihove dimenzije, volumen, sadržinu trebalo bi se moći konzervirati, ali ne može se.

Pišem: želja za pisanjem o doživljenom u sebi ima nešto do želje za pravdom. Tko zna što je pravda, samo ideal, slutnja?

Vira Isusova

Sve je sazđano od kamena; i čatrnje, kuće i štale, ostave i kamene klupice, *sopice* za odmor u ljetnim večerima. I vira Isusova je ovdje od kamena. Čak i ljudi izgledaju kao da su odvaljeni ili isklesani iz kamena. I moj did Stipe viruje. Moli se. Svi skrušeno viruju i podižu zagovore, Gospa sinjska, Gospa. Onda Ante. A poslije Ante, opet Gospa. Tajanstvena i pomalo zastrašujuća gospa sa slika gleda; od Knina, Sinja do Vrgorca, u dalmatinskom zaleđu nema veće ratnice i junakinje u borbi protiv Turaka i uroka, i prosječne do loše sreće kao recimo nesreće onih sedam–siromašnih–sestara iz Jabuke koje se nisu udale a–sve–su–bile–lijepe. A gospa radi uokolo iako na slikama samo šuti i gleda. U ovim oporim krajevima javlja se u svakojakim veličinama, temperamentima i temperaturama, Mala Gospa, Velika Gospa, Gospa od ružarija, Gospa snižna, Gospa od sedam žalosti.

Sve prolazi, izgledalo tvrdo ili ne, riblji mjehuri kao i riblje oči, metci i mačevi, džepovi i torbe, volovsko rogovlje i roglje jelenka, plodni i besplodni dani, krv djevojke i krv vojnika, riječni rukavci i pustinje, dječje smrti, gusle i mlado vino, stara kozja brada i brada momčića, sve se u svojoj jedinstvenosti isprazni ali povazdan gori doli idu fratri i brecaju zvona i idu teško okićene procesije, *burgulje*, skupa sveci i derneci; vode se neobično uporne pokore, drljaju krunice i kantanja; od Badnjaka, korizme do čarobnih Ivanjskih krijesova ili *svitnjaka*. Iskaz inata, vjera je po kućama i ulicama javna i ritualna; glasom nazalno postavljena. Ruku na srce, rijetki su oni što do Boga dolaze tiho u samoći svoje sobe, češći je napola praznovjerni vjernik kolektiva koji oko vire Isusove opliće bogate i čvrste poganske pletenice, od pepelanja i mačkara do preskakivanja snovitih, rominjajućih vatri i hodanja po žaru.

Tko ne zna za triljsko stoljetno Mijovilo i blagdan svetog Mihovila? Cijeli deveti mjesec se čeka. Iz noći u noć on, jarac, starac i mladić, čeka na pragu. I krajem rujna pruži se napokon dernek od caffè bara Bolid do Staroga Mosta, jača se i uzvisuje sunce nad zanosom proključalim ljudskim krdima, buči opijajuća treska svečanosti od mjedenog sunca na koži prvih kupaca i trgovca do veselja posve novih obećanja i poljubaca podno grozdova kristalnih zvijezda.

Kad točno prestane djetinjstvo?

Zašto prestane, znamo. Ali kada. Kad smo prvi put i sami znali koliko nam novca treba vratiti teta u dućanu? Kad smo prvi put prešutjeli bol? Kad smo se prvi put napili ko ćuskije?

Ili kad smo izgubili nekoliko puta gubili nevinost? Kad smo dobili posljednje batine? Ili kad je onaj najotporniji, zadnji roditelj tvojih roditelja umro?

Neki vele da taj trenutak dođe kad umru roditelji. Možda onda kad se sjetimo i najsitnijih detalja iz djetinjstva.

Recimo, depresivne ali simpatične manistre na suvo, u napuklom tanjuru, koja je stvarno bila *nasuvo*. Pitam se je li *nasuvo* bila babina ljubav za onog vojnika Talijana koji joj se udvarao prid kućom. Ta moja baka, nesretnica koja je pala u sirotinju, ravno iz bogate obitelji. Udala se pod obiteljskim pritiskom i kasno jer je ostala stara cura. Baka, eto, nije volila dida. A did je volia baku. Samo više kovačiju. Gange

Rere, ore. Oči svoje kćere Pere.

Sunčano jutro

Jutro, a već žega. Kroz škure prozora u kužini naviru se lice. Nazdravlja. Viče ima li koga. Lice opaljeno i prašno, nepismeno. Ali rječito. Ima, ima, Ive, uđi. Kad lice uđe i sidne, kad se otvore usta na takvome licu, pukne pred nama sunčan vrt pun soka iz bujnih, netom odrezanih rečenica na kratkim stabljikama. Sve narodna fraza do fraze, linije utjehe koje voliš. Kao sve fino zagoreno, za izgrebati na dnu tepsije. I ti bi sjedila u tom slušanju ljudikanja što traje satima, sve dok ritam skakutavih riječi ne baci u memlastu, nadrealnu hipnozu i sav svijet pun dijaliza, nakaznosti, čudnih bolesti, preljuba i nepravdi postane u temelju dobroćudan, sladak i gust kao pekmez. U izgužvanoj suknjici zavrtiš se u kužini oko sebe, mali dervišić na pogonu sile sreće. Pričajte, pričajte! I šta je još bilo! I još. Dok muhe isto tako ljekovito zuje, pune suviška života, i sat bučno kuca, a ljudi pretresaju tuđe i svoje živote. Ali nije sve tako hipnotično i mirno.

Ta lica koja, čim opaze dijete u blizini, ćube usne i šire ruke, nose usne koje cmaću. Obrazi su nam ištupani šporkim, radničkim rukama. Ovdje su djeca skroz naskroz iscmakana. Do živčanog sloma i neutješna plača. Djeca su ovdje jedini izvor prave slatkoće. Slađa i od cukra, sličica svetaca i glomaznih pomidora iz Ivkinog vrta.

Djeca, uvijek pametnija, upijajuća. Dica, zbog presnažnog osjećaja prolaznosti sreće, tužna.

Ako nema nekog da navrati do naše kuće jedine–bez–krova na povratku iz vrta ili s paše, baka mi priča o smrti svoga malog sina. Jadnimojmirko.

Ne mogu. Izlazim brzo vanka, gledam u nebo, da priča ode. Čujem: vjetar u krošnjama. Svakojako mukanje, roktanje, meket, cvrkut, lupu posuđem, mumljanja i psovke susjeda.

Gledam prema krovu.

Krov bakine kuće je lagan, jer ga nema. Naša kuća jedina nema krova, samo betonska deka. No ne znači da je uvijek lagano ono čega nema. Opet ulazim unu-

tra. Klackam se na slomljenoj stolici koju je ujac donio iz tvornice. Moja simpatija, Mario, otišao je u Split kod ujaka i ujne. Dosadno mi je, neću ga više vidjeti. Kroz grilje odjednom probija svjetlost koja me čisti. Zamirisalo je na daljine, na mogućnosti i na neki golemi voćni sladoled i, uopće, na razne sreće. Nikad mi sunce nije bilo prejako, veliki perać cijeloga svijeta, čistač udaljenih, vlažnih zakutaka. Žarko sunce mi blaži i bakinu već izlisanu, ali tragičnu priču o dojenačkoj smrti svoga sina, prvorođenca. Moj jadni Mirko! Uvijek isto: urokljive oči ga ubile. Moga pokojnoga ujku. I zato mrzim urokljive oči! Ta dva crna oka kao da stoje uz puteve, raskršća, mostove i zure u slučajne prolaznike uporno. I neizbježno. Silno me žvircira da naša kuća jedina u mjestu nema krova, samo deku. Je li i to zbog *tih* očiju?

Dida Stipe nije stigao podići krov na kući, umro je. Je li i to zbog očiju? Sve u svemu, dida je u tišini prebolio smrt prvog sina, u kovačiji.

Ipak, nije bio sam, imao je i brata Petra, gluhog od meningitisa. Brat je odabrao opančarenje, postole.

On često navrati u posjetu, kad dođe iz bolnice na Rabu. Mama mi je govorila da je pametan, ali gluh od meningitisa. On me ne zanima toliko. Zanimljiviji mi je moj mrtvi dida. Da je živ, pitala bih ga:

Dide, što sve možeš potkovati? Sve, diko moja. Sve. Ne možeš! Mogu!

Daj potkuj tortu! Mene. Mogu! Potkuj recimo ribu iz Cetine. Mačku od susida. Vidiš da ne možeš. Ali jaje, može jaje.

Nemoguće kod potkivanja jajeta nije jednako nemogućem kod potkivanja torte.

Pitam ako potkuješ jaje, hoće se li se iz njega izleći konj, na boj spreman konj?

Did odgovara: konj spreman samo na spačke, gađanje jajima i tortama.

Život mi je protekao bez puno dubokog nadrealizma, bilo bi ga daleko više da je moj did Stipan poživio. Pijani, lijepi, vješti djed.

Gledam u svoju ostarjelu mamu, ostarjelog tatu. Kad su bili mladi: među dvoje ljudi sat–dva prije nevidljiva *Igla susreta* zašije prostor. Moraju se sresti. Oči u oči. Oko se zaljubi u oko. A kad se nakon ekstaze prve ljubavi otvori ona prva rana, svađa, u njoj krene rasti toranj. Oštar spomenik.

Najbolje je biti dijete, pastir stabala.

Nema nikakvih ugovora, svečanih zavjeta, nema ni prstenja ni rana.

Baka se zakucala u vjekovječnu crninu nakon didove smrti. Na kćerinom vjenčanju bila je — u crnini. U onim bakinim debelim i vječnim bičvama, crnim i gustim, slilo se sve javno žalovanje a tajno radovanje, za pokojnim didom. Udovička crnina kao radost slobode od zakona braka. Baka je kroz život imala devet teških operacija, o njima priča kao o stigmama, o znacima svoje odabranosti, svoje snage.

Kako su je usrid noći u bolovima otrali na Firule, bilo je to tugovanje putovanje na sam kraj noći.

Baka je bila faca. Njeno lice i njeno tijelo bili su dio prvih krajolika. Krajolici i ljudi iz djetinjstva iz nekog su razloga ljepši, življi i vječniji nego što jesu. Ipak, već u ranoj odraslosti skupljaju se u neprobojnu masu. Kako do njih? Netko ili nešto mora dati slučajni, tajni znak, poput prolaznice na ulici koja djevojčici spominje anđela čuvara. I taj me komadić rečenice vrati u naše dvije bile spavačice, u bakinu drvenu postelju, u njene spore povorke molitava što joj blaže glavobolju prije spavanja. Trnem svjetlo. Preko zidova sijevnu štrige i škorpijice. Tihe litanije u zraku sobe iscrtavaju anđela čuvara, sitnog i sjajnog poput nebeskog planktona. Baka miriše na toplu crninu, na stare plivadone, na duboku ljubav. I unutra i vanka zvjezdana tišina, samo zrikavci zriču. Mjesečina kroz škure šara za mene — da se zabavim dok bdijem — preko obijeljenih zidova, starog namještaja i stropa obrise poginule djece, vila i putnika iz drugog svijeta. Baka, kao golema mila životinja već se spustila u san, tiho hrče. Ili srče. Neki nektar za bake. Ja zurim i čekam njen jutarnji poziv na kavu.

96

Probudio me zvuk proključale vode na špakeru i miris mljevene kave. Na stolu stari, požutjeli molitvenik. Uđem snena u kužinu, a baka već srče kavu iz napukle čikare. Ja pijem mliko sa cukrom, dolijem zeru kave. A baka sidi, bakica češlja kosu, i priča s nekim, sa mnom, sa sobom, s cilim svitom. Čas žuga i kune, pobija i svrgava svoje dušmane, čas se osmjehuje na spomen svojih prija i njihovih zgoda kad su u gradu prodavale jaja i pomidore. Iz njene crne traverse u moje krilo padne neki bombon ili žvaka–cigareta, uštipne me za obraz. Šalje me po spizu u trgovinu, za marendu. Spuštam se s nešto novca u ruci i s vrećicom niz usijani makadam, tamni mi koža po putu, pjevušim sluteći lica, trgovine i žagor glavne ulice.

Zlatno svjetlo iz zraka, kuća, svih stvari. Sunce je već ujutro jako; već su se osušili obješeni o žicu ispred kuće male i velike bile gaće, lancuni i šugamani. Mirišu na starinski sapun i još stariji, bistriji vjetar.

Svi su ti putovi, veže, dvorišta meni i danas svijetli i upadni kao ravna i bijela čeona bora pokojnog djeda Stjepana. Bio je, taj moj djed, osebujan lik. U početku bavio se stočarstvom, vodio je okolo tri vola, a najdražeg je — na opću radost — zvao Kitonja. Jednom je postio cijelu korizmu za njegovo zdravlje. Poslije volova, bavio se kovanjem. I bio je dobar u tome. Mada, did nikada ne bi mogao iskovati giljotinu. Ili pištolj. Nož se, a što ćeš, mora.

Svirao je usnu harmoniku, koju je naslijedio njegov sin, moj ujko Niko.

Čekić, nakovanj. Sklisko sabijanje, djedovi instrumenti.

Djeda ljepolikog, sitnog i tankog kao prut mnogi su u kraju pa i šire znali. Zvali su ga *kotlokrpa*. Dovitljiv i praktičan, improvizirao je vlastitu kovačku radionicu u ispražnjenoj i proširenoj utrobi odbačenog, rashodovanog autobu-

sa. Osim uobičajenih kovačkih umijeća, did bi vještije od mađioničara zakucao pravu malu konjsku potkovu u kokošje jaje. I to sretno jaje, što trudom što čudom, ne bi ni napuklo, a kamoli se razbilo! Ta su Stipina potkovana jaja čeljad kupovala i slala svojtj po cilom svitu. Dok su jaja putovala, djed je pio i pio. I svirao. I pjevao.

Djed je bazdio na rakiju. Gutao je litre. Davali mu ljudi kod kojih je radio. I dah na sve te cigarete. Did bazdi na sol vlaškoga znoja, na rastalnu vatru iz srca zemlje podjarenu vlaškim psovkama.

Nekada bi svake srijede niz skaline na imočanski Pazar dolazili kovači iz cijele krajine. O spretnim kovačima iz dalmatinskog zaleđa puknuo je glas duž cijele obale i po otocima. Pazarnom sridom u Imotskom mnogi bi se kovači odmarali od teškog bata čekića, na prostrtome *mustapu* poredali bi svoju robu pred noge kupaca od sva četiri vitra. Trgovina je, dakako dobro išla, iako šoldi nisu baš bili za podičit se. Ali je moj did gušta u kovačiji. Iz inata. U srcu zvi- jezda i zemlje.

Evo ti šipak Ameriko.

Pred neumornim zanatlijom i samoukim umjetnikom — činilo se — bio je velik i zanimljiv život. Nažalost, umro je mlad, prerano da bi se proslavio i obogatio.

97

* * *

Ti prvi krajolici imaju više umnoženih perspektiva nego im poslije treba. Sjetite se, svaka nam je travka bila visoka i tajna kao stablo, svaki kamen moćan. Svaka stijena, spilje, jame, gajevi, hrastovi i jaseni. Puževi i poskoci tajanstveni zajedno. Miješaju se sline i otrovi tisuće životinja. Geometrija balkona, ponistri, skalina i teraca igra se reda u kontrastu s divljim pejzažem.

Zaigrani su ti pejzaži do nelogičnosti; samo djetetu i anonimnoj sekti sanjara pokazuju jačinu svoje kričuće žutosti, plavosti i zelenosti. Boje! Modra, modra jako lapis galica cijedi se po stazi uskuću iz limenog prskača na leđima susjeda. Plavim kapima istočkana bijela staza od bijelosiva kamena *muljike*. Tamnozelenom ili pak posve blijedom zelenom bojom oličeni su i vrata i škure svake kuće i konobe. Pred portunom čuče lončići s čuvarkućama. Blijedozele- nim, začarano zelenim, vilinom zelenom živi listovi.

U sjeni, bibaju se povijena pera paprati. Prahistorijska stabljika preslice. Od nečega prilaze i nečemu dolaze mravi. Znojni i vrući satima smo nagnuti nad mravinjacima, mi smo golemi svemirski brod koji lebdi nad prestravljenim mravljim svijetom. Na suncem spaljenim ledinama kao pahulje Božje kovi- tlažu se leptiri. Mi lovimo leptire kao krivolove, to nije dobro, ali što možemo kad oko nas tako zanosno titraju šarenci. Na ruku mi slijeće onaj okatih krila zvan *danje paunče* i sve više volim monarhe, a tu su i okaši, plavci, lastin rep i glogov bijelac. Glogov bijelac liči vili. Moja je mater vjerovala stricu Joki kad je pričao da je prošle noći plesao kolo s vilama, duge im se plave kose zaplitala

oko magarećih nogu. I sutra po uranku sve kao i uvijek, Joko isti, da je štogod izist pa na pašu. Vile, jest, šipak.

Nasreću, udarila je kiša. Divlja se smokva svija pod kapima. Grmi. Svjetlo munje para otvoreno indigo sivo nebo. Fluorescentno se zeleni loza na padinama. Tamno se zibaju i tamnozeleni borovi. Bijelo je, svečano mrtvo svjetlo mjesečine. Žuto je, tvrdo i zlatno sunce. Po sivu kamenu nakapana žuto-smeđa paleta lišaja. Bubre bube i trave. Kipe krošnje klena i hrasta. Cvrči carski cvrčak, skakavci skaču brže od svjetlosti. Gušterica sijeja, juri usijanim zidom. Opojni su i duboki mirisi što dopiru iz crnih i hladnih maternica konobe, iz starinskih usta didova i baba. Miris crnoga vina, ljepši od mirisa krvi. Mirisi, kao i boje.

Bruje i kliću.

U blizini kamenih crkava sudaraju se hormoni, mirisi tamjana i pečene janjetine.

98

Miris derneka.

Miris gladi, miris varenike i masla. Uštipaka.

Sklizak miris riječnih pastrva. Slanine i pršuta, drvenog i peckavog dima iz sušare. Za stolom se gule za ručak kapule i kukumari, pomidore, kupus. Radio krči i svira *želje i pozdrave*. »dragom sinu Anti, mirno more. Majka Kata.« Iz drobova i slijepih crijeva ulica čuju se muževni povici briškule i trešete, šijavice šije-šete.

I mnoge tišine, brujeće tišine koje ostanu iza pleske po obrazu. Zvuk trka niz stube i paljenje motorčića Tomosa, to su moje Jakovljeve ljestve do krajo-lika djetinjstva.

Poslije tanki i daleki miomirisi žalfije, sijena. Vrijeme za igru,

Igramo se skrivača, a oko nas dvoje koji smo se skrili u svinjcu slatko-ma-stan vonj spirine za svinje. Ugazimo kod tete Đuke u od sreće poludjelo cvijeće.

Sreća i strah. Izmjenjuju se u djetinjstvu stalno. I gađenje. Slinave nozdr-ve. Vrelo dahtanje. Pišaka uznemirene životinje. Balemom slijepjeno krzno. Uvijek negdje životinjska govna. U travi, cvijeću i po kozjim stazama dime se damski okrugli kozji brabonjci i seljačka kravlja balega. Strvine. Crvi.

Ispalo gnijezdo. Na kolac nad vatrom nabijena svinja. Vrtoglavo se peče dok zmija gleda iz grma.

Pa sva ona mitska bića koja izazivaju i strah i sreću.

Cijelo ljeto zubi nam trnu od trpkog, neugodnog voća. Pijani smo od sunca i zrelog voća, beremo, sišemo i grizemo divlje kruške, kupinu, drinjenu, šipak, murvu. Curi nam po dugim, prljavim prstima krv iz voća. Vrištimo. Od trnja, drače izderana nam koža. Ne boli. Od kamenja razbijena kolina. Ne boli. Od kamena razbijena glava. Ne boli. Smijeh iz droba.

Onozemaljski zvon crkvenih zvona u večernju, moja sirena za poći doli kod kovačije zaliti babin vrt. To boli. Približim se vrtu nevoljko s gumom u ruka-

ma, a oko kokošinjca se uzvitla nemir; oko mojih nogu trzaju se prahistorijske kokoške glave i hrđavo perje, žuti kokošji čaporci. Kokoši i kukuruz, zlatni. Žuti! Zemlja presušena opet teško upija vodu. Prah je svugdje dišpetan i drzak. Sjećam se neugodne suhoće zemlje pri vađenju kumpira. Sjećam se i prugaste ljepote krumpirove zlatice, i moga nerazumijevanja zašto je ona štetočina.

* * *

Ljudi se nadvikuju preko ulice, dvorišta. Tetke i švore. Udovice i fratri. Berekini i barabe. Momci i cure. Dovikivanja, pitanja i pozdravi. Jeka. Riječi i duhovi što pušu i klopoću kroz njih nešto silno žele, ječe. Tko će znati njihove grimizne namjere, njihove prolaze i pukotine, taloženja i nanose. Nižu se rečenice: »Neurekla se, je ti mala lipa!« ili »A, moja Ane, triba se moj Joke još lani zaposlit u ćaće, eno ga u Bolida, igra na pikado, đava mu sriću odnija!« »Ova moja rđa i kukavica, eto ti te đavle dođe s posla šta ima za izist pa brže doli oda po kaficin, đava mu lipi odnija i kafiće i ono malo para šta ima!« »Marija je lipo, evo radi u Dalme, lipa plaća.«

E, a, ae, eee. Govor je to pun srca pravog susretanja, grlene grubosti i slatkoće, koji se odvija na mostu, pod mostom uz Cetinu, ispred tvornice, pošte, hotela, škole, doma zdravlja, Dalme, trgovine, mesnice, lutrije, kafića.

Voljela sam okupljanja starijih žena, većinom udovica; bakica čija koža izgleda kao da su dugo i polako pržene na čađavom kolu peći na drva, o da, sve te bake, baš su mirisne i lijepe kao po cijel dane pržena kava. Zalaze s Jadro keksima i kavom, bake nadiru, jedna drugoj, iz kužine u kužinu, prelaze ulaze, dolaze sa crnim šudarima, bake, u hladovinu zamračene dnevne sobe na iscrpne i duge čakule, i čuj kako bakice slatko cokću i pijuckaju domaće vino iz velikih bukara. Obrišu kutove usta, pa opet nešto vele. I tako se sve te puste namreškane Ane, Kate, Ore, Mare, Luce, Bravuše, Jeke, Zorke ne dižu sa škripavih katriga sve dok se ne isripovide. U tim čakulama na kredencima sablasno i strogo muče jedino prašni kipići svetaca i kičaste sličice. Babe pletu jezicima i, u klimaksu priče, čvršće pritegnu svoje prhutave crne šudare pod bradom i prokukaju: »O dušo moja milaidraga! Šta ću ti kazat. Mlađa joj ošla u švore, stariji sin oša ća na brod, pa ti Ika eto ostade sama. A znašisama nogu joj odri-zalo. E, rane ljute...«

* * *

Lica, nade i krajolici su to nalik ispucalom stopalu stare izrađene seoske žene, tabanu koji je poprimio karakteristike zemlje Teškog, a opet i lakog života. Kao one plastikom prevučene klupe pod odrinom, lake klupe s lakim djedovima. Tanke, krive klupe na taracama i suhonjavi didovi na njima postanu s godinama jedno — *djedklupa*. Sjećam se, Lucin sitni suhi did sam sidi, iz lita

u lito, sam na taraci u lijepoj košulji i hlačama, bez desne ruke i desnog oka koje je izgubio u ratu. Kao neko sakato čudovište, napola slijep i posve gluv i tom gluvoćom još samiji. I svi njegovi neznani prike, oni suhi i šutljivi didovi sa »zemljivim« lulama u rukama i sami izgledaju kao ideja i list duhana i gotovo se nevidljivo njišu na blagom vjetru. Bez riječi. Nepotrebni. Nekorisni.

Svilaj i Šćepan

U međuvremenu, s druge strane Zemljine kugle, a zapravo ne tako daleko, u blatnom posavskome kraju sjalo je blijedo tjeme moga djeda Stjepana. Bosanca. Visok, nespretan i krupan, s duguljastim licem i dva zelena oka, zapovijedao je svima oko sebe pažnju. Šćepan je prije svega djed, despot i pjesnik.

Dva se Stjepana, Stipe i Šćepan nisu nikada sreli. Tek ovdje, u mojim zapisima.

100 Svilajem hodaš, a u hodu noge ti upadaju u masnu crnu kremu. U koraku ih jedva iščupaš, samo da bi ih opet zario u neproničnu magmu blata. Na kućnom pragu skidaju se debelim grudama blata otežane gumene čizme, ružne gumene kaljače. »Hvaljen Isus! Navijeke.« Djed je u čarapama, sjedi na krevetu i počinje smišljati pjesme. Djeca se vrzmaju; po sobama s drvenim podom topće se i kliže u debelim, stoput krpanim čarapama. Ipak, kao da blato nekako uspije prodrijeti u lonce, u razgovore, u pore kuće, podovi se stalno peru vrućom vodom, brišu, suše. Ali kao da je vjera zemlje jača. Takvo blato koje želi da sve potone u njega, pa i nade, ljubavi, priče, ništa ne može zaustaviti.

Može, ljetno izlivanje sunca. Blato zaustavlja ljetna jara, tajanstveno kratka. Mi djeca, gasimo je kupanjem u pritocima Save, među trskom i bjelouškama.

Krika, pljuskanje, potapljanje.

Sve poskakuje, sve bi skakutalo, posavski običaji. U sjećanju mi krhotine čarobno iscrtanog prostor-jezika i orijentalna pijanost. Škripi šargija, orijentalna lutnja. Režu rime mužjački glasovi. Ljudi kao pseta, živi, otporni, puni blata i bistrine. Pjevaju nam o posavskim jadima braća Ilija i Marko. Posavsko kolo. Bum. Bam. Posavsko stopalo. Puno, puno sudbine. Ritam pohotne i sretne ljudske životinje. Zalud uklještene u cipeli nevolja, cika, jojkanje, pobjeda biosa.

Kolo ima pravila, iznad je sudbine. Geometrija na elemente i udarce sudbine otpornog kolektiva.

Prostiru se najniže, jedre razine jezika. Nekoliko kompleksnih koraka stvara zajednički »iskaz« jedne goleme ljudske životinje. Vrta se prepun faldi i ukrasa, mehanicistički determinizam. Jer nemoguće je u kolu prodavati zjake, tračati, griješiti ili plakati u kolu.

Šare na pletivima. Mandale. Ukrasi, rese, sare.

Slavljenje imendana. Vašari. Iz njih adrenalin iz najbliže budućnosti. »Doći će mi noćas!« Veliko sutra na selu ne postoji.

Noć. Živa bića nikad ne spavaju, Pariz se može sakriti. Plaze. Žele. Bodu. Uholaze, stršljenovi, ose.

Noćni leptiri tamane listove noći. Na počasnim komadima namještaja nešto rade, iako ne znamo što, svete slike, majkabožja, kipići s flekama od masti i muha.

Djed je znao usred svog tog uskipljelog svemira podići nož. Zaprijetiti. Jednom je nasrnuo nožem na mamu i mene, spasio nas tetak Jozo. Ja sam bila kratko zamrla. Bio je to moj prvi susret s oštrinom planeta.

Djedu to ništa nije značilo, vjerojatno je napisao pjesmu rugalicu.

Ljeto. Voće zrije. Kipi. Fermentira. Pijane su ptičice i pčele. Sok se prelijeva preko ruba svijeta. Kipi drozga. Ljudi kipe. Muški. Jaja im kao raspukle smokve. Muškarci se smiju, psuju, sviraju. Noge šire na nas sve te crne višnje, jabuke, grožđe, šljive, breskve, marelice.

Jutro uvijek samo što nije. Blagi dim je pozdrav jutra. Jutro je općesvjetska trijeznost, suho i puno opomena. Jezik jutra za nas djecu su divka, keksi i mlin za kavu. Baka Janja priča i mlin se vrti u bakinim rukama. Miris što prodire do kosti. Osjetiš da si živ. Najjači dokaz postojanja materijalnog svijeta. Dogovori i planovi. Susjedi se skupljaju. U djedovim rukama uspostavljaju se prometni savezi i prastari zakoni za Peku ili Pečenje rakije. Ne umara se i ne odlazi se dok to ne odluče Kotlovi, vatra. Miješanje komine. Stvaraju se temeljni muški preduvjeti za održavanje svijeta — šljivovica, kruškovača. Prepečenica, sveta rakija.

Baka opet pali vatru. Miris vatre u ognjištu nalik je mirisu bitka. Vele da svemir tako nekako miri.

Djed pije rakiju iz šešira, sjedi u kolima u koja je upregnut njegov bijeli konj Vezir.

U kućama, vjedra su posvuda. I legeni, u prijevodu labori. Vjedro od srebrnog lima s pjegama, nalik ribljoj koži. Djed uvijek žedan zapovijedanja više — sine, de daj mi vodeee.

U vjedru drhti debelo kravlje mlijeko gusto. Mlijeko je toplo i ima debelu stračku kožu, kao čovjek.

Red, pas u dvorištu, a mačka u kući. Žena u *kuinji*. Red posavskog prastarog bestijarija.

Boje viču na sve što ima oči. Poštuj zelenilo trave i zrna zlata na zemlji, kukuruz. Suncokreti viši od čovjeka. Viču, sunce! Neugledan bunar s vitkim dermom. Tanana stabla trudna od šljiva, u cesti obrazac otisaka iza guma traktora, a drvena kola i konj vuče platon. Puši se vruć doručak, na stolu bijela pura pokljukuša. Žlice grabe.

Ali prije oko stola zbrzane molitve, gladnim tijelima popunjene sklemije i sećije.

Vanka zvona crkve. Maleni, uvijek nevoljniku Zemljaninu upotrebljivi sveti Ilija i sveti Ante junaci. Spasi ovog vamo, spasi onog tamo.

Kod rodice Bonikinice dvanaestero djece, svi posjedali ručati oko niske sećije, i kao da ih nema previše, zovi još Janju i mene. A mi jedi, trpaj.

Blagoslovljena familija.

I uvijek na sve nahranjeno i nazidano i na ono što nije side ta noć, velika mutavica. Noću ovdje ljudi više niti plaču niti viču, jer uglavnom su zdravi. I umorni od dana.

U noći se čuje samo jezivo dječje jecanje čagljeva, huka sova.

Dok predikaju ljudi koketno migaju ukrašenim glavama, gestikuliraju cijelim tijelom. Rečenica je u cijelom tijelu, a jezik im ne govori već pjeva. Sve su žene Seka; slatka titula. Baka nam je bila Sek Janja, a susjeda prva Sek Kata. Posvuda zlatne minduše u ušima, zlatni zubi. Jake, usječene crte lica. Ponjave i peškiri. Veliki krovovi na četiri vode, goleme metalne ograde, dvorišne ledine, štale, pri temelju sive reljefne ukrasne fasade. Voćke. Blato i još blatnije blato.

Riječi ostale u kostima iz djetinjstva: sijela, prela, komušanje, konak.

Dođi mi na Konak.

Kavana Svilajka, Talijani dolaze u ove krajeve kao neke ptice. Dolaze, oni ptice. Loviti prepelice u zoru.

Debela noć, psi laju, zrak sladak, gnoj smrdi.

Na Kruščiku raste bučno trava, jedne na druge liježu žabe. Nastaju lokve. Mušice spavaju i šire se svijetom.

Bubre njive, uz njivu se kose ratarske kolibe.

U zemlji, dolje ne tako duboko, trunu kosti neželjene djece, ti sitni umrli orgazmi, zapleteni uzdasi u gomolje i korijenje.

Šuljaju se tarabama: tajni ljubavnici, krivolovci, kradljivci purana, nasilnici što tuku majku i ženu, kartaši, rakijaši, šumari, palikuće, neuspjeli samoubojice, utopljenici, potucala, izbjeglice, dezerteri, novovjerci, smucala, vojnici, lovci, majstori travari.

Helena Peričić

Ćaskanja u kabinetu

Na njegovu radnom stolu, na istaknutom mjestu, uza zaslon računala, stajao je drveni izrezbareni stalak urešen metalnim pločicama, a na njemu ovješena pištolj. Tako: nekih dvadesetpet centimetara dugačak. Tamnosiv, ulašten, sjajan i hladan.

103

* * *

Kad sam nepoznatoga gospodina prvi put zatekao u svom kabinetu (ili pak u kabinetu za koji držah da ga mogu do daljnjega koristiti samostalno i biti slobodan kao ptica u svom minijaturnom, ornitološkom carstvu, među četiri zida ili na osam kvadrata pretrpana knjigama i registratorima s pretpotopnim zapisnicima sa sjednica filoloških studija...) on je tada, uspravnih leđa, s naglašenom dozom samopouzdanja (s obzirom da je došao na novo radno mjesto bez natječaja i preporuka, što ću doznati tek naknadno, razumije se) sjedio za radnim stolom tik do vrata; njegov stol i taj čovjek–stranac bili su prvo što sam mogao vidjeti ulazeći u kabinet.

I tako sam ja, odškrinuvši vrata, naišao na svoga novog kompanjona, radnoga kamarada.

Ušao sam u prostoriju u pratnji svoje žene koju sam pozvao da me doprati načas u kabinet kako bi ponijela kući neke moje knjige koje su se nagomilale u ionako malom radnom prostoru, a koje su tamo stajale godinama (nisam htio da ih netko nehotice i bez pitanja »posudi« iz kabineta i da ih nakon toga više nikada ne pronađem); to su bile knjige koje sam počeo kupovati još kao student, od skromne ušteđevine stečene davanjem instrukcija iz engleskoga jezika i crtanjem karikatura za studentski list; knjige su već bile pripremljene za nošenje u dvjema velikim plastičnim vrećicama s logom nakladnika koji je surađivao s našom visokoškolskom ustanovom i objavljivao znanstvene publi-

kacije kolega s raznih odjela. Mislio sam da je zgodnije da žena odveze te knjige autom do zgrade u kojoj stanujemo i da ih ja prenesem u stan, negoli da ih ja odvozim doma na starom biciklu.

Zatekavši novo lice u prostoru koji sam desetljećima koristio za svoj u punom smislu riječi kabinetski rad (a koji me je uistinu radovao jer bih se u tom prostoru znao posve isključiti iz svijeta i mirno, usredotočeno raditi), nekako mi je kroz tijelo zastrujao osjećaj nelagode pri trenutnoj pomisli da će mi netko nepoznat taj moj jedini stvaralački užitak: boravak u prostoriji u kojoj sam ostavio dobar komad svoga radnog vijeka i na koju sam navikao nakon svih tih proteklih godina obitavajući u njoj, u kojoj sam bio blagoslovljen knjigama, spisima, tišinom i pogledom na propupalo granje magnolije u *patiu* fakulteta... — da će mi taj užitak netko tako nesmotreno i nenajavljeno oteti i zauvijek me osuditi na nesamotni, neprestano remećeni rad na računalu i ograničeno kretanje u ionako već skućenom prostoru.

»Poštovanje«, reče meni nepoznati čovjek dok je supruga sjedala za moj radni stol uza prozor i posegnula za uokvirenom fotografijom — portretom naše kćeri koji se nalazio desno od računala. Držala je fotografiju objema rukama kad je taj čovjek ustao i, pogledavši me podozrivo, pružio ruku mojoj boljoj polovici. Žena, blago iznenađena džentlmenском gestom, ispruži ruku i premjesti sliku u lijevu tako da je taj čovjek imao prilike baciti pogled na fotografiju, što je trajalo tren, hip, ali za njega, lukavca, dovoljno.

»Ja sam novi korisnik ovoga kabineta«, reče čovjek sad se već rukujući s mojom malenosti, i dalje zbunjenim i rastresenim profesorom.

»Vi mora da ste kolega Mrak«, reče nepoznati.

»Mmm...da, ja sam profesor Trpimir Mrak. A Vi... s kim imam čast?«, upitah smeteno.

»Ja sam docent Tvrtko Bitanga. Zapravo, još nisam docent, ali u postupku je to... uskoro me čeka nastupno predavanje, tu kod vas.«

»Kako mislite, tu kod nas? Osobno o tomu ne znam ništa«, rekoh ja još zbunjenije. »Nisam znao da su započeli neki postupak na odjelu... A za koji to kolegij, ako nije tajna?«

»Izborni... Provansalska srednjovjekovna književnost«, odgovori nepoznati čovjek uspravivši ponosno ramena.

»Oooo... trubadurčići«, izleti mi ne osobito uljudna asocijacija na njegovo galantno ophođenje prema mojoj ženi. Mislim da se pričinjao kao da nije čuo moju zamjedbu.

U tom sam trenu mogao zapaziti da je on zapravo izrazito visoki muškarac. Bilo mu je nekih četrdeset pet, činio mi se par godina mlađim od mene. Imao je čvrsti stisak kad smo se rukovali; primijetih kako su mu gornji dijelovi prstiju ruke prekriveni tamnim i dugim dlačicama. Pogledah ga u oči: imao je tu vrstu pogleda u kojemu već u prvi mah nalaziš mrvu podrugljivosti i cinizma. Nije bilo ničega osobitog na toj faci. Kosa mu je bila tamnosmeđa i bujna,

iznad onoga trokutastog ruba ponad nevisokog ali neobično izbrazdanog čela i gustih obrva. Vlasi su počele sijedjeti uza sljepoočnice. Nosio je crne, štofane hlače, pomno izglačane »na crtu«, vjerojatno sastavni dio odijela kakva se čuvaju »za crkvu«, te smeđi vuneni pulover s patent-zatvaračem i visokim, »ruskim« ovratnikom. Učinilo mi se da je odveć toplo odjeven za ovo doba godine, na početku proljeća. Možda je očekivao da će nam u kabinetu centralno grijanje biti nedostatno, što ja znam... Ma jebe mi se. Upao mi je u sobu, taj čovjek!, dreknuh u sebi ljutit na vlastitu nemoć.

»Oprostite što vas to moram pitati, no tko vas je uveo u moju sobu, tko vam je kazao da je smijete koristiti?«, upitah ja nervozno, ne štedeći se.

»Akademik Stipić mi je rekao da ovdje mogu sjesti, da tu ima mjesta za mene.«

Još uvijek je stajao nasuprot meni, neometen, uspravan i visok do stropa, s pogledom »ne možeš mi ništa«... i to me je iritiralo.

»Ovo je moja supruga«, predstavih je nepoznatom čovjeku nakon što sam se malo skulirao.

»Aaaa«, reče Tvrtko: »...drago mi je. A ova mlada dama na fotki?«

»To je naša kći«, odgovorim nevoljko osjetivši blagu nametljivost i zalaze-nje u moju privatnu zonu. Pomislih: što se ovog tipa to tiče?

»Oooo«, odvrati Tvrtko, to je gospođica koja dosta sličić svojoj majci, dapače lijepa je na mamu, usudio bih se reći...«, domatne osvetoljubivo trubadur.

Lecnem se i naježim od te pretjerane prisnosti i dođe mi odalapati ga po usnama izduljenim u cerek i očima koje su se neprestano podrugljivo smijale. Uhhh. Učinilo mi se da je za prvo viđenje i upoznavanje Tvrtko drsko prešao granicu dopuštenoga (a da o dobrom ukusu ni ne govorimo) te da stremlji nekom improviziranom prijateljskom odnosu sa mnom koji...koji...koji... Goni se, tko si ti da komentiraš izgled moje žene, a pogotovu moje kćeri!, nastavih ja nijemu pobunu u sebi.

* * *

Nakon mjesec i pol dana Tvrtko je imao za sobom brzopotezno obavljeno nastupno predavanje. Do docenture je stigao strelovito; dok nekima trebaju godine, možda barem četiri–pet kako bi se čitava složena procedura privela kraju, ocjene i izvještaji bili napisani i blagoslovljeni na najvišim znanstvenim instancama u Ministarstvu visokoga školstva..., mom je cimeru Tvrtku bilo potrebno tek nekoliko mjeseci. A nije da se prenapregnuo od pustoga znanstveno–istraživačkog rintanja.

Ujesen te iste godine (magnolija je odavno bila izgubila svoje ogromne cvjetove i mesnato lišće, a njezine ogoljene grafitne grane sad su došle do izražaja i djelovale pomalo vješalasto, vijonovski) na Tvrtkovu je stolu osvanuo

spomenuti pištolj. Kad sam ga prvi put ugledao zaledio sam se. Što to čudo ovdje radi?! Što bi trebao u kabinetu za književnost raditi jedan pištolj? (No dobro: Puškin, Ljermontov, Camus i ostali iz nama vremenski bliže ekipe zacijelo bi našli razloga; cjepidlačim očito...) Nisam znao je li ta stvarčica u funkciji ili je to kakva kopija pravoga revolvera, je li to predmet novije proizvodnje ili potječe iz nekoga prošlog rata... A stajao je na njegovu radnom stolu! I to na stolu pokraj kojega stoje ili sjede studenti!?

* * *

106

Docent Tvrko putovao je na posao na naš, a sada i svoj fakultet, iz drugoga grada, u kojem je stanovao. Dovezao bi se metalik-sivim audijem. Auto nije bio posve nov, ali je predstavljao marku vozila kakvu sam ja mogao tek sanjati (pa i najskromniji model te marke). Dolazio sam na faks tramvajem, a na parkiralištu u Zapruđu ležala je moja neregistrirana »folcvagen-buba« koju sam naslijedio od pokojnog oca. Kći me je više puta molila da ga provedem kroz tehnički pregled i da ga njoj ustupim kako bi se povremeno mogla odvesti do svoga fakulteta i glumiti »dijete cvijeća«; studirala je *web-design* na nekom privatnom studiju (nije se do mature puno oznojila nad knjigom pa smo morali iskeširati nešto za upis) i molio sam Boga da ona što prije dovrši taj trogodišnji studij kako bi se što prije zaposlila, počela zarađivati i neke novce ubacivati u kućnu blagajnu. (Žena je vozila stari golf, ali joj ga nisam imao srca preoteti jer je stalno bila za volanom obavljajući gomilu poslova, pogotovu za domaćinstvo.)

Tvrtka nikad nisam sretao u kabinetu. Naime, među nama kolegama postoji nepisano pravilo da nastojimo ne biti u kabinetu s cimerom u isto vrijeme, odnosno kad je nastavnik s kojim dijelimo radnu sobu odredio i oglasio svoje satove primanja studenata. Dakle, nisam ga viđao u kabinetu ni prije ni nakon svojih predavanja, što mi je silno odgovaralo i što me je na neki način umirivalo u toj predodžbi da s nepoznatim kolegom uopće moram dijeliti radni prostor. No znali smo se sresti u kabinetu uoči sjednica odjela; on bi netom doputovao u Zagreb, ušao nonšalantno u radnu sobu i nešto čitao na zaslonu računala. Znao bi s velikim osmijehom zapodjenuti *en passant* razgovor, a već nakon održane druge sjednice katedre za francusku književnost obraćao mi se s »ti«, što sam teško probavljao. Užasavala me je pomisao da mi se nepoznata osoba za koju ne znam ni kako ni zašto je dospjela na našu ustanovu, po kojoj vezi i s kojom namjerom, koja na prvu komentira izgled moje žene i kćeri... da me ona, taj tip zapravo, oslovljava na način kao da smo zajedno ovce pasli. Marš!!

Tvrtko je vrlo brzo našao društvo na našem fakultetu. Skompao se sa svojim vršnjacima, pogotovu s romanistike i, dakako, s naše katedre. »Francuzi« su djelovali liberalno, avangardno i »egzistencijalistički«; tako su barem — činilo mi se — sebe predočavali. O Tvrtku se pričalo da je sudjelovao u ratu u devedesetima, da je čak pripremio za objavljivanje rukopis o ratu na području

Pakraca, no za postojanje toga rukopisa navodno nije bilo svjedoka. Svejedno: hvalio se on tako..., a mi smo čekali kad će iduća inačica njegova životopisa osvanuti na internetskom portalu našega fakulteta u kojoj će navesti svoje iskustvo ratovanja u (bilo kojem) gradu–heroju.

Bio je Tvrtko dobar i s Crkvi bliskim kolegama. Mislim da je zapravo je-dan od njih Tvrtka i doveo raditi na našu ustanovu, kroz nekakav čudnovati i tajanstveni meandar klanske kombinatorike, izbjegavajući prepreke pravne i administrativne.

Postupno sam stjecao dojam kako je on zaštićen s više strana i da će kao mačka doživjeti devet života preživljavajući svaku ozljedu, ocrnjivanje, optužbu... Kad sam bio pozvan na sud da iznesem svoju izjavu, dostavljaču poziva trebalo je vremena da me pronade jer se moja mala obitelj tih mjeseci preselila u drugi podstanarski stan pa adresa evidentirana pod mojim OIB–om nije bila istovjetna našem novom prebivalištu. Tako je poziv za sud dospio do mene preko dežurnoga policijskog »poštara« u trenucima kad sam se slučajno nakon predavanja radi konzultacija sa studentima nalazio u svom kabinetu. Uz mene su bili jedan student i dvije studentice. Dolazak policajca te uručivanje poziva na sudske ročište bio je za me čas neopisivog osjećaja poniženja pred tim mladim ljudima kojima sam usto predavao o stvarima u kojima će prije ili kasnije morati dokazivati svoje znanje na ispitu, i to meni kao profesoru koji je »bio pozvan na sud«. *Nomen est omen*: meni Mraku pao je mrak na oči kad sam preuzimao to pismo, na način na koji mi ranije nitko nikad preporučeno pismo ni poziv na ročište nije uručio. I zbog čega, i zbog koga, pitao sam se, ja se moram unizivati i sramotiti? Poziv je bio vezan za kolegu Bitangu. A što ja imam s njim?, pitah se; njega ionako uopće ne viđam niti srećem u kabinetu koji dijelimo.

U to doba još uvijek sam bio zatrovan mladenačkim idealima i nalazio smisao u tomu da se na primjer u vezi sa »slučajem Bitanga« obratim dekanu i priupitam što mi je činiti i koji je stav ustanove u kojoj radim u odnosu na ovu priču o navodnom ugrožavanju i maltretiranju ne samo studentica već i studenata koje je navodno, navodno, navodno... moj cimer ponižavao ophodeći se prema njima nedolično. U telefonskom razgovoru koji sam poduzeo iz svoga (još uvijek svoga?) kabineta doznao sam od dekana kako naša ustanova nema ništa s tom pričom i da je to osobna stvar čovjeka koji je stjecajem okolnosti namještenik na toj ustanovi. Začudio sam se tomu, što sam dekanu dao do zna-nja. Bio sam naravno zelen, naivan i plitak u situaciji za koju se ispostavilo da prelazi okvire našega skromnog kabineta, da prolazi kroz njegove zidove, izla-zi na ulicu i rasipa se među kolegama s francuske katedre, među popovima i slučajnim namjernicima koji o tomu ćaskaju zabavljajući se i glasno se smijući, podupirući »sposobnost« moga cimera da se bavi »mladim mesom« djevojčica, tek iz roditeljskog doma izašlih, koje su na milost i nemilost sada prepuštene divljem svijetu. Nijedna od njih, znam to, nije ni slutila a kamoli sanjala da će

pred novopečenim »stručnjakom za srednjovjekovno ljubavno pjesništvo« — tvrde ocjenjivači — dobiti zapovijed da klekne ako misli dobiti ocjenu u indeks.

Znači, ako je sudski postupak Tvrtkova privatna stvar, onda je to što su mene pozvali svjedočiti na sudu (a ja ni luk jeo ni luk mirisao, nego su mi eto — htio ja ne htio — toga trubadura uvalili u moj sveti, čedni kabinet) — to je također moja privatna zafrkancija?

»Znači, gospodine dekane, ako sam dobro razumio, vi i ova ustanova na kojoj radim od ove priče o mom osebujnom cimeru i pozivu da svjedočim na sudu — jednostavno perete ruke?«

Par sekundi rječite šutnje.

Moj razgovor s gospodinom dekanom završio sam tako da sam mu, u završnoj minuti dijaloga na brzinu dometnuo: »Ahh... oprostite, sjetih se u zadnji čas i to vam spomenuti, gospodine dekane... Znače, na stolu kolege koji sa mnom dijeli radnu sobu nalazi se neobična stvarčica, dapače predmet za koji sam uvjeren da mu u visokoškolskoj ustanovi kakva je naša nije mjesto...« Bilo mi je mrsko preko ustiju prevrtati kritiku ili primjedbu na račun rada bilo kojega kolege, ali toga se puta nisam mogao obuzdati... Pa kad vi mene zaje....?!, pomislih osvetoljubivo.

»A koja je to stvarčica, kolega?«, upita me s drugog kraja komunikacijskog kanala moj nadređeni.

»Pa radi se o pištolju?«

Muk se mogao rezati nožem i potrajao je dobrih desetak sekundi.

»Pištolju?«, učini mi se tada da je u dekanovoj jeki bilo nešto nevjerice.

»Da, gospodine dekane, radi se o pištolju, pravom pravcatom, na stalku«.

»A gdje se točno nalazi taj pištolj, kolega Mrak? Rekli ste, ako sam dobro razumio, na stolu kolege Bitange?«

»Da, tako je.«

»Dobro. Hvala na informaciji. Pozdravljam vas.«

Nisam stigao ni odzdraviti. Dekan je naglo poklopio slušalicu i nestao iz moga malog svijeta. Bio sam prepušten neonskom svjetlu svoga kabineta i onom pismu izvučenom iz plave kuverte sa štambiljem općinskoga suda. U međuvremenu je mrak bio zasjeo na grad (što nisam bio ni primijetio), pa na moju mračnu dušu, spustio se na dušu mene jadnoga Trpimira Mraka, mrava, a doktora Bitange danima u toj prostoriji nije bilo, što mi je godilo... Bio sam u svemu tomu sam, kao prst, kao trska, kao... aaaa, frigaš književne usporedbe! Ovo je stvarnost, prava pravcata stvarnost, a ne literatura!

Ženi o svemu tomu nisam ni riječ kazao. Makar, mislim da je s vremenom naslutila u koju sam igru bio uvučen. Moju ustanovu i njezine voditelje nije zanimala neugodnost kroz koju prolazim jer odnos između jednoga drugog namještenika i studenata ili studentica koji su svakodnevno ulazili u našu zgradu i pohađali predavanja kako bi danas–sutra dobili diplomu te velevažne fakultetske ustanove — očigledno nije bio problem onih koji su toga čovjeka

zaposlili. Na francuskom odjelu posljednjih je mjeseci bilo veselo: naslađivali su se pričama o romantičnim podvizima svoga kolege. Bilo je to vrijeme zabavnih čavrljanja.

Nakon dva dana ušao sam u kabinet, ne sluteći ništa. Nastava je već bila gotova, a počelo je razdoblje ispita. To mi je oduvijek bilo najzamornije razdoblje: štancanje ispitnih pitanja te beskrajno vađenje pincetom točnih odgovora i donekle suvislih interpretacija iz ustiju studenata... ah... Bilo je doduše i sjajnih reagiranja na ispitu, ali takvi su se slučajevi mogli izbrojati na prste jedne ruke. No nije sad to važno...

Nisam obraćao pozornost ni na što u kabinetu pa sam neko vrijeme uživao u tišini toga prilično zagušljivoga ali milog mi ambijenta. Na parketu uz moj radni stol još uvijek se razaznavala crna mrlja koja je bila posljedica maloga požara koji je nastao zbog loše instalacije i istrošenog kabela na malešnom rešou na kojemu smo u onim ratnim mjesecima devedeset treće ili četvrte moj pokojni, a na predmetu nadređeni, profesor i ja pripremali sebi kavu. Tad sam bio mladac, asistent, i bilo mi je prirodno da profesoru koji mi je redovito sjedio sučelice, s kojim sam znao sate provoditi u ugodnom razgovoru i raspravi o raznim književnim naslovima, da mu ponudim i skuham dobru crnu tursku kavu, u tim okolnostima kad je ona predstavljala jedan od rijetkih radosnih trenutaka u tmurnim ratnim danima.

A onda sam podigao pogled prema Tvrtkovu stolu (on je inače po svom dolasku zauzeo radni stol za kojim je nekad sjedio upravo moj pokojni profesor; kakve li drskosti, jer tamo nitko nije smio više sjediti!): pištolja na njemu više nije bilo. Dva dana nakon moga razgovora s dekanom — prevrtim ja sebi u glavi — nema više pištolja na njegovu stolu!

* * *

Uskoro je došao red na drugi ispitni rok prije ljeta. Onaj razgovor na sudu već je odavno bio obavljen i meni je nekako bilo lakše u duši jer sam se mogao u miru prepustiti ljetnim mjesecima bez nastave i intenzivnom radu na novoj knjizi studija. Sjetio sam se da sam ostavio neke skripte i fascikle u kabinetu a da neću imati pristupa toj prostoriji gotovo mjesec i pol dana jer se zgrada zbog kolektivnoga godišnjeg odmora zaključava. Bio je sumrak i hodnici na katu djelovali su tjeskobno i zloslutno. Upalio sam svjetlo u malom predvorju ispred kabineta i ugledao ključ s vanjske strane brave na svojim vratima. Pokucao sam i nekako nehotice nestrpljivo i prebrzo ušao u radnu sobu, ne očekujući nikoga u taj kasni sat. U radnoj sobi za svojim je stolom bio moj cimer a do njega na stolici sjedila je naša studentica — bucmasto, okruglo čeljade vesela lica kojemu po svemu sudeći ništa nije moglo poremetiti dobro raspoloženje.

»Oooo, profesore Mrak!«, reče djevojka iskreno iznenađena mojim ulaskom u kabinet. No, snašla se ona brzo i radosno nastavila: »A baš mi je dra-

go što vas vidim, dragi profesore.« Zatečen prizorom instinktivno uzmaknem korak–dva.

Za to vrijeme kolega cimer nije ništa izustio; šutio je kao zaliven i prepustio svojoj mladoj, dvadesetogodišnjoj štíćenici da onako samouvjereno i održito preuzme igru te nastavi medeno govoriti. Djevojka ustane. Prsa su joj bila nabujala i utegnuta u usku majicu kratkih rukava i velikoga dekoltea a na jednoj joj se natkoljenici previsoko odigla kratka suknja koju je nespretno lijevom rukom nastojala spustiti prema koljenima. Desnu je tutnula u moju, na rukovanje za koje nimalo nisam bio spreman a ni raspoložen.

Procijedio sam nekakav pozdrav, ispričao se što moram uzeti neke knjige jer idućega dana zgradu eto zaključavaju za nastavnike i studente radi ljetne stanke... i nakon kratkog vremena napustio sam svoj dotad neokaljani studijski raj. Spuštao sam se već gotovo posve mračnim stubištem (iako sam stepenice pod sobom mogao tek naslutiti, koračao sam makinalno, nesvjesno, namjerno ne paleći svjetlo; kao da me je bilo stid vlastita razotkrivanja u ulozi »svjedoka«). Na ponekoj bih stepenici zastao i zatvorivši oči čvrsto stisnuo kapke kao da ću time iz uma i sjećanja izbrisati prizor koji mi se desetak minuta ranije usjekao dovijeka u pamćenje.

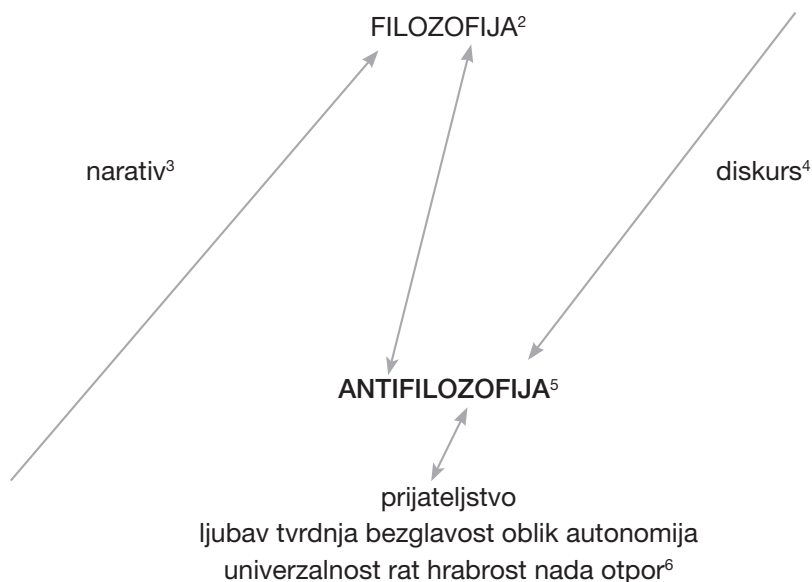
110

Epilog

Slučaj Tvrtka Bitange dospio je u javnost 2010. godine, kad je oko 170 studenata (i mladića i djevojaka) našega studija potpisalo peticiju protiv nastavnika optužujući ga za spolno uznemirivanje studentica te fizičko, verbalno i psihičko maltretiranje, vrijeđanje i ucjenjivanje na ispitima. No, optužili su ga i muški studenti jer doktor Bitanga nije birao riječi ni u ophođenju prema njima. Iako je suspendiran na zahtjev studenata još krajem spomenute godine, tek je tri–četiri godine nakon toga pravomoćno osuđen na uvjetnu zatvorsku kaznu. Doktor Bitanga devet godina nije održavao nastavu, a kažu da je cijelo to vrijeme uredno primao plaću. Nikad se više nije vratio predavati na našoj ustanovi, iako se pojavljivao na mnogim skupovima i napredovao do profesure. Svoj stav o nemilom postupku — koji se u medijima neko vrijeme provlačio, a onda elegantno utihnulo — naš kolega je gradio na izjavi da je »njegov progon bio politički motiviran«.

Miško Šuvaković

Fragmenti iz *Antifilozofske trilogije*¹

111

- 1 Odlomak iz neobjavljenog epa (=romana) — otvoreni fluidni rukopis.
- 2 Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Što je filozofija?*, Mizantrop, Zagreb, 2017.
- 3 Mieke Bal, »Non–narrative Comments, Narrative Arguments«, u *Naratology in Practice*, University of Toronto Press, Toronto, 2021, 54–56; i Walter Benjamin, »The Moon«, u *The Storyteller / Talesa Out of Loneliness*, Verso, London, 2023, 55–58.
- 4 Michel Foucault, »Poredak diskursa«, u *Znanje i moć*, Globus, Zagreb, 1994, 115–142.
- 5 Boris Groys, »Prologue«, iz *Introduction to Antiphilosophy*, Verso, London, 2012, xv–xxiii; i Alain Badiou, »Preface« *Wittgenstein’s Antiphilosophy*, Verso, London, 2011, 67–71.
- 6 Thomas Hirschhorn, »Letters to Elizabeth (Inventing My Own Terems)«, u Lisa Lee, Hal Foster (eds), *Critical Laboratory. The Writings of Thomas Hirschhorn*, The Mit Press, Cambridge MA, 2013, 91.

Bilo da je to

((Često prolazim životopisima mislilaca, učenjaka, teoretičara ili umetnika pokušavajući da razdvojim epske registre dugog stiha, pojave sablasnog, režime mitskog i impakte biografskog, dokumentarnog ili fikcionalnog.

Razdvajanje pripada mom životopisu, ne njihovom.

Mitski podaci i životopisni podaci grade gusto isprepletane mreže iluzija, sablasti ili, tek, obećavajućih figura za oneobičene misteriozne rebuse koji skrivaju preplete narativa i diskursa o oblicima života. Sve je to, ipak, izvođenje i, time, izvedba transindividualnih prolaza i prepreka.

To je izvedba krnjih tekstova, glasova sa šumovima i pokrenutih intenzivnih afekata. Afekte obično definišemo kao intenzitete koji prethode jeziku, diskursu i tekstu, mada znamo da intenziteta afekta nema bez teksta, jezika i diskursa.

To je zvrčka koja do izbezumljenja vodi neke oblike života, čak i moj zburjeni, nevini i uplašeni glas.

112 Zagonetku nazivam zvrčkom.

Pokušaću da pripovednim rekonstrukcijama suočim mistifikacije i činjenice, sablasti i radoznale gestove, intrige te razaranje upliva intriga na činjenice.

Reč je o rasplitanju narativa i diskursa.)))

**istorija njegovih radnih soba i javnih čitaonica,
priča o mojoj, njenoj ili njihovim kućnim bibliotekama,
mit o kolekcijama porodičnih fotografija, svedočenje
o tragičnoj likvidaciji revolucionarke, pričanje priče o
berlinskim
tamnim kanalima,
tumačenje funkcija bulevara i pasaža u modernom gradu,
sećanje na muzeje sa lavirintskim postavkama; i bilo da je
to beseda o temeljnim afektivnim učincima
diskursa i/ili narativa
na moje nomadsko telo.**

Filozofija ne može da mi ponudi rešenje za moje zapitanosti. U njoj su postavljene same i usamljene tautologije: $A = A$ ili $Z = A$ itd. Vrtim se zajedno sa mnoštvom ljudi u začaranom krugu povesti, savremenosti i među fantazijama (de)motivisane budućnosti. Teoretizacije gube kritičku poentu i postaju pragmatični svakodnevni iskazi sa slučajnim afektima slabog intenziteta.

Nisam u stanju da izvedem očigledan strukturalni model. Narativ me nedvosmisleno iritira. Diskurs kao da se gubi u sveprisutnom medijskom *storytellingu*.

Pribegavam, zato, taktikama proznog pisanja. To čine i moji prijatelji iz onih herojskih vremena sada zaboravljene konceptualne umetnosti, koji su prešli sedamdesetu godinu života. Ali, prozno pisanje nije dovoljno potencijalno i nabijeno energijom za moj vibrantni i plastičnosti podložan emocionalni sustav. Možda bi to mogao biti film? Ali, za snimanje filma je potrebno previše novca koji se nepotrebno rasipa na sve strane.

Pribegavam, neočekivano, lirici. Mada? Moj emocionalni poredak, međutim, nije lirski motivisan. Naprotiv, reč je o sirovoj — brutalnoj — energiji koja može svaki čas doseći granične brojke, probiti zaštitne ventile i eksplozijom preći u drugačije agregatno stanje. To bi uticalo na globalni porast dnevne temperature. Moj emocionalni poredak teži temeljnom afektu i zato nežno baca referentne vektore ka baroknoj operi i ne sasvim baroknoj antifilozofiji.

Paul Auster je *Njujoršku trilogiju*⁷ započeo rečenicom: *Sve je počelo s pogrešnim brojem*. Mislio je na pogrešan telefonski broj. Ali, ja ne mislim na telefonski broj. Mislim na brojeve koji se ne mogu kontrolisati političkim odlukama i tržišnim ugovorima, te statističkim falsifikatima. Mada, to ne menja činjenicu da je sve počelo sa pogrešnim brojem. Prelistavam knjige sa brojevima. Auster je ozbiljan i siguran pisac te zna da sam otvorio ladicu sa brojnim nevoljama. Pogrešni broj?

Austerov lik iz prve knjige *Trilogije: Grad od stakla* pisac je detektivskih priča Daniel Quinn koji objavljuje pod pseudonimom William Wilson. Lik o kome piše je privatni detektiv Max Work. Daniel Quinn se u romanu predstavlja kao privatni detektiv Paul Auster. S druge strane, kompozitor i saksofonista John Zorn posvećuje muzički album piscu Mickey Spillaneu čiji je glavni popularni lik detektiva Mike Hammer. Zorn je napisao *Spillanea* na nizu indeksnih kartica, od kojih je svaka sadržala skicu ili uputstvo za muzičare izvođače koji su trebali da dočaraju scene iz jednog od Spillaneovih romana. Na jednoj od indeksnih kartica se navodi: »Scena zločina #1 — visoki harmonici harfe, basovi i trombonski dron, zvuci gitare, zvuci kapljanja vode i preko svega toga ide naracija.« Muzičari ne dobijaju tradicionalne note, već niz signala ili skica koje podstiču improvizaciju.

Znam zašto sam spojio Austera i Zorna — roman i muzičku kompoziciju! Trebala mi je afektivna sugestija nastala preradom likova i atmosfere detektivske proze u moj doživljaj antifilozofskih konflikta i antagonizama.

Želeo sam obrt. Obrt je žudeo za mojim prstima koji ne prestaju da kuckaju po tastaturi.

7 Pol Oster, *Njujorška trilogija: Grad od stakla*, prevod: Ivana Đurić Paunović, Geopoetika, Beograd, 2003, 9.

Nameravao sam da sugerišem napeti doživljaj obrta. Nisu dovoljne reči (Auster) potrebna je i muzika (Zorna) — sve je to ne sasvim direktno povezano sa Njujorkom.

Haruki Murakami je — u *Lovu na divlju ovcu*⁸ — opisao neizbežnu situaciju halapljivog radikalno desnog i agresivnog monopolističkog kapitalizma koji se javlja posle izgubljenih ratova. Njegov dijalog uvodim u linearizovani protok preobraženih informacija: *Znači sve se promenilo i ti se osećaš kao stranac?* Bilo je to pitanje. Odgovor je mogao da glasi: *Ne baš!* Usklićnik. *Haos je jedino promenio oblik.* Zatim, razrada! *Žirafa i medved su zamenili šešire a medved i zebra šalove.* Neko je dodao: *Uvek ista priča.* Odgovor: *Vremena su se promenila. Mnogo toga se promenilo. U biti sve je isto. Svi menjaju mesta i uloge. Ne žalim se.* Murakami je maratonac i siguran je u to da započinjem trku. Trčaću veoma dugo vreme u nadmetanju sa mojim aktuelnim nomadskim telom i konkurentskim različitim senkama prošlosti ili senkama iz budućnosti. To je uvek ista priča!

114

Odseo sam u opatijskom *Grand hotelu Belvedere* tog 11. juna 2013. Ostao sam tri noći. Poslednji sprat hotela je bio zatvoren za goste. Izgledao je napušteno. Neki od prozora su bili zatvoreni zakucanim daskama — fosnama. Hotel je izgledalo kao da tog kasnog proleća prima svoje poslednje goste. Tranzicija je bila na delu. Socijalističke oaze zdravlja su pretvarane u čudesno raskošne betonske, čelične i staklene rezidencije za višu srednju kockarsku klasu. Dokonost uspešnih je potisnula slabost bolesnih i starih. Znao sam da je na tom poslednjem, sada napuštenom, spratu odsedao i pisao bolesni Thomas Bernhard. Pitao sam se kako da se ponašam na takvom čudnovato tamnom mestu? Hodao sam, popodne, asfaltnom stazom uz more i sledio miris Kamelija. Opatija u pojedinim trenucima ima čarobne cvetne mirise. Te mirise povremeno uništavaju izduvni gasovi automobila koji se vozikaju glavnom cestom. Povremeno cvetovi pobeđuju i zanosni opojni mirisi su oko mene, a pre svega, ispred mene. Razmišljam o Bernhardovim ciničkim i autodestruktivnim rečima. Njegovu oporost ne mogu da oponašam — zvučalo je bezizlazno: ... *a rezultat je bio strašan ... a rezultat je bio strašan ...* Kretao sam se od rukopisa *Uzroka (Die Ursache)* ka printu *Podruma (Der Keller)*.

U nedoumici sam.

Preostaje mi da pokušam da izvedem izvedbu. Izvođenje je moja taktička radna tehnika, ne služim se mimetizmom ili ekspresivnošću, već performativnošću. Izvešću Fb autobiografski ep, dugog stiha, o filozofkinjama, filozofima, sablastima i o mom »evropskom« nomadskom telu. Izvođenje je tehnika procesuiranja, sekvencionisanja, interpoliranja i uživljanja u događaj.

Dugi stih dugujemo Amerikancima — na to mi ukazuje uporno i didaktički smireno Dubravka. Njena didaktičnost je uvek smirena. Studenti bi rekli: *ona*

8 Haruki Murakami, *Lov na divlju ovcu*, prevod: Vojo Šindolić, Vuković & Runjić, Zagreb, 2022, 101.

je kul. Opuštena je i direktna — vodi pravo ka Olsonu, Poundu, Zukofskom, Olsonu, Bernsteinu, Lyn Hejinian... Mada, naglašavam, ovo će biti sasvim evropska priča. Ali, nameravam da je izvedem američkim »dugim stihom«.

Epom se u ovom okviru označava složenost i upletenost neobičnih i običnih uzvišenih i trivijalnih, privatnih i javnih, singularnih i univerzalnih događaja. *Event* po Alfredu Northu Whiteheadu jeste procesuiranje događaja u svoj njegovoj nemerljivoj složenosti. Whiteheada sam prvi put čitao kroz citat u jednom dugom i zamršenom tekstu o pedagoškim metodama Kazimira Maljeviča januara 1978. godine. Pikturalni znak koji postaje događaj. Događaj na mestu znaka.

To je opseg mog kretanja.

Otvaram konzervu. Ispijam tri gutljaja piva. Pivo se pojavljuje u svim savremenim o savremenosti motivisanim urbanim pričama, novelama, filmovima, TV serijama i romanima. Ali, brzo ispljunem gutljaj piva. Pivo je gorko. Unosi vrenje u moje krhko i ranjivo telo. Da, to je epska sekvenca, epski moment. Pijem prokuvanu vodu koju sipam iz bokala u čašu. Pojedem, zatim, par zrna pinjole. Pisanje nije drugo do rekonfiguracija znakova koji su već dati u društvu⁹, u kulturi i spremištima singularnih kolektivnih sećanja. Pisanje je individualni iskustveni čin i, možda, učinak izmišljanja tih istih znakova na platformi koja ne postoji na zadat i unapred formulisan način. Moje pisanje je ubačeno u akter–mrežu između pulsirajućih čvorova tišine, govora, čitanja i mišljenja koji se pojavljuju u mom telu i/ili sa mojim telom na neočekivan način.

115

I spreman sam da započnem. Započinjanje je spremno na mene.

anarhični i eksperimentalni *oblici života*¹⁰ su moja tema
u ovom času

9 Michel Foucault, »Književnost i jezik — Drugi dio«, u *Velika strankinja. Āpropos Književnosti*. Meandar, Zagreb, 2018, 148.

10 Giorgio Agamben, »Form-of-Life«, u Paolo Virno, Michael Hardt (eds.), *Radical Thought in Italy. A Potential Politics*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996, 151–156.

Istina je konkretna.
Život je *after-affect* učinak.
Sve nastaje iz traume.

Neobična i neočekivana porodična povezanost sa Bečom rekonstruisana je ili je konstrukcijom izvedena u Ljubljani u proleće 1990. godine. Bilo je to pred početak ratova u Jugoslaviji. Sedeli smo u *Šestici*. Gostionica sa tradicionalnom slovenačkom hranom. Nalazi se u ulici Maršala Tita, danas Slovenska cesta br. 40. Bilo nas je, čini mi se osmoro: Ljubljanci filozofi Aleš Erjavec i Lev Kreft, filozof Lars-Olof Åhlberg iz Upsale, istoričar umetnosti Charles Harrison iz Banburya, filozof Paul Crowther iz Svetog Endrijusa, istoričar umetnosti András Rényi iz Budimpešte i možda je bio prisutan i filozof Arkady F. Eremeev iz Sverdlovska, danas, Jekaterinburga. Bilo je veselo društvo. Pričali smo u glas i smejali se. Stolnjaci su bili karirani. Tanjiri su bili beli sa plavim obrubima. Kupus, bareni krompir, ren i masne bele i crne kobasice. Rasprava oko forme i neforme. Charles je potencirao funkcije ne završene forme u modernizmu. Slika slikarstva koja izgleda kao nedoslikana slika. Uloga trenutnog slikarskog impakta u pejzažima francuskih impresionista, autoportretima nemačkih ekspresionista i *all over* slikama američkih akcionih slikara.

(((Tih danas sam dosta vremena provodio sa Charlesom razgovarajući o grupi Art&Language. Zanimala me je njegova saradnja sa njima. Zanimalo me je smeštanje teorije u umetnost! Tada sam završavao doktorat i jedna bitna tema je bila A&L. Najčešća imena bila su Wittgenstein i Marx, a koncepti: indeksi, teorija indeksa i mape indeksa. Kritika modernizma. Sindikalno organizovanje i aktivizam studenata umetnosti. Frakcijaški sukobi u A&L. Ispunjavanje mape.)))

U jednom trenutku moje došaptavanje sa Charlesom je prekinuo Paul. Pitao je glasno *da li može da me pita, nešto ga izuzetno zanima i iritira u mom govoru?* Moj odgovor je bio potvrđan. Ja sam pozitivan sagovornik. On je nastavio oštro: *Zašto vi istočnoevropski estetičari uvek idete daleko od kuće — na Zapad? Zašto si se vezao za Wittgensteina? On ne pripada tvojoj kulturi. On je anglosaksonski filozof! Zašto se na primer ne baviš Lukácsem ili Morawskim ili Markovićem?* Svi prisutni za stolom su gledali u nas. Za trenutak sam se zbunio. Videlo se da je Paul ljut. Charles se smejujlo ispred svojih *žučkastih brkova i musketarske brade*. András je pitao *kakve Miško ima veze sa Györgyom?* Paul nije obraćao pažnju na njega. Bio je fokusiran na mene. Pogledao sam ga pravo u njegove sivo plave ledene oči. Prozori duše su bili za-

mućeni od ljutnje i alkohola. Popio sam gutljaj soka od borovnice. U Ljubljani uvek pijem sok od borovnice, veoma retko pijem vino, tada je to Refošk. Paul je retorički prenaglašeno uzviknuo: *Molim za objašnjenje?* Svi su pomislili da će me fizički napasti. Zaustavio sam za trenutak disanje i počeo da govorim. Govorio sam u jednom dahu bez zastajkivanja i promišljanja:

Moj pradedu, otac oca mog oca, služio je carsku vojsku u Beču.

Bio je vojnik konjušar. Tada je vojni rok trajao, čini mi se, pet godina.

Moja prabaka je doputovala sa najstarijim i najmlađim sinom Mitrom i Bogdanom iz sremskog sela Irig u Beč. Nemam njihove fotografije. Ne znam kako su izgledali. Putovali su preko Subotice i Budimpešte za Beč. Mitar je bio školarac. Bogdan je bio tek rođena beba. U jednom predgrađu su iznajmili memljivu sobu na četvrtom spratu kamene zgrade u bočnoj ulici udaljenoj pet kilometara od mesta gde će biti jednog dana postavljen točak Pratera. Pradedu je odlučio da oni treba da ostanu sa njim u prestonici. Patrijarhalna porodica. Mogao je od vojničke plate da pokrije životne troškove. Razumeo se u konje. Voleo je konje. Upisali su dečaka Mitra u malu prigradsku školu. Bio je odličan matematičar.

117

Znao je trigonometriju, mada se to učilo u starijim razredima od njegovog.

Posle godinu dana su ga prebacili u elitnu školu za talentovanu decu blizu rezidencija bogatih Bečlija.

Svako jutro ga je prabaka vodila peške, tramvajem i peške u školu.

Bebu je čuvala komšinica Slovakinja Lilia.

U školi se družio sa jednim namrgođenim i introvertnim dečakom Ludwigom.

Bili su dobri drugari. Rešavali su teške matematičke i logičke zadatke, te krišom krali pivo iz nastavničke menze. Ludwig je baratao osnovama integralnog računa. Nisu voleli da se loptaju. Ludwig je svirao klarinet. Mitar je pevao. Nastavnik muzike je rekao da Mitar ima apsolutni sluh. Uživali su u matematici i na nekom skritom čošku ispijali pivo iz metalne posude – porcije za supu.

Brat oca mog oca — Mitar — platonski se zaljubio u Ludwigovu stariju sestru Margaret, ali to nije smeo da kaže nikom pa ni Ludwigu. Kada je pevušio, mislio je na nju. Nije tačno znao na šta misli: da li na njen osmeh, čudne lokne kakve nikada pre nije video, ili na njen zvižduk kada doziva brata. Ona je bila starija od Ludwiga sedam godina. Bila je starija sedam godina i od Mitra. Jedini znak njegove zaljubljenosti bio je to što bi pocrveneo u licu. Crvenilo u licu je istovremeno prijatno i neprijatno. Bio je to znak da se nešto izuzetno događa sa njim i u njemu.

Unutrašnjim procesima su potrebni spoljašnji kriterijumi.

Margaret je povremeno dolazila u školu po Ludwiga u pratnji dve stroge i utegnute guvernante u crno-beloj odeći. Ispred školskog dvorišta čekala ih je kočija sa uniformisanim kočijašem. Verovatno ju je sreo dva ili tri puta. Ali, crveneo je u licu i od pomisli na nju. To se dešavalo i mnogo godina i decenija kasnije.

Majka ga je krajem sledeće školske godine ispisala iz škole. Plakao je.

Ludwig mu je dao na poklon zgužvani izvezeni rupčić.

Oba dečaka su bila zbunjena i tužna. Zagrlili su se. Oprostili su se uz obećanje da će pisati jedan drugom.

Nisu ispunili svoja čvrsto data obećanja.

Porodica je putovala putničkim kočijama od Beča do Zagreba i od Zagreba do Iriga.

Vratili su se pradeda, prabaka, brat oca mog oca i otac mog oca za Irig i, zatim, iz fruškogorskog Iriga se preselili u Čortanovce na Dunavu.

Brat oca mog oca nije se dalje školovao. Postajao je iz meseca u mesec iz godine u godinu iz decenije u deceniju

pravi paor. Paor radi na zemlji sa biljkama i životinjama.

Paor živi na zemlji. On oseća zemlju dok hoda po njoj. Bavi se životinjama.

Voleo je konje kao i njegov otac.

Razumeo se u račun i poslovanje.

Ubrzo je postao dobrostojeći paor. Uvek je želeo da ima što više zemlje.

U vreme komunizma je proglašen za kulaka.

Priča o njegovom bečkom školovanju, matematici, Ludwigu, izgubljenom rupčiću i zaljubljenosti u Margaret postala je nekakav magloviti ali ponavljani porodični mit.

Mit je pričanje priče.

Prepričavala se oko praznika i imendana.

Niko nije znao prezime Ludwiga i Margaret.

Tek kada sam čuo tu priču od oca negde oko 1969. ili 1970. ili 1972. povezao sam je, neoprezno, šaljivo i riskantno, sa Ludwigom Wittgensteinom.

Tada sam po prvi put čitao njegova *Filozofska istraživanja*. Da li je to bio taj Ludwig ili neki drugi Ludwig — ne znam.

Pretpostavljam. Pretpostavka.

Ali, kao crv se pojavljuje sumnja da je to ipak bio možda on.

Dodao sam cinično: sumnja je polazište svake filozofije koja sebe uzima ozbiljno.

Paul Crowther je začutao. Gledao me je sa mešavinom ljutnje i upitanosti?

Charles i Andrés su se na glas smejali.

Sutra dan me je Aleš pitao: *Da li si izmislio tu priču?*

Pogledao sam ga i odgovorio:

Svaka porodica ima svoje zagonetke, tajne veze, zaboravljene ljubavi, ideološke konstrukte i traumatične priče.

To je znao i Thomas kada je napisao i objavio *Wittgensteinovog nećaka / jedno prijateljstvo (Wittgenstein Neffe: Eine Freundschaft)* 1982. godine.

Mučne porodične veze. Sivilo i po koja svetla tačka.

Rascep.

Depsihologizacija želje.

To je, ipak, realno.

Od Aleša sam postupno naučio da estetika mora biti emancipovana i da estetika mora imati konkretan — kontekstualno redefinisani — potencijal.

Koreografija

119

Sve ima koreografiju. Ako nema koreografiju onda je — hm! — ništa.

Sada sam u 1998. godini.

Raspad SFRJ se bliži mogućem kraju. SR Jugoslavija je pod sankcijama. Na Kosovu su permanentni sukobi. Ne postoji javna komunikacija i saobraćajne veze između Republike Hrvatske i SR Jugoslavije. Posledice ratnih trauma.

Slovenija izgleda kao slobodna teritorija.

Kućanove reforme su vidljive. Iluzije ili konkretne stvari ili?

Otputovao sam iz SR Jugoslavije autobusom kroz Mađarsku za Sloveniju. Bilo je to ratno vreme. Putovanja su bila beskrajno zamršena. Presedanja iz autobusa u autobus na pustim noćnim parkinzima. Neprijatna muzika. Šoferi rade sa makroima i prostitutkama. Dileri su tu oko nas. Trgovački putnici se zabavljaju. Kockari se kockaju. Ostali putnici bojažljivo ćute. Zatvoreni su u sebe. Paranoična i anksiozna atmosfera vlada autobuskom kabinom. Smrdi na znoj, alkohol i hranu. U autobus ulazi nekoliko putnika iz Moldavije. Sredovečni muškarci sa tatuima po vratu i rukama. Tamni duboki neprozirni pogledi. Sa zvučnika odjekuje kreštavi nepodnošljivo korumpirani glas, možda, Lepe Brene ili neke njene nepodnošljive imitatorke. Srpski turbo folk dominira.

Pre slovenačke granice ponovo menjamo autobus. Parking je pust. Vetar. Po koja kišna kap pada. Vozač govorio bosanski. Kondukter naglašava meni nepoznatim akcentom sa juga Balkana. On nas pozdravlja u ime vlasnika kompanije gospodina Jankovića. Mali televizor visi sa plafona autobusa. Počinje da se emituje film *Lepa sela lepo gore*. Rat i prokletstvo rata. Film se prekida na granici. Mađarska pasoška kontrola protrčava autobusom. Pečatiraju pasoše.

Kako putnici iz Moldavije nemaju slovenačke vize napuštaju autobus. Ljuti su. Najstariji od njih sa velikim tatuoom na desnom obrazu udara pesnicom u šoferšajbnu. Slovenačka pasoška kontrola je spora. Pregledaju vize. Odnose pasoše. Vraćaju pasoše. Ulazimo u Sloveniju. Nastavlja se emitovanje filma *Lepa sela lepo gore*. Konduktar deli bombone i prenosi pozdrave gospodina Jankovića.

Trebalo je jedne od narednih večeri da govorim na Kongresu o ulozi zastupanja — koristio sam englesku reč: *advocating* — u savremenoj filozofiji, esteticici i teoriji umetnosti. Moji sagovornici su bili francuska estetičarka Maryvonne Saison i britanski filozof kontinentalne orijentacije Paul Crowther. Crowtera sam znao od ranije. Pamtim neprijatni dijalog sa njima izu Šestice. Setim se, potom, priče o mom dedi i Ludwigu. Nasmešim se. Drugi učesnici kongresa me gledaju ispod oka. Maryvonne je bila učenica estetičara Mikela Dufrenna. Moj profesor M. D. bio je blizak prijatelj njenog profesora M. D.–a.

Igra inicijalima bila je zabavna. I M. D. i M. D. su bili skloni fenomenološkoj estetici, ma šta ona mogla da bude.

Paul Crowther je agresivan govornik i još agresivniji sagovornik. Maryvonne i ja smo osećali nelagodu u pripremnom susretu i dijalogu sa njim. Ona je bila ozbiljna i smirena starija i veoma didaktička profesorka. Bio sam, tada, docent na Fakultetu muzičke umetnosti u Beogradu. Rekla mi je na engleskom sa francuskim akcentom, veoma tiho da Paul ne čuje: *Ah ti Britanci odlepe kada pređu na Nemce* — mislila je: *kada pređu na Kanta*. Paul je insistirao da govori poslednji — znao je da je jedna od *zvezda* kongresa.

Maryvonne i ja smo znali da Kant ne snosi krivicu za Paulovo ponašanje. Mada?

Razmišljao sam tokom noći o panelu na kome treba da učestvujem. Obično ne reagujem burno na neprilike. Obično oćutim u konfliktnoj situaciji. Iskusan sam taktičar. Povučem se korak ili dva unazad — kao što je Lao Ce podučavao u ratnim veštinama. Ali, ovo je bila velika predstava — održavala se u jednom od amfiteatara Cankarjevog doma pred brojnim estetičarima sa različitih kontinenata. To je bila izuzetna prilika. Nije bilo manevarskog prostora. Volim atmosferu transkontinentalnosti. Par stotina ljudi — profesionalaca — pratilo je diskusije na Kongresu. Bilo je uzbudljivo. Bilo mi je prvi put da učestvujem na velikoj kongresnoj predstavi.

Obično sam pasivan. Introvertan. Kada sam priteran uz zid — međutim — reagujem radikalno. To je verovatno moja karakterna crta. Morao sam reagovati. Zaista sam morao reagovati bez zadržke i kompromisa.

Pitao sam ljubljanske prijatelje *da li na Kongresu učestvuje neka balerina, plesačica ili koreografkinja koja se razume u teoriju, estetiku ili filozofiju?* Teško pitanje. Bili su zburnjeni. Na kongresu je bilo oko pet stotina akademičara. Dubravka mi je te večeri javila emajlom da su joj pisali njujorški prijatelji o ple-

sačici, koreografkinji i doktorci filozofije Jill Sigman koja dolazi u Ljubljano na Kongres. One su bile u poštanskom kontaktu tokom juna 1998.

((prepis i prevod pisma Jill Sigman upućenog Dubravki od 16. juna 1998.

Pozdrav Dubravka,

Šaljem nekoliko informacija o meni — biografske podatke, kratak opis plesno-teatarskog rada koji razvijam (zelena strana) i adresu moje nove web stranice. <Šaljem i nekoliko razglednica da možeš dati prijateljima koji možda mogu biti zainteresovani za moj rad... >

Ako želiš da čitaš moje filozofske radove, molim te pogledaj na mom websajtu — pogledaj pod »dancethink« — tamo ćeš pronaći moj esej o Yvonne Rainer — o tome kako ples označava. Ako ti se dopadne mogu poslati i druge tekstove za čitanje....

Ostajemo u kontaktu! Verovatno ćemo se sresti na leto ili u septembru.

Najlepši pozdravi J. S.)))

121

Napomenula je da treba da je sretnem i pozdravim. Sreo sam Jill još to popodne. Ispijala je nes kafu i gaziranu vodu, mislim da je bila Radenska. Imala je usporene elegantne pokrete plesačice koja nije trenutno na sceni. Pio sam sok od borovnice. Uvek pijem sok od borovnice. Bio sam nervozan. Pričala mi je o svojoj doktorskoj disertaciji. Govorili smo o kultnoj plesačici, koreografkinji i feminističkoj filmskoj rediteljki Yvonne Rainer. Yvonne je bila mit. Spomenula je da je koristila Wittgensteina za analizu koreografskih rešenja Yvonne. Uzviknuo sam radosno. Ludwig! Na kraju kratkog, a prijatnog druženja u kafeu preko puta Cankarijevog doma, skupio sam hrabrost i pitao sam: *da li želi da učestvuje u mom izlaganju?* Pogledala me je iznenađeno. To je bilo remećenje rasporeda izlaganja i uobičajene kongresne akademičarske hijerarhije govornika. Ona je doktorirala pre šest meseci, a ja pre pet godina. Objasnio sam: *Da li možeš da plešeš dok govorim? Da li moj govor može da zameni muziku na koju uobičajeno plešeš?* Zamislila se. Rekla je: *ne može govor da zameni muziku, ali da pokušamo!?*

Razgovarali smo i sledeći dan za ručkom. Na salvetama je izvela nekoliko koreografskih skica. Naznačene su trajektorije kretanja tela plesačice i pozicija govornika. Prepričao sam moje izlaganje o odnosima umetnosti i teorije tokom dugog dvadesetog veka. Beležila je. Docrtavala je bočne trajektorije. Došli smo do mogućeg scenarija. Naglasio sam da poenta nije u mom ritmu ili melodiji govora, već u značenjima reči i njima korespondencijama sa konceptima i događajima. Rekla je: *Značenje jedne reči određuje njena upotreba u govoru.*

Bilo je 16 časova sledećeg dana.

U sredini amfiteatra sedeli smo za stolom Maryvonne, Paul i ja. Sala se polako punila. Bilo je poznatih lica i puno, puno nepoznatih. Prepoznao sam poe-

tičara i nadrealistu René Passerona, poljskog proanalitičkog filozofa Bohdana Dziemidoka, američkog filozofa pragmatizma Josepha Margolisa, feminističku teoretičarku medija Marie–Luise Angerer, teoretičara kulture i kritičke teorije Martina Jaya, teoretičara filma Darka Štrajna, analitičku estetičarku Carolyn Korsmeyer, filozofa kritičke orijentacije Heinza Paetzolda, estetičara i kompozitora Arnolda Berleanta, fizičara i filozofa Ernesta Ženka, estetičarku i muzikološkinju Miru Veselinović–Hofman...

Maryvonne je prva govorila. Govorila je o razigranom mišljenju — o suoče-nju teatra i filozofije. Počela je sa starim Pinterovim komadom *Povratak kući* (*The Homecoming*). Radnja se odvija u severnom Londonu. Pojavljuje se šest likova. Pet od njih su muškarci koji su međusobno porodičnim vezama poveza-ni. Max je mesar u penziji. Njegov brat Sam je šofer. Tri Maxova sina su: Teddy, Lenny, Joey. Teddy je profesor filozofije. Lenny je makro koji diskretno spomi-nje svoju profesiju i klijentelu u Londonu. Joey se sprema da postane profesio-nalni bokser. Ruth je Teddyeva supruga. Tedy se sa Ruth vraća kući u London posle šest godina boravka u Sjedinjenim Državama. Slede zapleti i rasplet u kome se Teddy vraća na njegov američki Univerzitet. Ruth ostaje sa Joeyem. Moć, slabost, postajanje strancem, klasni antagonizmi, porodična mržnja i kon-kurencije. Frustrirajuća erotika. Konflikti, zapravo, između *bića* teatra i *bića* filozofije. Doktrina, erotizam, privlačnost, povratak i napuštanje. Ponuđen je skriveni kôd: rizik realnosti. Teatar se suočava sa prelomnim trenutkom kada govor junaka nije više puka zabava: nadmudrivanje i provociranje smeha, već preusmeravanje ka pokaznom neuspehu filozofije, neuspehom filozofa.

Cinični čitalac bi Pintera upitao zašto priča nije izvedena tako da govori o tome kako žena napušta muža grubijana boksera i odlazi sa mušičavim filozo-fom? Zašto ne napušta radničku klasu i ulazi u srednju klasu preko pristiglog akademičara? Zašto je u dramskom tekstu postavljen drugačiji smer radnje? Ona napušta filozofa i ostaje sa bokserom! Erotična konotacija: fizička snaga trijumfuje nad sumnjičavom i smušenom mudrošću. Radnik–bokser je vitalan, filozof–profesor je neupotrebljiv. Tu se pojavljuje aluzija na Shakespearea i nje-govo uprizorenje između tragičnog izbora i komičnog učinka svake ljubavne afere.

Maryvonne je u jednom času uključila u igru Lacoue–Labartheovo dija-gnosticiranje da je u biti celokupnog Zapada mržnja između filozofije i teatra — prepoznata već u trećoj knjizi Platonove *Republike*. Erotički udar se odi-grava, ne između dramskih likova, već između sablasti klasnih reprezenata: radnika i intelektualca. Zapravo, možemo ići dalje. Reč je o hiljadugodišnjem konfliktu teatra i filozofije — učenosti i snage.

Afekti lebde prostorom amfiteatra oko nas. Zasecaju atmosferu.

Sledeći govornik bio sam ja.

Počeo sam da govorim. Izložio sam polazne hipoteze i metod. Delovalo je veoma konzervativno. Bio sam tvrdi vitgenštajnovac u neludvigovskim uslo-

vima i okolnostima. Prešao sam, zatim, na primere iz moderne i savremene umetnosti, te na njihovu diskurzivnu teoretizaciju. Govorio sam oštro. Potiskivao sam u dubinu mog tela moj meki i baršunasti zavodljivi glas. Zapitao sam se u trenutku gde je Jill? Nisam je video u publici. Uplašio sam se da nije odustala. Ali, već u sledećem trenutku se pojavila. Bila je obučena u sive tri frtalja pantalone i tuniku. Bila je bosa. Kosa je bila skupljena u pundu. Budištički *image*. Silazila je gotovo neprimetno priljubljena uz polukružni bočni kosi zid amfiteatra. Bila je slušaocima iza leđa. Istrčala je iznenada ispred nas. Bila je između publike i nas govornika. U sali iznenađenje. Aleš je sevio očima prema meni. Raširio je ruke kao da se pita: *šta se ovde dešava?* Maryvonne se nasmešila. Paul se namrštió. U trenutku je izgubio koncentraciju. Gubio je fokus na moj ukleti ludvigovski glas. Nije me više slušao. Nastavio sam da govorim — sve glasnije i glasnije, brže i brže. Sada sam bio spreman na sve. Sve je bilo spremno za mene. Kontrolisao sam prostor. Kontrolisao sam situaciju. Publika je bila iznenađenja. Afekt je instrument nadziranja i kontrole — preusmeravanja publike. Jill se kretala oko nas sa podignutim i u sledećem času spuštenim rukama. Brzo se kretala i uhvatila je ritam te melodiju mog glasa. Sledila je moj govorni afekt. U jednom času je nestala iza Paula. Pojavila se sa druge strane stola prošavši između njegovih nogu i nogu stola te nogu stolice. Zatim je kružila oko nas. Kružila je sve brže i brže — činilo se da je sledila brzinu mog govora. Međutim, prilagođavao sam brzinu govora brzini kretanja njenog tela. To je bila prezentacija savremenosti. Brzina i ubrzanje. U amfiteatru je vladao muk. Govorio sam sve brže i brže:

Kako da odredim i opišem otvorenost i funkciju primera?

Kako da pokažem da su naša neupotrebljivost i beskućništvo normalni ljudski uslov savremene umetnosti?

Kako da budem zastupnik odnosa između označitelja?

Kako je moguće da ovo ovde i sada razorim smrtnim i ranjivim telom?

Čuo se aplauz. Ustao sam. Jill i ja smo se poklonili. Posle par minuta Paul je počeo da govori. Glas mu je bio nesiguran — pri kraju je uzviknuo: *argumentujem da je događaj–objekt prihvatljiviji medijum...* Vladao je za jedan trenutak muk. Kao da je nedostajala poenta?

Iz publike je počela da narasta buka. Svi su govorili u glas. Joseph me je pozvao da sutra doručujemo zajedno. Odseli smo u istom hotelu. Heinz mi je ljutito rekao: *To ne sme da se radi!* Znao sam da je morao to da kaže — pa on je izuzetan filozof. Morao je da brani razliku između impakta teorije i afekta izvođenja. Jill mi je mahnula rukom i viknula *Thanks!* Izgubila se u gomili. Carolyn je započela diskusiju oko funkcije redukcije ukusa na neočekivani afekt hrane! Svi su govorili istovremeno. Buka. U glavi mi se vrtelo. U narednih par minuta je započinjala sledeća sesija. Ljudi su se menjali. Tako funkcionišu kongresi.

<<< Digresija! *The Show must go on!* Bio je to naslov pesme sa albuma *Innuendo* rok grupe Queen. Čini mi se da sam je prvi put čuo krajem 1991. ili 1992. godine. Čuo sam je između ratnih izveštaja na nekom domaćem ili stranom radio kanalu. *The Show must go on!* Bio je to naslov koreografije Jérôme Bela izvedene 4. januara 2001. Čula se muzika tokom plesa: Leonard Bernstein, David Bowie, Nick Cave, Norman Gimbel i Charles Fox, J. Horner, W. Jennings, Mark Knopfler, John Lennon i Paul McCartney, Louiguy, Galt MacDermott, George Michael, Erick »More« Morillo i M. Quashie, Edith Piaf, The Police et Hugh Padgham, Queen, Lionel Richie, A. Romero Monge i R. Ruiz, Paul Simon. DJ je imao bitnu meta-izvođačku ulogu u realizaciji koreografije. Birao je muziku, određivao je trajanje i jačinu zvuka. Plesači su pratili zvučne impakte njegovih odluka. Odluke diletanta. Odluke profesionalca. Odluke koreografa izvan koreografije. Odluke izvođača unutar hibridnog događaja. Destabilizovanje koreografije. >>>

124

Izašao sam iz Cankarjevog doma i besciljno lutao Ljubljanom. Hodao sam naizmenično — vrlo sporo i vrlo ubrzano. Išao sam Slovenskom cestom, prošao sam pored Tromostovlja, protrčao sam pored Plečnikove pijace. Gledao sam u tegle sa medom. Otišao sam uz Ljubljanicu. Išao sam ulicom Breg. Zurio sam u vodu. Vraćao sam se prečicama. Prošao sam pored Plečnikove zgrade biblioteke. Lutao sam okolo naokolo. Sreo sam filozofa Matjaža Potrča. Dugo smo se dopisivali. Posećivao sam njegovu suprugu Mirjam i njega. Povremeno bi mi slao fotokopije novih knjiga iz filozofije jezika i kognitivizma. Bio je introvertan. On je jedan od mislilaca koji može da napiše knjigu a da nema nijedan citat ili referentnu fusnotu. Eksplozivni i uticajni filozofski autizam. Pričali smo na ulici. Ljudi su prolazili oko nas. Svako je pričao svoju priču. Ja sam govorio o filozofskoj koreografiji. On je analizirao situaciju u kojoj se nešto događa sa predmetom. Bio je precizan.

Nastavio sam da hodam sam. Misli su mi lebdele u svim pravcima. Potpuna nekoherentnost. Ubrzanje.

Mučila me je priča o mržnji filozofije i teatra. Nisam mogao nikako da se pomirim sa Platonom. Platon me je iritirao. Nisam bio, čak, siguran da li je takvo stvorenje ikada postojalo. Jednom sam u šali — Ludwig W. se uvek zalagao za funkciju šale u teoriji i filozofiji — rekao da je Platon konstruisan u firentinskim i, kasnije, nemačkim akademskim tajnim službama. Bila je to šala. Bila je to neslana šala. Mada???

Posle sat vremena sam se vratio u Cankarjev dom.

Lars Olaf je sedeo ispred Centra u kafeu i ispijao votku. Mahnuo mi je rukom. Otpozdravio sam. Svuda su bili ljudi. Neki su mi se smešili i sa odobravanjem klimali glavom. Neki drugi su me mrko gledali. Poneko bi okrenuo glavu na drugu stranu kao da me ne vidi. Neki sasvim drugi, treći ili N-ti su započinjali razgovor.

Siniša Vuković

Igor Mandić — namćor i divergent koji je bio sâm svoja stranka i sâm svoja generacija

U prilici 85. obljetnice rođenja Igora Mandića

125

Okrugle ili manje okrugle obljetnice prilika su za svođenje salda sviju vrstâ, a za pisati o Igoru Mandiću, pak, ne treba ni uzroka ni povoda. Dovoljno je izgovoriti ili napisati mu ime, i eto dobrog razloga za prisjetiti se nekog od brojnih registara njegova djelovanja. Dvadesetog dneva studenoga *anni currentis* navršava se 85. godišnjica njegova rođenja, koju bi se po visini nanizanih ljetâ (Gospodnjih) moglo nazvati »platinastom«, makar da se uobičajeno tim pridjevkom resi jubilej od svojih tri četvrtine za jednu stvar nakupljenih godišâ, dakle 75. No, kako je i Igor bio infišan u Miroslava Krležu — doduše na jedan svoj sasvim endemični način! — te kako su za Fricova života sarajevsko *Oslobođenje* i zagrebačka *Mladost* bili tiskali njegova sabrana djela u 50 knjiga baš u čast njegova 85. rođendana, evo ga, pa makar i *post mortem*, pišem ovo slovo taman ob istoj Igorovoj leksikonsko–enciklopedijskoj prigodi.

Moja oholost u kućnoj biblioteci ima sve knjige Igora Mandića, što je još slučaj jamačno samo u radnoj Igorovoj sobi, budući da sumnjam kako i sveučilišne knjižnice u Republici Hrvatskoj imaju one naslove što ih je autor objavio u Republici Srbiji... (?) Pa sam se, tako, u miru mogao posvetiti proučavanju djela ovoga velikog hrvatskog pisca, s čijim sam se nekim naslovima zarazio još u ranoj mladosti.

Ergo, nomenklaturu ovdje prezentirane Igorove *opera omnia* navodim prema taksonomiji što ju je on sâm bio odredio i žanrovski promptno i pedantno stratificirao. Cjelokupno je svoje djelo razvrstao u nekoliko cjelina ostavivši napismeno taj fakt u nekovrskoj testamentarnoj obligaciji u knjizi *Predsmrtni dnevnik*, pa se po tome i ravnam. Ukupno je, za života, Igor objavio 33 knjige, koje korespondiraju u svojoj akcidentalnosti s brojem Isukrstovih godina, premda tome on sasvim sigurno ne bi dao ni »pet para«, s obzirom na to koliko se otvoreno deklarirao ateistom, doduše, uz povremenu ogradu, citiram: »Pa

u nekim slabim trenucima moga bića, ponekad i moj ateizam zna pokleknuti. « Završen citat! Svejedno, sadržaj *Biblije* poznavao je puno bolje od mnogih zakletih vjernika i »vjernika« — podjednako i onih među klericima, kao i onih u družbi s laicima — a redovito je o Božiću u svoj dom primao svećenika na — blagoslov kuće. O tome svjedoči i sama *Biblija* u njegovu dnevnom boravku među inom filozofskom literaturom, u koju su isprva on, a potom i njegova Slavica redovito prilagali naljepnice sa svetom sličicom i oznakom *anno Domini* kao potvrdu primitka blagoslova.

Inšoma, slijedi po Igorovoj shemi sukcesivni tematski prikaz njegovih knjiga, koji valja razlikovati od mogućega kronološkog.

1. CJELINA — Šest knjiga književnih i glazbenih kritika

Uz dlaku, Zagreb, 1970.

126 Ovdje su sabrane njegove književne kritike što ih je objavljivao u dnevniku *Vjesnik*. Znakovito je, čime se Igor s ponosom hvalio u brojnim intervjuima, kako je on jedini slučaj u Hrvatskoj i cijeloj bivšoj Jugoslaviji, da je jedan pisac bio zaposlen u novinama kojemu je u radnoj knjižici izričito pisalo »književnik«. U velikoj novinskoj kući zaposlio se 1. siječnja 1966. Također, ovo je bio prvi slučaj ukoričavanja već u periodici objavljenih tekstova, koji su nakon toga počeli slijediti mnogi. Igor je recenzirao brojne autore koji će kasnije postati klasicima, spomenut ću samo romane *Kiklop* Ranka Marinkovića i *Mirisi, zlato i tamjan* Slobodana Novaka. Njegove ocjene, nastale refleksno u trenutku po pojavi tih knjiga, pokazale su se pouzdanima do dana današnjega.

101 kratka kritika, Zagreb, 1977.

Kao i u prethodnoj knjizi, i ovdje je prezentirana i antologija i panorama tada kurentne hrvatske književnosti. Usprkos naslovu, nisu u njoj sabrani nikakvi kratkodahi književno-kritički medaljoni, nego kritike u pravom smislu riječi. U svojem već onda prepoznatljivom stilu, Igor je svakoj knjizi pristupao na način da ne pada pred autoritetom autora, pa bio on Krleža ili Cesarić, Dragojević ili Parunova, Majdak ili Dedić...

Od Bacha do Cagea, Zagreb, 1977.

Malo tko je upoznat s aktivnošću glazbenoga kritičara Igora Mandića. Još je manja množina onih koji znaju kako je jednu sezonu bio član orkestra HNK Split, gdje je svirao dionicu druge violine. Za gimnazijskog školovanja u Splitu, naime, Igor je istodobno pohađao i srednju muzičku školu. Znanja koja je stekao tim obrazovanjem, došavši na studij u Zagreb, oplodio je redovitim

pisanjem recenzija na koncertne i operne izvedbe i u Zagrebu, ali i na Dubrovačkim ljetnim igrama i Splitskom ljetu. Znatiželja koja mu je bila *spiritus movens* nagnala ga je i na vrlo uspješnu etapu glazbenoga kritičara. Kao i u književnoj kritici, i ovdje je bio britak i koncizan, nesmiljen prema skladatelju ili dirigentu, ali i samome djelu: makar ono bilo i sastavnim dijelom kanonske muzičke literature.

Romani krize, Beograd, 1996.

Koncem 70-ih godina lanjskog stoljeća Igor je došao u nemilost ondašnjih komunističkih vlasti, pod optužbom da je — nacionalist! Dogodilo se to u povodu njegove kritike na knjigu Petra Šegedina *Svi smo odgovorni?*, kad je partijski kružok krivo protumačio Igorovu opasku, ne prepoznajući u njoj stav anti-komunizma koji nije apriorno stav nacionalistički. Pa je izgubio mogućnost pisanja u *Vjesniku*. Angažirao ga je kultni beogradski tjednik *NIN*, u kojemu je čitavo desetljeće 80-ih godina pisao književnu kritiku o suvremenom hrvatskom i srpskom romanu. Sustavno je pratio obje produkcije, često vukući paralele među njima, kao i usporedno prikazivanje po dvije srodne knjige u istom osvrtu. Ovo je knjiga koja ima biti ključem za razumijevanje prozne aktive toga vremena. U isti mah, to je prvi libar nekog hrvatskog pisca što je u Srbiji objavljen friško po utrnuću puškaranja za Domovinskog rata. Naravno, njezino pojavljivanje, a još i više Igorov odlazak u Beograd na predstavljanje, što je u Hrvatskoj izazvalo je salve neumjerenih uvreda u Hrvatskoj, kao i cijelu falangu na nj — najčešće iz redova mediokriteta i nerealiziranih žurnalista desničarske provenijencije.

127

Književno (st)ratište, Zagreb, 1998.

Nakon osamostaljenja i uspostave suverene Republike Hrvatske, u nekoliko je listova istodobno surađujući Igor nastavio pisati književnu kritiku. S naglaskom na pripovjedačku prozu, ali i knjige esejističkih, memoarskih i inih djela hrvatskih autora. Kao i sve njegove prijašnje knjige ove vrste, i ova je ostala kao »obvezna literatura« svakom književnom povjesničaru i teoretičaru, ali podjednako i dojednom selektoru koji ima ambiciju sastavljati hrestomatije, florilegije i slične

Kaj ste pisali, bre? / Šta ste napisali, bre?, Beograd, 2011.

U najkraćem, ovo je knjiga sabranih Igorovih književnih kritika i eseja objavljenih za života o srpskim piscima. Dakako, dio se njezine građe ponavlja iz inih naslova, ali je ona važna po tome što se u njoj sabire čitava njegova *srbi-jana*, zaključena s četverostavačnom eulogijom, što ga čini u više dahova intimo ispisani *in memoriam* piscu Momi Kaporu, njegovu velikom obiteljskom

prijatelju. Miloš Crnjanski i Dobriša Ćosić u njoj su dobro zastupljeni, a gotovo da bi se moglo reći kako je i panoramski i specijalistički pogled na zadnjih pola vijeka naprosto nezamisliv bez konzultiranja ovoga obimnog sveska.

2. CJELINA — Osam knjiga feljtona (podlistaka, kolumni)

Gola masa, Zagreb, 1973.

128 Feljton je bio omiljena Igorova forma izražavanja, poglavito u onim aspektima kad je kanio problematizirati ponešto ležernije teme u društvu, odnosno kad je imao namjeru ozbiljnijim pojavama pristupiti na opušteniji način. Ovo je prvi njegov takav libar, zbirka tekstova objavljenih između 1968. i 1972. godine najvećim dijelom u tadašnjoj stalnoj rubrici »Kvadratura kulturnoga kruga« u listu *Vjesnik*. Preuzeo je i neke tekstove iz legendarne rubrike »Notes« što je godinama izlazila u *Vjesniku u srijedu*. Već ovdje Igor je sadio polemičke zadjevice »o rodoljubnom osjećaju«, provocirao Antuna Šoljana i pretiskao glavninu građe što je bio napisao o fenomenu — televizije.

Mitologija svakidašnjeg života, Rijeka, 1976.

Poznato je u kolikoj je mjeri Igor bio istinski protokulturolog na prostoru cijele bivše Jugoslavije. A kao jedna od najžilavijih njegovih zanimacija bilo je pisanje na teme što se *expressis verbis* ogledaju u naslovu ove knjige tiskane na Rijeci. Što nikome nije padalo na pamet ugraditi među teme svoje žurnalističke znatiželje, palo je Igoru: od fenomena popularnoga narodnog automobila fiće, preko limene glazbe i dalmatinske klape do jestvina što se radnom čovjeku i proleteru nalazi doma u pijatu... Duhoviti krokiji o brudetu ili škarpini, samo su eksponenti brojnih motiva što su po prvi put bili prikazivani u visokotiražnim novinama, koje su se čitale od Triglava do Gevgelije.

Za našu stvar, Zagreb, 1999.

Ovdje je Igor okupio tekstove što su u modernoj Republici Hrvatskoj imale naglašeni politički predznak i nekako su, svaka tema prema svojoj vrsti, imale odgovoriti na pitanje »kako se komunizam kalio«... (?) Lepršavi ogledi, dijelom i namjerno šašavi, prevalili su putanju suvremene hrvatske misli najčešće dovođene u interakciju s nekim srodnim momentom iz prošlosti. Ilustracija tome bit će notorne persone Ante Pavelić i Mile Budak.

Između dv(ij)e vatre, Beograd, 2000.

Nakon što je, kako je već napomenuto, 80-e godine prošloga stoljeća Igor dobrim dijelom provodio na stranicama beogradskog *NIN*-a kao književni kri-

tičar, vratio mu se »nakon rata« kao društveni komentator i kolumnist. I to je dobrim dijelom nastalo kao posljedica otkaza koji mu je bio uručio glavni urednik *Slobodne Dalmacije* Josip Jović — nekoć strastveni tovariš, a nakon 1990. godine gorljivi nacionalistički domoljub! — zbog toga što je u povodu 60. obljetnice nezavisnog srpskog političkog magazina, rečenog *NIN*-a, 27. siječnja 1995., bio objavio jedan kulturološki tekst o svojem ondašnjem angažmanu kao kritičara proze. Ova je knjiga kolumni objavljena na ćirilici, jer se i *NIN* tiska na ćirilici, a Igor je na latinici interpolirao i jedan tekst objavljen u *Vjesniku*, u kojem se zgražao nad bombardiranjem NATO saveza koje je provedeno na teritoriju Republike Srbije. Igor je posebno držao do pluralnosti i uređivačke širine tadašnjeg *Vjesnika*, što je bilo dozvoljeno da se tekst takve intonacije i temperature uopće u nas i tiska.

Bijela vrana, Zagreb, 2002.

Dok smo još na ovim temama iz Srbije, u ovoj je knjizi Igor donio kronologiju svih onih napadâ i opće halabuke što je bila nastala za onoga njegova sad već slavnog odlaska u Beograd 1996. godine na predstavljanje svoje knjige *Romani krize*. Štoviše, ovdje je donesen i vrlo skrupulozan i instruktivan studiozni predgovor, koji je Igor bio napisao za planirano drugo izdanje te knjige o hrvatskoj i srpskoj prozi »osamdesetih«. Nažalost, nije realizirana. Pored niza inih napisa o dnevno-političkim pojavama u Hrvatskoj, ova knjiga donosi i neposlano i neobjavljeno pismo što ga je Igor bio napisao — Franji Tuđmanu.

129

Hitna služba, Zagreb, 2005.

Po istoimenoj kolumni koju je godinama imao u *Vjesniku* naslovio je i ovu knjigu koja je fino posložena po tematskim cjelinama. Svakako je najzanimljivija ona posvećena Crkvi i općenito religijskom licemjerju u nas, a ne nedostaje ni zapaljivih tekstova akonto gnojne i kvislinške tvorevine takozvane Nezavisne Države Hrvatske. Poseban je tekst »Glazba u logoru«, gdje Igor raspreda o zločinačkom logoru Jasenovac, a koji je tekst cenzuriran: nije objavljen na paginama žurnala, nego tek u ovoj knjizi. Važna knjiga!

Notes, Zagreb, 2007.

Tri i pol desetljeća nakon što je žario i palio po svim republikama upokojene Jugoslavije, »Notes Igora Mandića« iz hiperpopularnog *Vjesnika u srijedu* pojavio se objedinjeno objelodanjen u obimnom tomu kod zagrebačke Matice hrvatske. Ovo je bila prva autorska kolumna u državi! I, svakako najčitanije nešto što se pred publikom pojavljivalo na kioscima. Utjecaj te kolumne bio je enorman, jer je Igor u njoj pisao fulminantne tekstove i o glazbi i kazalištu, i o

knjigama i nakladništvu, i o filmu i kinematografiji, ali i svim inim pojavnosti-
ma što su redovito fluktuirale *in publico politicis*.

Praskozor(je): U suton mojih dana, Zagreb, 2015.

Gotovo godinu dana, redovito svakoga tjedna, od listopada 2012. do rujna 2013. godine, Igor je u radijski eter izgovarao svoje, kako ih je sâm odredio, »socio–psihologijske svaštice iz kulture svakidašnjice«... Najkraće se može reći da je u tim fluidnim u mikrofon izgovorenim tekstićima, koji su bili neka legura feljtončića i esejčića, autor obrađivao aktualne teme na način kako je to činio svojevremeno u napisima istoga roda. Duhovito i ingeniozno, mora se reći. A kako ih nije izgovarao spontano improvizacijski »iz glave«, nego ih je čitao sa na pisačkoj mašini otkucanog teksta, oni su na koncu elegantno mogli biti štampom preneseni u libar.

130 3. CJELINA — Pet knjiga eseja

Mysterium televisionis, Split, 1972.

O fenomenu televizije kao medija, nitko nije pisao s toliko lucidnosti i analitičke predvidljivosti kao Igor. Kad se ta škatula pojavila u domovima i kućanstvima, izazvala je istinsku revoluciju. Kao i pojava tiskarskog stroja Johannesena Gutenberga još onamo prije pola milenija, sličnim je šokom bila i mogućnost prijenosa različitih sadržaja posredstvom televizijskog ekrana, u ovo naše doba bilo je to ravno nekom novovjekom otkriću vatre ili kotača... Igor je na nevjerojatno promućuran način izmozgao sve prednosti i nedostatke, kao i mogućnosti snage tog moćnog medija na društvo i pojedinca u globalu, da je u nizu tekstova stvorio frapantnu građu i dragocjenu bazu za daljnje proučavanje toga po svemu naročitog fenomena. Eseje je objavljivao u splitskom časopisu *Mogućnosti*, nakon čega mu je redakcija omogućila i tiskanje samostalnog sveščića, nekovrsnog separata, u ediciji koju je sama izdavala.

Šok sadašnjosti, Zagreb, 1979.

Loše zamijećena i jedva primljena, ovo je jedna od najvažnijih Igorovih knjiga. Naglasak je metnut na komunikaciju, što bi u ovo današnje vrijeme procvata PR–stručnjaka — koje će neki okrstiti i džabalebarošima! — trebalo biti elementarno štivo na polici novonastale struke. Od nukleusa informacije, pa sve do načina kako se ona distribuira do najposljednijeg recipijenta, Igor je stubo-
kom razradio, vještinom tradicijskog zanatlije najizvršnijeg u svojem poslanju, pozivu i poslu. Rukopis, strojopis, strip, novinarstvo, politički plakat, telegraf, telefon, magnetofon, Teslina galaksija... sve je ovdje...

Arsen, Zagreb, 1983.

Rođeni i odrasli u istoj Težačkoj ulici u Šibeniku podno Šubićevca, ipak, Arsen Dedić i Igor Mandić morali su se sresti tek u Zagrebu. Bilo je to 1969. godine kad je Arsen zamolio Igora da mu za prvijenac, LP-ploču *Čovjek kao ja*, napiše prigodan tekst. Nakon toga (p)ostat će nerazdvojni sve do Arsenove smrti. U ovoj je knjizi, koja je zbog čudesnog dizajna Mirka Ilića, sva u crnim tonovima, bila prozvana *Crni Arsen*, Igor je donio pompoznu esejčinu u kojoj po prvi put u nas na domaćem nam jeziku može se pročitati i teorijska i sociološka i muzikološka i svaka druga analiza šansone kao takve. Pošto nije bilo literature o tome, Igor ju je stvorio sâm. Čak je u ovoj knjizi Igor priložio i specijalno obavljeni razgovor s Arsenom, kako bi baš temeljito prikazao i njega kao autora i glazbu mu kao specifikum u svjetskim razmjerima kantautorstva.

Književnost i medijska kultura, Zagreb, 1984.

Dok je gotovo svakoga tjedna ispisivao novinske kritike, za stručne časopise Igor je izradio nekoliko obimnijih književnih eseja. Otkrio je time i svoje preferencije, vrlo se predano posvetivši djelima Miroslava Krleže (*Balade Petrice Kerempuha*) i Ivana Slamniga, Arsena, Mome Kapora i Slobodana Novaka, čije je djelo priredio za ediciju *Pet stoljeća hrvatske književnosti*.

131

Principi krimića, Zagreb, 1985.

Stjeran nasilu u *Vjesnikovu* subalternu redakciju Romani i stripovi — nakon onog nesporazuma s nacionalizmom — Igor je bio kućni recenzent nebrojenih kriminalističkih romana što ih je ta tada dična nakladnička ustanova prevodila i objavljivala. Pa se dogodilo i to da je, oboružan zavidnim čitateljskim iskustvom, Igor izolirao brojne premise koje su taj pripovjedački žanr izdvajali iz drugih, i opisao one atribucije što su tu specifičnost učinile popularnom. Ova se knjiga, također, može smatrati prvom u ovom soju narativne aktivnosti pisaca, čija je šira popularnost zadržana do danas.

4. CJELINA — Šest knjiga polemika

Nježno srce, Zagreb, 1975.

Zarana primijećen kao eksplozivni polemičar, koji se bez problema zapali i kad je u zraku puno vlage, Igor Mandić je ne samo u protegama hrvatske kulture, nego i u gabaritima ex-Yu uljudbe ostao uklesan kao bespoštedni žurnalistički namćor i, kako se sâm etiketirao, divergent koji je refleksno reagirao na svaku intelektualnu začkoljicu. Što ga je god zaintrigiralo, on je o tome pisao; tkogod da ga je izazvao nekim svojim stanovištem, on je na to kao oparen odgovarao!

Budući da je pisao o koječemu, uključujući vazda svoju bujnu erudiciju, nerijetko je znao isprovocirati i kontru s druge strane. Tih je mitraljiranja bilo obilato i sva je sreća da su i meci i čahure završili na jednom mjestu u knjizi.

U sjeni ocvale glazbe, Zagreb, 1977.

132 Školovan kao violinist, Igor je bio jako upućen i uopće u glazbenu tematiku, kao i njezinu teoriju. Već je bilo riječi o njegovu »violiniranju« u orkestru HNK Split, kao i javnom arbitriranju akonto raznih glazbenih izvedbi u kazalištima ili koncertnim dvoranama. A te su njegove muzičke prosudbe nerijetko izazivale polemike na javnoj medijskoj sceni, tako da je došlo i do njegovih bravuroznih polemika i apologija nastalih u obranu vlastitog stava. Iznimno dobro upućen u kurentne tekovine europskih nagnuća u pogledu moderne glazbene prakse, Igor je svoje supolemičare redovito vrlo uspješno razmontirao dovodeći ih sučelice u odraz s kolegama po Europi. Do danas ostala je legendarnom njegova idiosinkratska raspra naprama glazbi Pjotra Iljiča Čajkovskog, gdje je on njegovu muziku odvažno i prepotentno bio proglasio — kičerajem... Ustali su se brojni pojedinci i institucije u propanj, kao mustang, udarajući po njegovim stanovištima (quasi)stručnim ekspertizama; ali, uza sav napor, nije da su ga baš izgurali ili oborili iz sedla. Knjiga *U sjeni ocvale glazbe* donosi zbir i kronologiju Igorovih muzičkih protimbi, s naglaskom na njegove eruditske filipike nastale na onda vrlo eksponiranom — »slučaju Čajkovski«. Slično je prošao i Ludwig van Beethoven, ali s manje skandaloznog odjeka.

Policajci duha, Zagreb, 1979.

Ovo je, takoreći, druga strana medalje knjige *Nježno srce*. Ipak, ovdje će biti preneseni i brojni kulturološki dispući s brojnim intelektualcima; no, ponajvećma će u kolektivnoj memoriji ovaj libar ostati upamćen kao sediment slavnihi polemikâ s Predragom Matvejevićem i Goranom Babićem. Kome je god interes spoznati organski polemičarski ton i gestu, ova knjiga ima mu biti obaveznom literaturom i nemimoilaznim štivom. *Policajci duha* ne nose na sebi samo odbljesak sjajne metafore, nego je posrijedi umotvorina inkrustirana koncentratom općeg znanja i hrabrošču da se na sve izazove i napade slobodarski odgovori.

Što, zapravo, hoće te žene?, Zagreb, 1984.

Uzevši provokativnu rečenicu Sigmunda Freuda za naslov svoje knjige, Igor je dodatno pojačao afirmaciju svojih eseja godinama publiciranihi na teme feminizma. Ne jednom, svjedočio je kako se zarana, još kao gimnazijalac, bio »zatrovao« Freudom (ali i Voltaireom i Nietzscheom!), pa ne treba čuditi što je od svojega davnog uzora posudio *motto* za titulu svoje knjige. (A možda je njio-

va veza i astralna, osvrnemo li se na činjenicu da je Freud preminuo u rujnu 1939. godine, u vrijeme dok je Igor bio u utrobi svoje matere Ade!) Inšoma, kao i o mnogočemu inom, naš pisac bio je prvi koji je i dandanas vrlo aktualnu i atraktivnu društvenu, na mundijalnoj razini gotovo pa ideologiju još prije pola stoljeća izložio pod lupu šire provjere. Tek od Igorovih delikatnih ekspertiza glede feminizma, na našoj javnoj sceni počeo će se s ponešto više hajanja i mara pisati i govoriti o tom vrlo osjetljivom stratumu opće antropologije.

Zbogom, dragi Krleža, *Beograd, 1988.*

Igor je nerijetko navodio kako je u životu imao tri oca: biološkog Emila, te dva druga koji su utjecali na njegov svjetonazor — Miroslav Krleža i Josip Broz Tito. Ne skrivajući utjecaj i oduševljenje što mu je pod kožom bilo injektirano od kozmički snažnog djela šjor Frica s Gvozda — a što je s velikim patosom i paroksizmom potvrđivao u svojim ranim tekstovima o njemu — Igor je po preminuću barda objavio sijaset pamfleta i invektiva o djelu i radijaciji tog djela u ondašnjoj kulturi općenito. Osovivši se na svoje polemičarske nogare, suprotstavio se ne samo svojem mladenačkom uzoru, nego i nizu što bezveznjaka, što značajeva, od kojih je najznačajnije ime bilo ono Stanka Lasića. Nesmiljen prema Krleži, gdjegdje i pretjerano nasilan, izazvao je silne batude u javnosti (što mu je vazda i bio cilj!), eda bi se kasnije, ipak, vratio na stare staze oduševljenja piscem od kojega se, ustvari, nikad nije bio pravo ni udaljio...

133

Sloboda lajanja / Zauzeto, Hrvat, *Zagreb, 2011.*

Rekapituliravši dva svoja kraća staža u dvije novine, dnevniku *Slobodna Dalmacija* i tjedniku *Novosti*, Igor je kolacionirao političke esejiće koji nisu bili pisani mimo izravne konekcije s kulturom. Početkom 90-ih godina u splitskom je žurnalu imao kolumnu »Potkivanje jaja«, gdje je u maniri najboljega mandičizma secirao pojave oko nas u ta škakljiva doba, dok je u fanzinu Srpskog narodnog vijeća štancao napise prožete našim dvjema kulturama iz vizure »garsonijerice od državnice«, kako je on tepao vlastitoj domovini. U tim je svojim misaonim eskapadama Igor pluripotentno ekvilibrirao između dnevno-političke neminovnosti, književne penetracije u aktualni čas i nacionalističkih dekubitusa što su nagrizali zdravo tkivo vrlo žive i hrvatske i srpske pameti.

5. CJELINA — Antologija

Jedna antologija hrvatske poratne poezije, *Prokuplje/Zagreb, 1987.*

U svojoj prvoj knjizi *Uz dlaku*, gdje je bio sabrao svoje književne kritike iz prve faze recenziranja, bilo je i dosta osvrta na pjesnička djela. Pa isto, nije se Igor u nastavku svojega kritičarsko–spisateljskog progrediranja odveć osvrtao na

stihozbirke svojih suvremenikâ, već je akcent vlastitog kuriozuma redovito metao, rečeno je, na prozne afinitete. No, kao neizlječivi čitatelj, imao je dobre informacije i solidnu upućenost u pjesnička nagruća svojih pjevidruga, tako da se odvažio i sastaviti jedan antologijski izbor pjesnikovanja nakon WWII. Jasno, polemičko–protestantski nerv ugrađen u njegovo žiće bića progovorio je i ovaj put umjesto njega... Skrojio je vrlo zanimljivu sintezu stihovanja u Hrvata, u jednom vremenskom periodu, čiji je zbir dodatno blagoslovio odredbom da pjesnike u knjizi nije nizaio uobičajenim i klasičnim kronološkim redom prema godini rođenja, nego ih je postrojio abecednim redom. Neviđen pothvat i, u isti mah, jako dobrodošao eksperiment!

6. CJELINA – Tri knjige »varia«

Bračna kuhinja, Zagreb, 1989.

134 Ova je knjiga bila začeta 20–ak godina ranije, kad je Igor na novinskim paginama istraživao izdržljivost napetosti javnosti ponuđene teme... Konkretno, gastronomije. Još konkretnije: onog dijela kulinarske običajnosti što se, najčešće, svakodnevno pojavljuje svima na trpezi u svome domu. Ti su napisi nakon ispitivanja recepcijske izdržljivosti na novinskim stranicama najposlije skončali u knjizi *Mitologija svakidašnjeg života*, a, pokazat će se, oni će istodobno biti i inicijalnom kapislom za kuharicu koja će osvojiti tržište i stubokom promijeniti poimanje življa o hrani i hranjenju. Manje je poznato kako je sve recepte u knjizi napisala Igorova supruga Slavica, a da je on — »teoretičar«, kako ga dovitljivo i ironično oslovljava stvarna autorica knjige — bio tek »mali od kuhine«; ali i veliki uvodničar i pisac duhovitih napisa kojima je otpočinjalo svako poglavlje knjige. Četveroručno dogotovljena knjiga — i u kuhinji i za pisaćom mašinom — imala je za egidu vrlo pogodenu domislicu: »Kuhajte, ljubeći se; ljubite se, kuhajući!«

Ekstaze i mamurluci, Zagreb, 1989.

Uz dobro jelo ide i, podrazumijeva se, još bolja kapljica, za što je Igor bio naročito stručan. Odajući se lukulskim bakanalijama i njegujući oblaporno nepce na valu dobrog apetita, za čitavog je svojeg života ovaj sibarit i bonkulović i u intimnim društvima za (obiteljskom) trpezom i sa stotinama tisuća čitatelja u visokotiražnim tiskovinama dijelio stečena i dobro odnjegovana kulinarska iskustva. Vino je čeljadetu onaj supstitut koji bogovima predstavlja sladostrana ambrozija, pa mu je Igor neslučajno odao posebnu pomnju. Kao i na svim inim područjima, i u svojem spisateljskom ložju o vinima dovinuo se do manire svoje strastveno široke upućenosti, dostojne jednog Dioniza. Čak je skovao i krilaticu:

*Reci mi koje vino piješ uz koje jelo,
Pa ću ti reći jesi li barbarin ili snob.*

Prijapov problem, Zagreb, 1999.

E, da... U cvjetnjaku tabu–temâ kojima je Igor u vazdaživoj trajnosti pokazao najviši stupanj kondicije, bila je ona podana erotografiji i pornofiliji. Ukorak s esejima o kriminalističkim romanima što ih je 80–ih godina bio producirao u već spomenutoj *Vjesnikovoj* roto–redakciji, pisao je i famozne tekstove sa svim mogućim motivima iz polja seksualnosti. Dakako, rabio je i leksik koji je prisposodiv samoj interesnoj grani, što je opravdao podnaslovom knjige: »Vulgarni eseji iliti eseji o vulgarnosti«. Na širokoj platformi čakavskog jezika s ovih prostora ne postoji skrupuloznije sastavljena knjiga o svim porama i bužama što se tiču seksualne uporabe genitalija, a koja bi u sebi sadržavala eksplicitnije deskripcije anatomskih naročitosti pojedinog organa, odnosno ekstenzivnije donose svih mogućih komparacija reproduktivnog aparata s vezama koje taj aparat ima s filozofskim i umjetničkim emanacijama iz radionice najvećih majstora svojih zanata. Zaista impresivna knjiga! Eseji pisani o eroto–pornofiliji, masturbaciji i snošaju, orgazmu i ejakulaciji s jednakom serioznošću kao da je govora o lirici Tina Ujevića i Antuna Branka Šimića, ili filozofemima u prozi Ranka Marinkovića i spalatinistici Bogdana Radice i Anatolija Kudrjavceva.

135

7. CJELINA — Četiri autobiografske knjige

Sebi pod kožu, Zagreb, 2006.

I, kad se mislilo kako će Igor Mandić zaokružiti sumu svoje književne šume tek uobičajenim ukoričavanjem svoje već prethodno štampane ostavštine, u svoje pozno životno doba okušao se i kao istinski pripovjedač: pisac sjajnih autobiografskih zapisa s beletrističkom i akribijom i apercepcijom. Na nagovor prijatelja i urednika Velimira Viskovića počeo je za časopis *Sarajevske sveske* pisati dnevnik, istodobno sondirajući i magmu zapamćenja iz prohujalih vremenâ, ne bi li tako pojedine datume ili životne podudarnosti obogatio sadržajima koji će dijakronijskom empirijom nadograditi sinkronijsku dijarijsku sukcesivnost. Malo tko je od publike očekivao susret sa sasvim lirskim introspekcijama okorjeloga spadala i zanovijetala, koji je konstantno u svojim tiradama tražio dlaku u jajetu ili, kad mu je forma bila u stanju prijavovski napadačke erekcije, iskao da se ta dlaka — cijepa... Knjiga je poprimila i neočekivani finale, obilježen iznenadnom smrću njegove, i Slavičine, jedinice Ade. Neočekivan je i način kako je Igor doskočio tom hudom usudu, kad nije pokleknuo pred emotivnim slomom i potpao pod žrvanj nametljivih patetičnih nagnuća. Bolna knjiga svo-

jega žanra, u kojoj je Igor fantastičnim umijećem upregnuo borna kola svoje muke.

U zadnji čas, Zagreb, 2009.

Po istoj mustri i špranci, došavši k sebi od neplanskog preminuća u obitelji, Igor je kao ljevač od već postojećeg negativa načinio novi pozitiv, stvorivši knjigu oslonjenu istodobno i na fundament dnevničkog kronološkog iskaza, ali i komentiranja usputnih zbivanja u društvu, uz već uvriježenu praksu čupanja efektnih detalja iz biografije ili odživljenoga puta. Prilozi donose nikad dotad objavljene fragmente iz njegove intime, kojima ne nedostaje ni dokumentarnosti ni intrigantnosti.

Oklop od papira, Zagreb, 2014.

136

Osokoljen dobrom prodom ovih dviju autobiografski vrlo razgolićenih knjiga na književnom tržištu, Igor je posegnuo u tezaurus svoje kućne arhive iz koje je izvukao naviljak intervjuâ što ih je bio davao po cijelom »regionu«. Govoreći iskreno o svim aspektima s jedne strane svojega života, kao i svemu onome na što su u javnosti nailazila njegova djela ili stavovi, uvijek je plijenio pažnju koja nikoga nije ostavljala ni blaziranog ni ravnodušnog. Tko ga je volio, čitajući njegove intervjuje, obožavao ga je još i više; tko je bio na nj alergičan, dodatno mu je išao na jetra i živce... Osim što donosi prevažnu građu za upoznavanje intelektualca i čovjeka Igora Mandića, ova knjiga nosi u sebi i neke prethodno kontroverzne ili svakojakim prijemom kontaminirane tekstove (recimo, onaj famozni iz Hrvatskog proljeća o Vladi Gotovcu i zatočenim književnicima!), ali je — specijalno za oba publikaciju — bio napisao i ekskluzivne prvotiske, koji su ugrađeni kao most među poglavljima. Libar je kolažiran brojnim fotografijama i faksimilima članaka koji zgodno služe kao ilustracija svemu izrečenome

Predsmrtni dnevnik, Zagreb, 2017.

Neočekivani odlazak kćerke Ade — mimo brojnih stresova što se u takvim okolnostima okome na čeljade — prouzročio je i pojačani Igorov nagon k razmišljanju o smrti i svemu konačnome... Impostiran i impregniran horoskopskom škorpionštinom, odnos prema onome nečemu dijaboličnome i božansko-me, onostranome i zagrobnome uvijek je bio na popisu prioriteta skriptora Igora. Stjeran u situaciju koja mu je mimo i osobnoga i familijarnoga htijenja bila nametnuta, prometnuo se možda i u svojevrstu terapiju, recept preživljavanja? Fenomenu suicida i zagarantiranom odlasku s ovoga svijeta u ništavilo, Igor je posvetio godine svojega izučavanja i kađenja znatiželje. Prošavši kroz nebrojenu literaturu sazdanu od svih relevantnih filozofa i religijskih učenja sa svih strana svijeta, te konzultiravši najvažnije svjetske književnike, umnike

koje je poštovao i autoritete kojima se divio, ponudio je javnosti recikliranu pamet povijesti začinjenu vlastitim razmišljanjima i dokučenim postulatima. A opet joj je prišio prijašnju šagumu po kojoj je izdjeljao i prethodne autoreferencijalne sveske — onu dijarijsku. I ova knjiga o smrti dopijeva s jednom smrću, smrću najdražeg prijatelja Arsena Dedića. Nabo je Igor na svoje koplje mnogošto od usputnih događaja; jerbo, u njemu se nikad nije smežurao impuls komentatora stvarnosti iz okoline. To je, naravno, odlika pisca koji je baš u novinama brusio navike pisanja i aktivnog djelovanja, kad je *deadline* sastavni dio kompleta posla i poziva, uz papir i pisaću mašinu. Nisam vidio da je igdje Igor to bio napisao, ali mogu s velikom pouzdanošću konstatirati i reći kako je ovaj čudan, čudesan i čudotvoran mislilac i kreator na unutrašnjoj strani kapaka bio tetovirao drevnu apoftegmu Plinija Starijeg, koju nam je do u ovdašnju kulturu bio namro poučen primjerom slikara Apellesa: *Nulla dies sine linea...*

Iz svega vidljivoga i nevidljivoga razvidno je kako je Igor Mandić ostvario nevjerojatno heterogeni opus. Nema teme o kojoj nije pisao, a mnoge od onih škakljivijih u društvu, vidljivo je, upravo u njegovoj osobi našle su svojega prvog zagovaratelja i tumača. Podsjetimo se samo na percepciju mitologije iz svakidašnjice, feminizam, erotografiju, krimiče, gastronomiju, vino... Ovaj nestašni šarmer i namćor, koji je sebe volio nazivati i divergentom, čovjekom koji je nepripadajuć svima, u svemu je bio originalan i samoživ, do te mjere da je kazivao kako je on sâm svoja stranka i sâm svoja generacija! Iza naoko krutog i strogog kritičara, prijetećeg i osvetoljubivog polemičara, ipak, krila se jedna suptilna lirska duša, pošteno i pravedno ljudsko biće, što se iz analize njegovih i tekstova i knjiga vrlo dobro osjeća i vidi. Bio je strašna dobričina i opako dobrodušan čovjek... Dobar i pametan ljud Igor, Igor Mandić.

Interdisciplinarni zbornik o animalizmu, pravima svih Zemljana (i književnosti)

Suzana Marjanić: *Cetera animantia: od etnozooologije do zooetike.*

Pergamena i Znanstveni centar izvrsnosti za integrativnu bioetiku, Zagreb 2022.

U zborniku objavljenom krajem 2022. godine pod naslovom *Cetera animantia*, inače posuđenim iz *Prirodoslovlja (Naturalis historia)* Plinija Starijega iz 1. stoljeća kojim čovjeka određuje kao *drugu životinju*, autorica Suzana Marjanić prelazi granice znanstvenih disciplina te nudi nov pristup kritičkom animalizmu sabirući u svojem opsežnom zborniku čak 20 studija podijeljenih u četiri veća poglavlja smještena »na interpretativnom susretništu« (7) etnozooologije, antropologije životinja, etnografije i zooetike. Zbornik pokriva teme od zooetičke teorije (četiri priloga), animalističkih koncepcija (tri priloga), mitološke zoologije (četiri studije) do transdisciplinarnih pristupa književnim

tekstovima, kulturnim artefaktima i umjetničkim izvedbama (u devet priloga). O animalističkom pristupu, nošenom načelom o istovrsnosti i ravnopravnosti svih živih bića, zorno svjedoči naslovnica zbornika s isječkom iz kratkoga filma Ivana Meseke i Zefreya Throwella *Woodland Concertina* iz 2016. i preslikom hrvatskih putovnica životinja Patke Sabine, Zeca Grge i Fazana Franje, jednako kao i moto cijeloga zbornika iz *Zoo-uvoda*: »Maksimum sreće jedne osobe ovisi o maksimumu sreće svih«, stih brazilskoga pjesnika i anarhiste Joséa Rodriguesa Oiticice (1882. — 1957.).

Kako je o zborniku, nastalom tijekom niza godina i finaliziranom u sklopu znanstvenog projekta Hrvatske zaklade za znanost *Kulturna animalistika: interdisciplinarna polazišta i tradicijske prakse* — *ANIMAL* objavljena recenzija u kojoj je velika pažnja posvećena etnozooologiji i zooetici te upućuje na multiperspektivnost suvremene etnologije (Nikolić 2023), u svojem ću se prikazu usredotočiti na četvrti blok s fokusom na znanost o književnosti u transdisciplinarnom obzoru. Taj blok otvara poglavlje naslovljeno *Transdiscipline i jedinstvo znanja: goli čovjekolik majmun*, nudeći »izazov humanizmu« u promišljanju isključivanja organ-

ske prirode i životinjskoga svijeta, dakle razdvajanja područja kulture i prirode, snažno izraženo u makroepohi moderne od prosvijećenoga 18. stoljeća s naglašavanjem racionalizma i kartezijanskih stavova. U svojoj čuvenoj knjizi *Das andere der Vernunft* Hartmut i Gernot Böhme tu tradiciju kritiziraju kao potiskivanje onoga drugačijeg od razuma, nastalu kao posljedica racionalizma te podsjećaju na determiniranost ljudskoga tijela i njegovih osjetila i njegovu višestruku ovisnost o konkretnoj matrici doživljavanja čulnoga i osjetilnoga te su takva isključenja zapravo nemoguća. Pokušavajući prevladati jaz između čovjeka i prirode, prosvjetiteljstvo je čovjeka postavilo kao gospodara svijeta te se promišljanja antropocena, ekokritičkog pojma iz kulturne geografije, koji autorica na više mjesta u zborniku obrađuje, pokazuju kao kulturna i znanstvena revitalizacija marginaliziranih bića i diskursa, prevladavanje antropocentrizma i priklanjanje dehijerhijariziranome i integrativnom promišljanju međuodnosa ljudskoga i neljudskoga. Tim se pitanjima autorica bavi u prvome članku *Transrodnost (i transvrsizam) i kao utopijska projekcija*, u kojem polazi od teze kako uništavanje animizma i instrumentalizacija razuma (Adorno/Horkheimer) još od prosvjetiteljstva vode do raščaravanja svijeta i isključivanja drugačijih te nudi teorijski pregled stavova o transvrsizmu. Autorica u aktivističkom modusu pozivanja na određivanje patologije svakodnevice analizira dodirne točke interseksijske zoofilijske i bestijalnosti. Akribično donosi njihova teorijska određenja i navodi primjere iz likovnih umjetnosti, mitologije i izvedbenih praksi. Interdisciplinarna je i kraća studija posvećena simbolici mačke na plakatima pulskoga dizajnera Predraga Spasojevića. Kritici »reklamnoga specizma« (349) posvećen je također aktivistički intoniran rad o simboličkim reprezentacijama životinjama i njihovom (zlo)rabljenju u reklamne svrhe, rad oprimgren nizom ilustracija i fotografija koje dokumentira-

ju reklamne strategije i obrasce normalizacije nasilja.

U književnim studijama iz navedenoga poglavlja autorica se bavi kanoniziranim autoricama i autorima te analizira umjetnička djela W. Shakespearea, M. Krleže, R. Marinkovića i J. M. Coetzeeja. U Shakespeareovoj drami *Tit Andronik* autorica šekspirološka motivska i tematska istraživanja životinja proširuje na zoolosferu te analizira animalističke motive nadilazeći »humanocentričnu distinkciju« (291), tradicionalno prisutnu od elizabetanskoga razdoblja. U šekspirološki dobro istraženom članku (valja spomenuti tri gusto tiskane stranice sekundarne literature) autorica stupa u dijalog s feminističkim i novohistoricističkim tumačenjima u kojima pojedini motivi rekonstruiraju političku i povijesnu sliku svijeta u kojem je sve »podređeno antropologiji mržnje« (311). U svojem radu isprepliće i supostavlja tri strategije, pored klasične motivske analize nudi interdisciplinarno ekokritičko čitanje, a na njega se nadovezuje ono zooetičko. U studiji posvećenoj Krležinome političkome i psihotičnome bestijariju Marjanić se vraća krležijanskim studijama kojima je posvetila svoju opsežnu monografiju o transgresiji u njegovim dnevnicima *Davni dani* iz 2005. godine. Stoga valja iz Krležinih dnevničkih bilješki kratko citirati zapis od 2. ožujka 2015. koji u sebi sažima ambivalencija čovjekova odnosa prema prirodi: »Kaže se: u svilenom plavetnilu lepet bijelih krila, a doista: ćoravo, gladno, bolesno, pred smrt, umorno i sažaljenja dostojno. I upravo tu, gdje je čovjek počeo da intervenira u prirodi, gdje se pojavio kao gotovo natprirodna snaga, prevladavajući nemoćno bitisanje među elementima, tu, u ovom historijskom trenutku, taj isti čovjek potpuno je poludio i postao kartečom gluposti i zločina. Opasniji od tigra.« (Krleža 1956: 42). Polazeći od tako intonirane Krležine »negativne antropologije« (317) i tipologije Krležinih drama prema Borisu Senkeru, autorica prati razvojne faze Krležina

dramskog stvaralaštva, kao i njegove zometafore u ključu političkoga i psihotičnog bestijarija s teorijskim osloncem u trijadnom konceptu animalnoga Deleuzea i Guattarija. Zoran primjer je zoometфора o velikim ribama koje uvijek žderu male iz glembajevskog ciklusa *U agoniji*. Krležine novele također vrve motivima životinja, primjerice u *Velikom meštru sviju hulja* prevladavaju negativne metafore o mravinjaku, kavezu i čovjeku prikazanom kao »ranjena živina« (Krleža 1955: 79). Autorica takve motive tumači kao zoopsiheme jer pružaju neposredan uvid u psihu protagonista. Pri tome zoometafore povezuje s krležijanskom »antitetičkom vrteškom« (327) u kojoj darvinistički pogled na svijet naposljetku prevladava nad Kropotkinovim anarhoindividualističkim stavom o uzajamnoj pomoći. Jednako inovativan je rad posvećen novom čitanju kulturnoga romana Ranka Marinkovića *Kiklop* (1965.) u kojem prati tri temeljna motiva: »antropologiju straha«, »kontingenciju tijela« (333) te bestijarij Marinkovićeve romana. U tome se nadovezuje na prethodne animalističke interpretacije i motive koji se sažimaju u ironijskom tumačenju Zoopolisa te se odmiče od negativnokvalitativnoga ključa pozivajući se na suvremene teorije *Trećeprorstora* (E. Soja) ili heterotopije (M. Foucault), teorije prema kojima dolazi do transgresije, nadilaženja binarne logike i spajanja s organskim i molekularnim oblicima života (344).

Zbornik zatvaraju dva rada posvećena romanima *Elizabeth Costello* i *Život životinja* južnoafričkoga nobelovca J. M. Coetzeeja koje sam autor naziva romanima ideja jer u njima, među ostalim, problematizira prava životinja. U prvome radu autorica roman *Elizabeth Costello* povezuje s oblicima reprezentacije zla u dokumentarnim, političkim i aktivističkim filmovima, a u potonjem akademskom romanu *Život životinja* problematizira prava životinja i specizam, citirajući Marjorie Gerber: »Promatrano u književnim kategorijama, ovo je izazov humaniz-

mu.« (386), što je poveznica svih tekstova zastupljenih u zborniku s povezivanjem praktičnih, aktivističkih i teorijsko-analitičkih instrumenata. U integriranju književnopovijesne i ekokritičke razine autorica se osvrće na metatekstualnu poveznicu s modernističkim tekstom Huga von Hofmannstahla *Pismo lorda Chandosa* (1902.), čuvenome spoznajno-kritičkome tekstu u kojem Chandos odustaje od govora te piše o riječima koje mu se poput natrulih gljiva raspadaju u ustima, što se u Coetzeeovu romanu ne tumači samo kao nemogućnost sporazumijevanja nego kao mogućnost prelaženja granica »između racionalnog mišljenja i imaginarnoga« (375), odnosno nužnost proširenja spoznajnih granica izvan racionalističkih okvira. U skladu s tom tvrdnjom može se zaključiti kako autorica u ovom zborniku demonstrira otvorenost i radoznalost te svojom erudicijom i epistemološkim dosezima pridonosi hrvatskoj humanistici i etnologiji, teorijskom postavljanju pitanja o antropocenu i modusima suživota u biosferi, što je posebno slučaj u njezinim propitivanjima specističkih diskursa na tragu pionirskih radova Nikole Viskovića.

MILKA CAR

Literatura

- Böhme, H. i G. 1985. *Das Andere der Vernunft. Zur Entwicklung von Rationalitätsstrukturen am Beispiel Kants*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Krleža, M. 1955. *Novele*. SDMK. Zagreb: Zora.
- Krleža, M. 1956. *Davni dani. Zapisi 1914–1921*. SDMK. Zagreb: Zora.
- Nikolić, I. 2023. *Knjiga o transverzizmu*. »Anafora« X, 2: 473–488.

Grakalićev bog Mars

Marijan Grakalić: *Pogled u noć*.
Litteris, Zagreb, 2023.

Neveliki po obimu (varirajući tako između duže novele i kraćeg romana podsećajući time simbolično i strukturno na Krležine proze *Vražji otok* ili *Tri kavalira Frajle Melanije*) novi roman Marijana Grakalića *Pogled u noć*, odmah, ex abrupto, od prvih »redaka«, baca pred čitaoca i zapljuskuje ih takoreći te uskrsava pred njima nikada zamrlo lirično i melanholično književno i idejno krležijanstvo u punom obimu. Uskrsava, dakako, u novom Grakalićevom romanu ponovno sve ono što bijaše istinsko krležijansko u temama, poetici i stilu: i domobranske blatne pustopoljine iz *Barake Pet Be* ili *Tri domobrana*, izdiže se nanovo iz istorijske tišine gotovo isto krležijansko ratno okružje: »kiša, blato, tmina, klupko raspoređenih crijeva bez mogućnosti raspleta« (Krleža, *U logoru*), i nastavljaju se u ovom romanu svi oni brojni neprekinuti filozofemski i društveno-politički, ali i oni klajnbirgerski dijalogosi, ideje i promisli, monumentalno započeti iz Fricovog pera još u slavnim petosveščanim Krležinim *Zastavama*.

Pojavljujući se, ipak, u današnjim prelomnim istorijsko-društvenim i ratnim trenucima ukrajinskog rata i celokupne evropske društveno-političke drame, Grakalićev antiratni ili protivratni roman po simboličkom ključu na jedan sugestivan i skoro neosetan literarni način spaja u sebi tematski, simbolično i umetnički-senzibilno tri evropska rata: po autorskoj poetici i stilistici u romanu — Prvi svetski rat (i to onaj »literarni Prvi svetski rat« iz Krležinih novela, romana, pesama i dnevnika), zatim — jugoslovenski rat 1991. — 1995. (koga tematizira), i današnji — ukrajinski rat (kao usputno-slučajni i fa-

talno postojano simbolični »memento«, ili pak kao svojevrsni »post festum«).

Ono što bi se odmah po zaklopu ove knjige moralo primetiti jeste autorova snažna intelektualna doslednost i jasno primetan etički stav kroz celo štivo. Sve to takode proizilazi i iz ranijih Grakalićevih proza, jer je ovaj autor, kako se vidi, od one vrste naših pisaca koji svoja moralistička stajališta ne prilagođavaju sredini u kojoj se nalaze, naprotiv.

U karakterizaciji svojih likova Grakalić se takode diskretno »poigrao« (zasiurno: sa svojim velikim književnim učiteljima). Po simboličkom ključu Grakalićevog Filipa možemo, ne samo gradacijski i komparacijski već i po idejnom sklopu i karakterno-filozofskom habitusu poistovetiti i sa Krležinim Latinovićem iz 1932. godine, nadalje potpuno (unatoč uvedenim razlikama). (Zašto da ne? Ko kaže da Miroslav Krleža svog »novog« Filipa Latinovića ne bi baš tako načinio da je danas živ i da je stvorio nastavak »Povratka Filipa Latinovića«, i to povratka — u Hrvatsku, na zagrebački Gornji grad, možda baš u 1991. godinu?; baš kao što je veliki Krleža i svog slavnog Kamila Emeričkog nameravao — u svojim dnevničkim hipotetičkim razmišljanjima — provesti sve do 1941. godine i sloma Kraljevine Jugoslavije u svojoj zamišljenoj i nikada dovršenoj VI knjizi monumentalnih *Zastava*.) Autor, dakle, od prve do poslednje strane nenarušivo vlada kompozicijom romana, bez narativne praznine, a kroz sve to prolazi jedan tihi i neprekinuti šum i blaga kompozicija koja neodoljivo podseća na evropski Veltšmerc XIX stoleća.

Iako u romanu pripovedač pretežno troši svoju naraciju na impresionističke opise napetih i složenih ličnih, međuljudskih odnosa svojih likova, njihovih života i sudbina u fatalno pomućenim i zamršenim socijalnim i psihološkim lavirinzima u vremenu koje nije bilo (uslovno kazano) »normalno« negoli »vanredno«, do sugestivnog izražaja tako najviše i najizrazitije dolazi onaj očekivani posledički ekspresi-

onistički momentum koji, kao na slikarskim platnima velikih majstora, široko baca svetla i oslikava u jednom fragmentu čitavo jedno vreme, takoreći jednu malu i burnu (ipak tragičnu) epohu, baš kao u Krležinim genijalnim prozama nastalim posle Prvog svetskog rata. Tako ovaj zanimljivi roman više od svega opisuje ratni i postratni duhovni, moralni, društveni i psihološki horizont jednog podneblja i njegovih ljudi.

Opis i ambijent Grakalićevog Zagreba u ovom romanu neodoljivo melodično podseća na ambijent Krležinog Zagreba, onog nestalog »svetomarijanskog« Zagreba »baroknih portala« iz njegovog osamljeničkog ratnog *Dnevnika* iz 1942., kada Krleža — sanjajući neprestano i beležeći svoje snove u svoje dnevnik — sanja neutoljivo i o begu u nedostižnu slobodu. Česti mikro-motivi i pasaži koji se prepliću u ovom romanu jesu one slike koje autora ovog teksta takođe neodoljivo podsećaju na brojne Krležine motive i slike u mnogim njegovim prozama: vozovi, putovanja, osamljene noći pod mesečinom, jedna tiha, blaga, primamljiva i simpatična dešperantna ratna atmosfera sa sivim oblacima koja se provlači stalno i neprekinuto, te kadaveri, «dril vojnički», hladna zimska mrazna jutra, susnežica — i neizostajuća krležijanska simbolistička »kiša« koja umirujuće kroz naracijski ton provejava čitavim romanom. Pošto autor ovog prikaza gleda (i želi da gleda) i promatra sve literarno što može kroz Krležine umetničke »naočare«, tako u ovom romanu vidi i spoznaje toliko toga primamljivog krležijanskog što bi bez dvojbe i sam uneo u ovaj roman da je njegov autor.

Porodični odnosi među glavnim junacima Filipom, Ferencom, Florom kao da nastavljaju Krležine *Glembajeve*, kao da se piše novi nastavak *Lede*, *Agonije*, *Galicije* etc., ali pod drugim imenima junaka (i »pomalo« promenjenom radnjom, daka-ko), a krčma kao žalosno saborno mesto »svete zajednice porodice« zasigurno je i simbol mnogo čega šireg na našim prosto-

rima, jer Krleža ju je neretko koristio kao jasnu metaforu objašnjavajući gde, zašto i kada uvek započinju sve naše južnoslovenske »tučnjave« i nespornosti u povesti i kakve su stvarne prirode ti sukobi doista — kafanske prirode, dakako. Na koncu, Grakalićevom simbolizmu nema kraja (ako ga budemo podrobno i najšire tumačili): o Fauste i Felikse uvek će se poštena noga spoticati dok je ljudskog roda a ukopne lopate Franje i Ferdinanda nećemo moći izbeći, niko od nas, nikada, zasigurno, ma kakvi bili i gde se god nalazili.

Pogled u noć jedan je od onih romana koji svojom koncepcijom i strukturom drže branik i u celini brane kompoziciju i strukturu klasičnog romana kao takvog, unatoč savremenim tokovima koji su razbili i obrisali sve moguće granice među svim tim nebrojenim i novoniućim književnim žanrovima a koji su u svojoj deobnoj miksturi premašili danas svaku lucidnu, razumnu i logičnu borhesovsku proznu amalgamiju. A autor ovog teksta u formi klasičnog romana i dalje vidi spas za savremenu deformisanu književnost koja se raspada podjednako i po idejnim i po strukturnim i po žanrovskim šavovima, te nam je preko potrebno vraćanje »na fabrički reset«.

Grakalićev roman bavi se odlučno i pitanjima ratnih nedela, amoralnih postupaka, gubljenja svakog ljudskog i moralnog osećaja u ljudima pogođenim ratnim ili poratnim okolnostima. Roman se takođe bavi, kako segmentarno, tako i u celini, ratnim profiterima, zločincima, tajkunima, špijunima, jednom opštom ljudskom mračnom i zaumnom atmosferom koja vlada i diriguje iza kulisa, iza zavese, iz potaje etc. — što i danas na mnogim stranama i dalje predstavlja ne samo književne i umetničke tabue koje »ne treba čakati« negoli mnogo više i čvršće sve to predstavlja društvene i državne tabue (što je još žalosnije). Grakalić sve ove pojave demistifikuje i o njima ne piše pripovedački »neutralno« kako su nas godinama (nadasve pogrešno) učili brojni i bajni »knji-

ževni učitelji«. Naprotiv: ovo Grakalićevo štivo time je i sočnije i privlačnije jer autor neskriveno i jasno—određujuće, dakako, sa opravdanim gađenjem, piše o takvim društvenim i (ne)ljudskim anomalijama ne nalazeći u njima (kako bi i trebalo) ničega afirmativnog na čemu bi se temeljila nekakva hipotetička »dopadljivost« određenim sortama čitalaca.

Ipak, u današnjim vremenima kada kultura i umetnički osećaji u mnogim grupacijama ljudi sve više zamiru a sve više i krvožednije jačaju uticaji raznih »elita« i njihovih manipulativnih šablona — ovakvi romani, kao što je Grakalićev *Pogled u noć*, i te kako su potrebni. Preko su potrebni, jer ovakva proza nema samo funkciju i ulogu ostajućeg pečata i traga moralne savesti jednog naraštaja već, bez dvojbe, ima i bitnu društveno—angažovanu ulogu, bez obzira koliko je književnost kao grana umetnosti sistematski skrajnuta iz svih »visokih« krugova gde se još određuje i odlučuje o obliku i načinu života ljudi.

Na kraju, pisac ovog prikaza, ne može a da nepobitno ne zaključi s tim: da je Marijan Grakalić pišući svoj roman uneo u njega, doista (zasigurno delimično podsvesno, možda i nehoteći) toliko mnogo one (i srpskom i hrvatskom čitalaštvu) dobro znane osobite poetičke antiratne liričnosti Crnjanskog, ali i jezičkog, stilističkog andrićevskog (kako bi to Krleža rekao) preblagog »adađo« pripovedačkog tonaliteta; pa tako Grakalićev antiratni lirični roman *Pogled u noć* sa apsolutno upotpunjenim idejnim svetonazorom ostavlja na čitaoca i krajnji dojam da je u rukama i pod okom držao nežnu, rafiniranu lirsku ali istodobno i angažovanu prozu, ili pak weltschmerzsku poemu, ili možda kakav omamljujući danteovski infernovski spev modifikovan, razume se, sadašnjem čita-lačkom »uhu« i oku.

ALEKSA ĐUKANOVIĆ

Mjerotvornost: rad za sebe, rad za druge

Nataša Govedić: *Zlice i vilice*.
Fraktura, Zagreb, 2022.

Naslovna sintagma knjige pjesama Nataše Govedić *Zlice i vilice* na prvi pogled zavodi i provjerava čitateljevu budnost: od uslužne ponude kuhinjskog pribora do bajkovita ulaza u prostor čitanja o zlu i dobru. Možda je to neprimjerena pomisao koja više govori o začudnosti, udaljenosti i razlici, o sumnji, o igri i traženju izgubljenih veza? Misli li se na izgubljeni zajednički početak, jer čita se i piše gdje se kuha, kuha se kad se čita i piše. Rasprava o naslovu i sadržaju započinje u trenutku kad se pročita naslov i knjiga uzima u ruku. Istoimena pjesma »Zlice i vilice« provlači se i pojavljuje između drugih u knjizi i daje im i zalet i uzlet, kao:

1. kolokvijalna dječja pjesmica, višestruko ritmizirani zaziv i opoziv (vip vip vip)
2. pitanja koja očekivano započinju sa zašto, a na djelu su, skoro u svakom stihu, grijesi autora velikana, njihove zablude i zanos, stranputice (Kipling i Indijci, Pirandello, Bergman, Hamsun, Pound i fašizam, Mishima i car, Krleža i »divljački bijes), zbog kojih se zagovara »književnosti bez bardova«
3. održivi razvoj, izbor između prirode i kulture, da bi bilo lakše »zamislimo klinike profesionalnog drveća« i tako ćemo doktorirati — ne valjda svi!
4. igra i smrt, djeca, konačno se pojavi vilica, je li to kraj ili početak? — »ljubav prema razaranju«
5. ravnopravnost, škrtost bogatih je tragedija — što sve i koliko

- toga stane u jednu kratku pjesmu!
6. određivanje vrijednosti, biti protiv kronologije i uzročno–posljedičnih izbora, što ako nijedno nije izbor — portretno slikarstvo ili Vitruvijev čovjek?
 7. vilica, viđena kao trozubac, dobili su tako svoju mjeru: Posejdon i Lucifer i Shiva i Gubec i papa, upravo tim redom — »može li zbilja do sita nahraniti grančicu u ruci?«
 8. savjet što i kako raditi s idejama i predmetima, čitatelju je ponuđeno uzmi i provlači se, »do mile volje između lica i vira« — tko se u čemu ogleda, tko koga gleda, što je između?
 9. tematska riječ »stog« (zagrnuto sijeno), stoga pjesma nastaje »i opet ćemo je nositi u rukama«.

Zlicama, što ne zvuči strašno, nedostaje žlica, a vilice imaju svoje vile! Možda je to odveć i neozbiljno i ozbiljno, naglo, odmah se uputiti u upisivanje koordinata prema naslovu koji je samo jedno od određišta knjige, uostalom, ne radi li se o »Borovima. Trajno svojim. / Samim time, svima mojima.« O kakvim je borovima riječ: prazničnim i svečarskim, okićenim čitanjima uz vatru, sad su tu odjednom djeca i ona koja im čita, ili je riječ o neprolaznom zelenilu u šumi do koje treba doći, do visina koje treba osvojiti. Posvetom su prisvojeni i nepoznati, budući čitatelji, iako se pjesnikinja obraća njoj poznatim, a nama anonimnim osobama. Tako sročenom javnom objavom na početku knjige svi postaju sudionici rasprave o postojećem svijetu i njegovim skrivenim, zakulisnim strategijama i manipulacijama.

Nasumično i hrabro, poletno i bodro traje pustolovina fonoloških (glasovnih) preinaka kojim se intervenira u načine na koji sudjelujemo, na koji vidimo i slušamo o svijetu u kojem, valjda, živimo. Preuzimaju se različiti stilski registri i obrasci,

iskazi, opisi, komentari, pišu se posvete, neprikrivene, prijateljske po tragu pisanja i čitanja, po načinu života, spominje se različita književna čeljad s Dragojevićem, svakako, »Čitam / dnove.« Ne izostaje dinonica neprihvatanja i (poetičkog) neslaganja, primjerice, s Pogačarom, kojem se dodjeljuje dvojniki i, s ljubavlju i pažnjom, ipak, naziva ga se »močvarolomče rasidreni«, fusnota o Vesni Parun, Slamnig je u naslovu, Pessoa na sredini itd. itd.

Posuđuje se glas djeteta da bi se unio red u kaos koji ima svoju strukturu i logiku, uglavnom s neizvjesnim posljedicama, odnosno (pjesnički) glas se daje djetetu da izgovori ono što je zaboravljeno, prešućeno, izvitopereno u standardnom jeziku škole, učenja, obrazovanja. Međutim, nije tako jednostavno, nije uvijek dostupno pogledu i razgledanju, snalaženju: naizgled binarne slagalice i dijalozi, poruke govornika upućene sugovorniku, nisu usklađeni i slagani po oprečnosti nego se riječi i figure nadopunjuju i naknadno rekonstruiraju, »koliko nereda / toliko i svjetla // koliko rasvjete, / toliko i opeklina« (»zlobro«).

Ono što je prirodno slijedi svoju mračnu stranu, ono što se čini neprozirno — a suvremenost je u svojoj bjelini upravo takva: fragmentarna i neuhvatljiva — opstaje u svakodnevnoj jezičnoj praksi, u proizvodnji dobra i zla, u sjenama koje promiče pokraj nas, u boli koja ostaje na granici. Čemu se daje potpora: očuvanju realnosti? Daje se pisanju i žustrini na, naizgled, »čistoj bijeloj stranici«, koja je, toliko se zna, palimpsest vidljivog i nevidljivog. A riječ je o strasti i nelagodi, o »krvožednosti« kojom se pretače iz jednog u drugo, iz punog u prazno, u ništavilo...

Sigurnije je, ipak, misliti da je riječ o nesporazumu, šumu u komunikacijskom kanalu, onih koji su zasjeli na svoja mjesta, stvorili pouzdane utvrde i znaju ulogu i tekst koji će izgovoriti, koji izgovaraju, dok drugi stradaju, dok su žrtve... Ili su samo suvremenici, sjedi »lijepo krupna i sitna buržoazija i jednako ne zna što bi sa

sobom«, a drugi se, komunisti, »pri tom uporno pretvaraju da imaju internacionalnu dirigentsku palicu za promjenu ljudskih žudnji«. Žudnja je, ne nužno seksualna, erotska, žudnja je opći plan promjena uvjeta, činjenica i okolnosti jezika, žudnja je oživljavanje sna o slobodi, jer »tko o slobodi sanja...«

Međutim, svjetska se podjela rada odavna beznadno promijenila, a »snomorje« svakodnevice, kako ga naziva pjesnikinja, opstaje zahvaljujući novoj tehnologiji i postojećoj žudnji. Koje mjesto zauzima poezija, koju ulogu ima pjesnik, u toj komunalnoj raspodjeli poslova, što mu je izbor: biranost (naslova), pojedinačnost nasuprot masovnosti? Ukratko, riječ je o pokliču, pozivu, pozivanju, »proleter i svih zemalja ujedinite se«, što nije lišeno ironije i zaborava, što je znak nesnalaženja u rječniku izgubljenih u vremenu i prostoru. Podsjetnik na poraz, ili na nešto daleko veće? Da ne bi ostalo s upitnikom i s neposrednom prošlosti u zraku, vidokrug se širi i na »druge«, ne prolaze, ispod radara, ništa bolje »u rundi nepozvanosti«, one koje misle »dovoljno je biti feministkinja i već se čini da radiš nešto veoma važno«.

Retorika i postupci se u knjizi izmjenjuju, smjenjuju jedni druge: istina i krivnja, namjera i aktivizam, pojedinačno i zajednica, udruge i zadruge, obiteljske nježnosti i prijateljska razmimoilaženja, dječje igre i zadjevice... *Zlice i vilice* su opsežna i fragmentarna knjiga, građena od različitih znanja i materijala, lirska i naglašeno narativna, pričljiva i lirična, s puno smrznutih trenutaka, uvida i skrivenih poanti, nedvosmislenih zaključaka: »Stvarna je i dalje bol / U rukama. // Kroz pukotine / Nejasnog traga // Opsada polako prelazi u / Stanje otvorenosti. // Otpora. / I rada.« Čitatelj se kreće i mijenja u grafičkom rasporedu pjesme, poeme, slagane s duplim razmakom u dvostihu, uvijek su velika početna slova svakog stiha, a točaka ima i nema uvijek. Bjelina je njezina nužna mjera, bjelina je dio njezina

značenja koje se objavljuje i nudi, koje se skriva i mijenja.

Radost i optimizam nisu nužno uvijek na istoj strani, ali za »zlice i vilice« to su alati kojim se preoblikuju skeptičnost i suzdržanost. Dolazak drugih, barbara, jest prispodobiva slika povijesti, njezinih mijena i ponovljivosti. Ako se prebacimo na drugi teren, ili ako se vratimo tekstu, inzistira se na »trajanju«, ustrajnosti, što je način traženja čitateljskog povjerenja, uvjerenosti da poezija može izdržati angažman u otkrivenim i nedvosmislenim, u tajnim nišama njezina iskustva jezika. Ili je upravo jezik poezije traženje izgubljenog raja, izgubljenog dobra.

Srećom, ako se to može poistovjetiti s invencijom pjesničkog subjekta, radi se o dopuštenju da nas »glasno lizne« hrapavi jezik poezije. Zatječemo se u hranidbenom lancu, u traženju riječi »nespretno i ispočetka« da bismo ostvarili »temeljno ljudsko pravo / na hranu i cvrkutanje«.

Pjesnički se angažman sastoji od prepisivanja *iz stvarnog svijeta*. Osobno nije »ja«, mi nije tu zbog nas, iako se na tome radi, deklarira se kao blagoslov, kao ponuda (*seks i pizza ne mogu dojaditi*), kao opomena (*u ustima bezbožnikovim prut je oholosti*), kao ravnodušnost (koga briga za trg i revoluciju), kao diktat traženja načina da se opstane. Uglavnom, koliko god mijenjala govorne i sadržajne kontekste knjige, pjesme posežu za iskrenim, za onim što je bliže prirodnom i mogućem. U takvu su poslu na iznimno skliskom terenu i autorica i čitatelj, što je prirodno i što je prihvatljivo? Nije uvijek sigurno da je vrana prije slavuja, staklo bolje od dragulja, jara od klimatizacije, ali je prihvatljivo i pouzdano da je ožiljak, a ne plastična operacija, izbor.

Dolazak do istine (o pubertetu) izaziva promjenu stilskog registra, a jezična navigacija vodi prema smanjenoj napetosti, neočekivanu optimizmu i rastakanju neizvjesnosti, obećava »fino nadiranje budućnosti« i čini našim »stvarnim ti-

jelom«. Je li to moguće? Može li se u to vjerovati? Rizik se smanjuje izmicanjima i preobrazbama, korištenim literarnim i književnopovijesnim kontekstima, tekstovima drugih kultura, umjetničkih praksi (kazalište, nedvosmisleno, kazalište kao pozornica i govor, javnost i publika, inscenacija, mrak i svjetlo), što su samo neki od sastojaka kojim se stvara (kroji?) vlastiti pjesnički svijet.

U knjizi pjesama *Zlice i vilice* pjesnički se svijet gradi kao odraz svijeta, ne-cjelovit, nepotpun, neuhvatljiv odraz, ali istodobno nužan kao disanje, kao mačja perspektiva: »ako se smiriš, doći će do tebe / čitav svijet // nije to barikada / ni osmatračnica«. Nije li upravo suprotno, to što se čita jest i zabran i utvrda i barikada, to jest specifično motrenje i uređivanje okolnog svijeta. Skoro da je razlikama pjesnikinja pokrila sve druge sličnosti i nedoumice. Rečeno je da je poezija strašna, što može značiti da je i slaba i jaka, kao pleksus u tijelu, kao skrivena točka.

Kako je to moguće? — može se pitati radoznali i živi čitatelj. Ako je dovoljno budan i uzbuđen, čeka ga na kraju knjige, ključ, *ključanje*, u procesu u kojem isparava i mogući početak i nevidljivi kraj. Govori se o uzbuđenju i prepuštanju jeziku poezije, »glazbenoj vilici« u kojoj iz istog prostora (tobolca) lete istovremene strelice u samo naizgled sličnim smjerovima »i ostaju u zraku«. Na što bi se još mogli sveći ljubav, istina, pisanje, granica, budućnost, razum, vrijeme svijeta, prijateljstvo, kazalište, pjesma, opstanak, laž, pravda, opsije? Jesu li to motivi ili nosive odrednice pjevanja i pisanja? Navodnici su nepouzdana i suvišna, osobito kad čitatelja obuzme jezik pročitano i nezavršenog, ali je važno da to ostaje i da je u zraku.

MIROSLAV MIĆANOVIĆ

Nesvjesna umjetnost osovljavanja

Branislav Glumac: *Drvo djetinjstva, drvosječa nisam (1938. — 1952.)*.
V.B.Z., Zagreb. 2024.

Branislav Glumac (1938.) predstavio nam je još jedno djelo iz svoje već bogate memoaristike (shvaćeno u najširem smislu). *Drvo djetinjstva, drvosječa nisam (1938. — 1952.)* oslanja se ili je produžetak bilo autobiografskih zapisa (*Cjediľjka za perfekt*, 2014.), bilo esejizirane (auto)biografske proze (*Soba kao zavičaj*, 2015.), bilo priča iz osobnoga života (*Moj budući otac osjeća da ga gledam*, 2017.), bilo osobnih romana (*Odmrzlo ljeto*, 2012.), feljtona (*Svi moji ljudi*, 1975.; *Iza ugla, ogledalo*, 2022.), publicističkih zapisa, drama i poezije, sve u snažnom (auto)biografskom diskursu. Svugdje i svagda u svome opusu, pa i u ovoj knjizi, ostaje vjeran sebi, odnosno, kako reče (obraćajući se samom sebi) u *Odmrzlom ljetu*: »Vjeruj svom omiljenom pripovjedaču! Čak i onda kad se udaljuje od prestvarnih činjenica i prekrutih zakona života.« (str. 158)

Mi bismo dodali: osobito onda »kad se udaljuje od prestvarnih činjenica i prekrutih zakona života«! U tekstovima ove knjige puno je priča, pripovjedača, likova, aktera, protagonista... Prostor je, prvo, relacija Smederevo — Beograd, a potom, drugo, relacija Virovitica — Zagreb, s digresijama. Vrijeme djetinjstva piščeva od rođenja 1938., pa do četrnaeste godine 1952. Za naš čitalački užitak možda ovo i nisu najvažnije činjenice. Naizgled! Jer, čitajući, udubljujući se u priče i narativnu strukturu, počinjemo zapažati nešto od nabrojenoga i još dosta drugih karakteristika Glumčeve naracije. Sve se to slaže u našu sliku pa onda i u opis tekstova.

Prva sjećanja Glumac označava po osnovnim efektima: svjetlost, mirisi, zvukovi, obrisi stvari, pejzaža i lica. Pa će reći: »Moje prvo sjećanje je svjetlosno. Slučajno se obitelj državnog službenika Alekse 1941. našla u Beogradu. Dan njemačkog bombardiranja. Pamtim kuglu žute svjetlosti koja je pozlatila nebo. Zatim prijeteće brujanje meni dotad nečeg nepoznatog: avioni.« Istoga trena, toga 6. aprila 1941., kad su avioni germanskih barbara zapaljivim fosfornim bombama uništavali grad, pa i Narodnu biblioteku Srbije, zbio se događaj vezan za književnika Nikolu Šopa (1904. — 1982.). Kritičarka Ljiljana Šop (1950.) svjedoči u jednom intervjuu: »Porodično predanje kaže da se našao (Nikola Šop — op. N. M.) tog jutra (6. IV. 1941. — op. N. M.) u kući Ribnikarevih, te da je u opštoj panici skočio kroz prozor i povredio kičmu, što će se za deceniju pretvoriti u nepokretnost! A to opet znači da će drugu polovinu života provesti u krevetu, da će mu bukvalni pogled na svet biti osuđen na ono što vidi kroz prozor!« U takvom stanju, u Zagrebu, pohodit će ga mladi pjesnik B. Glumac, da bi svjedočio snazi duha i neiscrpivom izvoru kreativnosti ljudske. Kugla »žute svjetlosti koja je pozlatila nebo«, iz Glumčeva zapisa, makar i smrtonosna, nije naudila životu! Ni jednom ni drugom akteru koji su vodili svoje borbe, jedan do svoga kraja, a drugi, evo, još uvijek bježe svoju životnu bitku. (Neke dublje simbolike radi bilježimo: dok ovo pišemo otvara se 67. Međunarodni beogradski sajam knjiga pod geslom — Reč je slobodna!)

Malo je današnjih čitatelja, među urbanima pogotovo, koji će istinski razumjeti Glumčeva ushićenja nad baštom, dvorištem, bunarom, vodom itd. Toga je i on sam svjestan. Štoviše, na nekoliko mjesta sam to i kaže. Pa ipak nastavlja opisivati svoje djetinjstvo. Što mu je značilo? Onda i kasnije, i u životu, uopće. Slika je to i opis stvaranja karaktera, razvijanja ličnosti i dosizanja kreativne snage iz pobune i provale još zapretenih poriva, iz naslućiva

vanja radosti kao evandeoske kategorije, tj. pravednosti među ljudima.

Ubacujući već spomenute digresije, sve označene naslovom *Digresija starog pisca*, Glumac proširuje prostorvrijeme od djetinjstva pa do ovodobnih dana, odnosno od Virovitice do Zagreba. U njima daje objašnjenja, komentare, zaključke, ali i nove priče koje su retrospektivno okrenute sjećanju na djetinjstvo, ali s naglašenim odmakom i dodacima koji valoriziraju iznesene činjenice. Tako u najdužoj digresiji (72 — 74 str.), otisnutoj i drugačijim fontom, jezikom i stilom čuvenog romana *Zagrepčanka* (bez interpunkcijskih i pravopisnih znakova te velikih slova), nabraja hobije kojima se kao dječak bavio: prepariranje leptira i biljaka, skupljanje poštanskih maraka. Igra stolnog tenisa, odbačenim lopticama, na improviziranim stolovima, pokazuje stav nemirenja sa siromaštvom. »U vrijeme drugoraka i drugoporatnog mira« — reći će na drugom mjestu — »siromaštvo je bilo glavna inspiracija djetinjstva.« (50)

Nadalje, kroz sve priče ovih Glumčevih tekstova provlači se svojevrсна apoteoza djetinjstva. Ali nimalo nekritički, slijepo ili jednostrano. Jezikom i stilom koji ne trpi banalnost, niti jeftinu sentimentalnost. Uvijek s dozom humora, ironije, ponekad prijekora i kajanja, ali nikad s mržnjom. Za ovu riječ, mržnja, Glumac upotrebljava eufemizam — neljubav! (93) Opći stav o djetinjstvu: »Sva su djetinjstva u podlozi slična; igra i mašta, umjetnost sanjarija. Okviri su presudni, drugačiji: roditelji. Zdravi u glavi! Razumjeti slobodu jogunstva, razbarušenost emocija, i u njima nazrijeti ono zrno, sjeme bistirine, netraumatizirane buduće mlade osobe. Dakako, pojam zdravo, uključuje i ne manje svoje suprotnosti: njegovanu bol, tugu, samoću, tolerantnu borbu mišljenja.« (121)

Djetinjstvo je poticaj i inspiracija: »Djetinjstvo, djetinjstvo, kad bi se bar moglo sažeti u jednu rečenicu! I moglo bi se! No, gdje je tu onda priča, što s očima i

osobama koje nisu tek literarna djeca, već su zamiješana u žitko tijesto stvarnosti koja je i okvir i suština istovremeno.« (92)

Sjećanje na djetinjstvo ima, naravno, višekratne učinke: »Djetinjstvo je ponekad melemni lijek. Otporan u svojoj poetici i nježnosti. Sve je u oprekama. Pa zato uzimam memorabilnu i kreativnu slobodu...« (93)

Na, uvijek u pozadini, prisutno pitanje je li sjećanje pouzdano, može li mu se vjerovati i što, u konačnici, ono znači? Odgovor je, kao i za sve što se tiče čovjeka, u oprekama. Sjećanje i jest i nije povijest; i jest i nije samo pripovijest. Sjećanje na djetinjstvo izloženo je višestrukim iskustvenjima, pa zato Glumac poentira: »No, u zraku je, u zraku je još onaj fluid originalne prošlosti. Artefakt. U nanočesticama i molekulima koje magično kruže po trošnoj i nikad istrošenoj karti restauriranog djetinjstva.« (136)

Dok je sjećanja ima i subjekta! Glumac u nekoliko navrata doziva u sjećanje svome pripovjedaču rečenicu filozofa kojemu se ne može sjetiti imena (»izgubio sam mu trenutačno ime u nezapamćenju!«): »Čovjek je rođen da bi se sjećao.« Eto paradoksa! Daleko bi nas odvelo mudrovanje o ovome. Po našem znanju, iskustvu i shvaćanju ovaj iskaz se prije odnosi na sjećanje o onome prije našega rođenja; ili naziranju o onome poslije našega odlaska. Dakle, Akaša.

Glumčeva sjećanja pobuđuju i naša sjećanja, budući smo generacijski relativno blizu. Tako ocjenjujemo vjerodostojnost i vrijednost koliko sjećanja samoga, toliko i zapamćenih senzacija i fenomena. S druge strane, sjećanje na prošlo doba, na njegove artefakte, ljude i zbivanja, pruža nam informacije o njima; dobivamo sliku i prikaz njihov, pa ga i (pr)ocjenjujemo, to prošlo doba, uspoređujući ga s ovim našim (kao što će to činiti i budući naraštaji nama), pokušavajući ga shvatiti i razumjeti. Neka doba, do kojih dopiremo u sjećanjima, našim ili iskazanih u

dobrim pričama, kao što su ove Glumčeve, najčešće se prilično pa i bitno razlikuju od našeg današnjeg prostorvremena. Tako možemo učiti, ali i uživati u svestranosti piščevoj i njegovoj sposobnosti da nam dočara prošlo pa čak i učini zanimljivijim od ovoga današnjeg vremena.

NIKICA MIHALJEVIĆ

Krug je napokon zatvoren

Miljenko Jergović: *Rat. Fraktura*,
Zaprešić, 2024.

Dok se ne razoružaju duše od fanatizma, *vendette*, uskogrudnosti, primitivizma (sve samih plodova rata od 1914. ovamo), sva će rekonstrukcija biti samo građenje na pijesku. (Josip Horvath, *Preživjeti u Zagrebu*)

Prije trideset godina prvi put sam se bavio raščlambom i prosudbom jedne knjige Miljenka Jergovića (Sarajevo, 1966.). Bila je to zbirka kratkih priča *Sarajevski Marlboro* (Durieux, Zagreb, 1994.). Moj tekst, pod naslovom »Ružni, prljavi, zli«, objavljen je u *Hrvatskoj ljevici* (br. 13, 1994., str. 28–29), u rubrici *Hrvatska kapela duha*, a potpisan jednim od nekoliko mojih pseudonima iz toga doba: Ivan Bogoljub Croata. *Hrvatska kapela duha* bila je jedna od nekoliko kolumni koje sam pisao u *Hrvatskoj ljevici*, a naslov je parafraza izričaja *Hrvatska katedrala duha*, kako je onodobni direktor od milja nazivao Hrvatsku televiziju. Da, katedrala! Moš mislit!

Inače, *Hrvatsku ljevicu* utemeljio je 1994. dr. Stipe Šušar (1936. — 2004.) i bio joj glavni urednik do kraja života. Bio je to

list istinske ljevice, bez trunke socijaldemokratske kontaminacije, kakvoga danas u Hrvatskoj više nema.

Dakle, u spomenutom tekstu bavio sam se umjetničkom i društvenom kritikom prosudbom Jergovićeve knjige i njegova ostaloga, prvenstveno publicističkog rada. Tada sam uočio tri vida njegovih nastojanja, rudimentarna, ali koja su se u proteku od tri decenija enormno razgranala.

Prvo, napisao sam kako ima u *Sarajevskom Marlboru* dobrih, odličnih priča. Neke su duhovite a neke ganutljive. Nad nekima bi osjetljivija duša, »samo kad je krvreneš na pravo mjesto«, i suzu pustila. A pisac ovih priča zaista zna »kvrcati«. Prema njegovim vlastitim riječima — »pokušao sam dokumentarnošću sažeti život u ratom zahvaćenom Sarajevu iz kojeg sam izvještavao u početku kao jedini akreditirani hrvatski novinar« — mnogi su događaji, ljudi i situacije autentični, što će reći da je učinak poetske nadgradnje minimalan, a to opet znači da su razni »literarizirani« stavovi o mnogo čemu autentični piščevi stavovi i možemo ih koristiti ravnopravno i u društvenoj kritici Jergovićeve pojave i pojave njegovih javnih tekstova.

Drugo, istaknuo sam da je »Jergović 'hrvatski novinar', 'hrvatski književnik', a to opet sve skupa znači da je 'hrvatski intelektualac', a za tu vrstu 'intelektualaca' se podrazumijeva da su antisrpski, antijugoslavenski i antikomunistički nastrojani (a za što i zašto su ustrojani, to bi također trebalo biti samo po sebi razumljivo)... Nije daleko od pameti da su svi ti razlozi doprinijeli da je (1994.) Jergović dobio 'Đalskoga'... Tako se može razumjeti da je 'mali' Jergović uspio 'eliminirati' i jednoga Fabria, pa i nedodirljivoga Aralicu.«

Nešto ranije, zbog istih razloga, dobio je Nagradu Veselko Tenžera za novinarske tekstove, šovensko–ksenofobne, objavljene u *Nedjeljnoj Dalmaciji*. Otada

Jergovićeva pohlepa za nagradama dobiva neslućene razmjere. I još uvijek traje.

Treće, naznačio sam Jergovića kao jednoga od najznačajnijih promicatelja govora mržnje na ovim prostorima. Tu tvrdnju ilustrirao sam njegovim tekstom »*PRVA BABA SRBIJE — JEDNA ZAKAŠNJELA SMRT — DESANKA MAK-SIMOVIĆ* (v. *Nedjeljna Dalmacija*, 24. 2. 1993.; u istom broju objavljena su još dva Jergovićeve teksta koji veoma dobro karakteriziraju ovog 'hrvatskog intelektualca'). Tekst je u svakom svome retku natopljen antisrpskom, antijugoslavenskom i antikomunističkom mržnjom... Priželjkivati i prizivati nekome smrt valjda je najbolja katolička tradicija! Jergovićeve sitna duša i zlo srce, kao u većine labilnih Hrvata, a ovo 'labilni' odnosi se na moralno–etički stabilitet a ne na političko titranje na vjetru, mogu se izgleda smiriti tek na tuđoj nesreći i krvi.« Otada pa do danas Jergović, novinski pisac, ispostavio je bezbroj primjera najgore vrste govora mržnje, bez obzira na njegove političko–ideološke preorijentacije, od naci–šovinizma, preko sanaderovskog nadriliberalizma, do korporacijskog istrebljivača slobodnomislećih pojedinaca. Tih ranih 1990–ih godina intenzivno i snažno počelo se preoblikovati hrvatsko društvo u režim u kojem se relativizira ustaštvo, obavlja revizija prošlosti i ugrađuje kroatocentrična isključivost u svaku poru društva. Intelektualni inspiratori ovakvih zlodjela bili su ovakvi zlodusi poput Jergovića. A već dosta dugo gradi se on kao da ni za što nije kriv! (podrobnije u: N. Mihaljević: *Bijeda malenih — odgovornost hrvatskih inteligenata za ratove 1991. — 1995. na tlu bivše Jugoslavije i za ovo što imamo danas*, Zagreb, 2007; kod Jergovića, kao i kod drugih praktičara govora mržnje, nije riječ tek o pukoj performativnosti, koja je znanstveni pokušaj zaglađivanja razornoga djelovanja iskaza koji se skoro uvijek i hitro pretvara u pokaz na subjekt i/ili objekt djelovanja.) Ali, prvotno, pokajnički je čak i priznavao svoju krivicu. I na to

sam upozorio u citiranom tekstu: »U priči 'Saksfonist', koja je uvrštena u nagrađenu zbirku *Sarajevski Marlboro*, Jergović kaže: 'U teškim i mutnim vremenima postavljao sam se čvrsto. Moje su riječi pogadale kao meci snajperista.' Koga su pogadale te riječi–meci? 'Tip je ipak (ipak, molim vas, ipak! — op. I. B. C.) bio Srbin i moglo se očekivati da će, kada dođe za to čas, nestati iz grada i pojaviti se na Palama.' No 'tip' ne samo da nije nestao iz grada i nije se pojavio na Palama, nego je poginuo braneći Sarajevo!? Tu vrstu logike, tu mogućnost obrata svi Hrvati–Jergovići, diljem povijesne i nepovijesne domovine, nikad neće uspjeti razumjeti. 'Lajao sam, u duši prepun straha', ispo-
vjedno priznaje Miljenko Jergović.«

Ima u Jergovića nekih autobiografskih, ispovjednih tekstova i isto takvih intervjuova u kojima on i istine kaže. Da li u trenutku iskrenosti ili slabosti, tko će znati. Tako je u Летопису Српског културног друштва »Просвјета«¹ objavio tekst »O Vuku i traktorima« (br. 3, 1998., str. 371–378) u kojem, opet, priznaje: »Jesam li bio sudionik i saučesnik zločina? Na neki način da.« (Povoljna okolnost po Jergovića je ta da je tekst štampan ćirilicom, tako da je malo tko u Hrvatskoj pročitao ovaj ispovjedno–pokajnički pokušaj okajanja grijeha mladosti, udvornništva Srbima i popravljavanja slike o sebi. Ostalo je što je bilo: ako laže pisac ne lažu tekstovi! Svatko se može uvjeriti što je i kako Jergović zborio, ma što on danas govorio.) Na tom tragu, valjda smatrajući da je proteklo dosta vremena i da je zaborav učinio svoje, u intervjuu pod naslovom »Oduvijek sam planirao biti pisac« (*Zarez*, br. 1, 1999., str. 10) negirao je svaku svoju krivicu: »jednostavno ne želim s tim (rušenje mosta u Mostaru — op. N. M.), ni sa svim drugim hrvatskim zločinima, imati apsolutno ništa«.

1 Za neznalice: Ljetopis Srpskog kulturnog društva »Prosvjeta«.

Jergovićeva niska knjiga kratkih priča, od prve, *Sarajevskoga Marlboro*, preko zbirke *Karivani*, *Drugih priča* i *Trojice za Kartal*, do *Inšallah Madona*, *inšallah* i ove posljednje, *Rat*, predstavljena je od strane autora, ali i od drugih, čitalaca i kritike, da je riječ o svjedočanstvima o ratnim zbivanjima u Sarajevu 1992. i 1993. godine. Sasvim je normalno da Jergović puno i često piše/govori o ratnim zbivanjima jer posjeduje neposredno iskustvo o ratu, istina ne kao sudionik, ali kao promatrač, odnosno promidžbeni suputnik jedne, hrvatske, strane u ratu. U prvoj zbirci istakao je dokumentarnost i jasnu nakanu da svjedoči o ratnim zbivanjima u Sarajevu. No, u pričama koje je poznije isporučivao sve je više zalazio u fikciju po strategiji koju je sam opisao: »Ja pišem priče koje se nisu dogodile ili se nisu dogodile baš tako, ali su se mogle dogoditi.« (»Nije lijepo pisati«, 1999.) Odmičući se od prvobitnoga postupka, gubio je na autentičnosti i vjerodostojnosti. Neki put bi se razlijevao u povijesnim ili recentnim digresijama, drugi put bi sitničavo inzistirao na detaljima gomilajući ih preko svake mjere. A, opet, unosio je podosta orijentalnih stereotipa i općih mjesta što stvarne, što fiktionalne Bosne ili Sarajeva. S druge, pak, strane upuštao se u psihoanalitičarsko profiliranje stvarnih osoba ili likova, te dosadnog, iritantnog sveznadarskog dociranja. Čitatelji, isprva privučeni Jergovićevom lakoćom pisanja i jasnoćom kazivanja, ostavljali su se ozbiljnijeg čitanja zbog odbojnosti koju izaziva rutinirano, manirističko ponavljanje. I što je još gore, u pozadini ovakve Jergovićeve produkcije stajali su potpuno neknjiževni motivi, što je s vremenom uočeno, ali se dobrohotno preko njih prelazilo. No ne i svi. Primjerice, Maša Grdešić, recenzirajući Jergovićevu zbirku novela *Inšallah Madona*, *inšallah* napisala je: »Jergović i dalje trguje onim tematskim sklopovima koji su i dosad određivali njegov opus... Autor itekako zna unovčiti teme koje mu dobro leže i koje su mu bliske.« Iako je

riječ, nastavlja M. Grdešić, o »vrlo kvalitetnom i talentiranom autoru«, problem s njim je »u njegovoj pozi narodskog mudraca, svojevrsnog bosanskog barda, čovjeka s nepresušnim životnim iskustvom, kojem je primarni modus obraćanja čitateljima izravno dociranje«, te ironično zaključuje: »Jergovićevi pripovjedači jako dobro znaju što se zapravo dogodilo, posjeduju specifično sveznanje koje ih čini mudrijim od Povijesti. Neki su od njih mrtvi, pa sada s one strane svjedoče o sebi i svojim bližnjima, neki su promatrači i sumještani koji smatraju da imaju moralno pravo govoriti o drugima i o sebi, a neki su jednostavno starci koji su svašta čuli i vidjeli, ili pak mudraci iz naroda kojima je cilj poučiti slušatelje.« (*Zarez*, br. 136–137, 9. 9. 2004., str. 44)

Tako su se nakupile ove kratke proze, do ove zadnje knjige *Rat*, u masu jalovine, ispod koje se, istina, pronalazilo i grumenja rude punih izdašne sirovine. Ali, njegova svjedočenja o ratu nisu bila ni približno atraktivna kao ona, recimo, Josipa Horvata (*Preživjeti u Zagrebu*, Zagreb, 1989.), Ilije Jakovljevića (*Konclogor na Savi*, Zagreb, 1999.), ili Siniše Glavaševića (*Priče iz Vukovara*, Zagreb, 1992.), ili Jakova Jurišića (Škola stradanja, Sarajevo, 2003.). O ovim potonjim autorima Jergović je iskazao, o prvome, licemjerno i zaštitničko stajalište, a o drugome nedostojnu netrpeljivost, iako je Jergovićev promotor Ivan Lovrenović napisao da je Jurišićeva Škola stradanja »najautentičnije dokumentarno i književno svjedočanstvo o ratnom paklu« u Sarajevu.

U knjizi *Rat Jergović* je potpuno odstupio od one stvaralačke strategije koju je pokazao u *Sarajevskom Marlboru*. Umjesto da na umjetnički adekvatan način produbi ono konkretno, dokumentarno, intimno što je doživio i čemu je svjedočio, on je otišao u drugu krajnost. Ličnosti su svedene na figure i šablone i tako obezličene. Događaji su i sudionici u njima ispremiješani pa se doimaju poput stihije kojoj ionako nikakva ljudska snaga

i volja ne može stati u kraj. Rat je, po takvoj interpretaciji, još jedna od prirodnih nepogoda, katastrofa pred kojom čovjek poput zrnca pijeska nestaje i gine. Jergovićev pripovjedač rasipa se i luta; čas kao mudri kazivač iz usmene književnosti; čas kao pričalac iz bajki; a najčešće kao sveznajući pripovjedač koji priču zna unaprijed. Ovo što nam, pak, pripovijeda njegov je pokušaj stvaranja umjetničke fikcije u čemu, po našem sudu, malokad uspijeva. A i tamo gdje bi fikcija rezultirala artistsičkom vještinom i užitkom za čitaoca, biva pokvarena Jergovićevim »tumačenjima«, zluradim zagonetkama, ili docirajućim poentiranjem. U nekoliko navrata, ovaj i ovakav Jergović, podsjetio nas je na jednog Andrićev lik iz *Proklete avlije*, Haima. Taj, »čovjek iz Smirne«, koji nije mogao a da ne priča, znao je sve i svašta, o svakome, ali »sve ispreturano i izlomljeno, nešto ispušteno, a nešto opet po tri puta ponovljeno, šareno, živo, ne uvek jasno, ali sa množinom svakojakih pojedinosti. Jer ovaj čovek, koji je morao da govori, nije nikad mogao samo o jednom predmetu govoriti. Zastao bi za nekoliko trenutaka, zamislio se, tužno se mršteći, kao da ga to i samog muči i kao da uviđa da nije ni lepo ni umesno što o svima svašta i svuda govori, ali njegova potreba da priča o tuđim životima, naročito o životima onih koji su po društvenom položaju viši ili po svojoj sudbini izuzetni, bila je jača od svega. Jedan od onih što celog života vode neki svoj bezizgledan i unapred izgubljen spor sa ljudima i društvom iz kojeg su.« Mogao je, kao i ovaj naš Jergović, ono što nitko ne može: »prizore koji su se odigrali između dvoje ljudi, bez svedoka, on je znao da ispriča do neverovatnih pojedinosti i sitnica. I nije samo opisivao ljude o kojima priča nego je ulazio u njihove pomisli i želje, i to često i u one kojih ni sami nisu bili svesni, a koje je on otkrivao. On je govorio iz njih.« (I. Andrić: *Prokleta avlija*, Zagreb, 1967., str. 52)

Takvim diskursima, strategijama i prezentacijama, u knjizi *Rat*, Jergović još

brže i potpunije gura rat o kojem bi trebao svjedočiti, njegove stvarne uzroke i posljedice, stradanja, žrtve, sudionike, aktivne i pasivne, u zaborav u kojem nestaju i zasluge i krivice, brže od uobičajene ljudske ignorancije i indolencije.

Kako bilo, sudeći po kratkim prozama, Jergović je prokockao šansu i propustio priliku da ostavi umjetnički relevantno i dokumentaristički snažno svjedočanstvo o ratu 1992. i 1993., prije negoli je napustio Sarajevo. U njega je svaka proza, ma na koliko stranica ispisana, kratka, kratkotrajna, kratkometna, kratkovječna, a često kratkovidna pa i kratkoumna.

Ovdje spomenuti Veselko Tenžera svojevremeno je za Vladu Gotovca, unatoč svim laudama i pozitivnim kritikama onodobnih procjenitelja, ustvrdio da ga neke pjesme »predstavljaju u drugačijem svjetlu, predstavljaju ga kao trećerazrednog pjesnika, ali ipak pjesnika« (V. Tenžera, *Šok običnosti. Kritika/kronika hrvatskog pjesništva*, Rijeka, 1997.). Parafrazirajući Tenžeru, tvrdimo da je Jergović, prema nejednakim literarnim dosezima svojih proza, trećerazredni pisac, ali ipak pisac!

Søren Kierkegaard u uvodu svoga spisa *Strah i drhtanje* (1843.) kaže: »u vremenu u kojem pisac koji želi biti čitan mora voditi računa o tome da piše tako da ga se može lagodno prelistavati za popodnevnog počinka, i paziti na to da svojim nastupom nalikuje na pristojna vrtlarčića iz oglasnika koji se veleštovanoj publici predstavlja držeći u ruci šešir i dobre preporuke s prethodnog mjesta službe« — kao da je pred sobom vidio (što, daj, nije bilo moguće, ali ako se Jergović još malo potruđi, možda se i pokaže da je bilo tako) Jergovićev slučaj. Ako se pogleda šire, Kierkegaard, »taj veličanstveni mračnjak« (S. Šnajder), imao je već jasnu i potpuno osviještenu predodžbu o duhu vremena, koji duh traje do danas: »Naše doba priređuje 'pravu rasprodaju', ne samo u svijetu trgovine, nego također i u svijetu ideja.« (Da ne bismo trošili na ovom mjestu prostor, upućujemo na zbor-

nik tekstova *Teorija umjetnosti kao teorija vrednosti*. Uvršteni autori: Žarko Paić, Andrija Filipović, Dragana Stojanović, Aneta Stojnić, Nenad Mišćević, Lea Lampert, Iris Vidmar, Nataša Lah, Katarina Rukavina, Miško Šuvaković, Nikola Dedić, Sonja Briski Uzelac; Beograd, 2017.)

Jergovića prati kob novinskog pisca. Takav pisac stalno je u vremenskoj stisci jer piše na rok; prostor na kojem piše oskudan je i mora sažimati do krajnjih granica; ali, mora pisati tako da ga urednici propuštaju u novine, a čitaoci čitaju kako bi tiraže novina rasle. Radeći na takav način godinama, pa i desetljećima, čovjek stekne određenu psihologiju rada, mentalitet i naviku, rutinu, koja mu ne dopušta da se razmaše i postaje mu kobno ograničenje. Vrijeme prolazi, pisac se iscrpljuje i jedino zadovoljstvo, ma koliko bilo površno i obmanjujuće, jesu pohvale tipa: »Ne postoji matematički egzaktna mjerna jedinica veličine i važnosti nekog umjetnika. Međutim, tri parametra vrlo točno ukazuju na relevantnost i važnost pisca: broj napisanih i objavljenih naslova i njihovih primjeraka, broj prijevoda i jezika na koje su piščeva djela prevedena, te broj važnih i relevantnih međunarodnih književnih nagrada. Kada se ti brojevi jedni s drugima zbroje, pomnože i oduzmu, dobijemo rezultat koji ne može dovesti u pitanje bilo koje i bilo kakvo subjektivno arbitriranje: ma što domaća hrvatska javnost i scena o tome (ne)znali i (ne)mislili, najznačajniji i u međunarodnom kulturnom kontekstu najvažniji suvremeni pisac hrvatskog jezika je Miljenko Jergović.« (*Večernji list*, 20. VII. 2024.).

A ne vide ni hvaljenik, ni njegov hvalitelj, da Jergović, u već višedesetljetnom ratu sa zagrebačkom čaršijom, izigrava svojevrsnoga čaršijskog pehlivana ili, andrićevski kazano, čaršijsku ludu koja skače odmah čim ga se podbode. Sve se nadajući da će tako pridobiti tu istu čaršiju, da će je pobijediti i okrenuti u svoju korist. Volio bi Jergović, iznad svega, da može

postati purger. Ali ne ide! Primitivizam se primitivizmom ne može pobijediti.

Eto tako, od *Sarajevskog Marlboro* 1994. do knjige *Rat* 2024. godine zatvoren je krug, po našem mišljenju, promašenih prilika i upropaštenoga talenta. Uostalom, Jergoviću neće nikad poći za rukom da postane doista najčitaniji hrvatski pisac. Najčitaniji je — Janko Matko! I tako će ostati *ad infinitum!*

NIKICA MIHALJEVIĆ

Zaključni dio pjesničke trilogije

Goran Čolakhodžić, *Dvorišna vrata Zemlje*. V.B.Z., Zagreb, 2024.

Debitantska knjiga Gorana Čolakhodžića, *Na kraju taj vrt* iz 2015., nastala na temelju rukopisa kojim je osvojio Gorana za mlade pjesnike, odlično je primljena. Kritičari su se takoreći natjecali u pohvalama, uključujući i tradicionalno strogog Marka Pogačara, a ta je knjiga, čini se, izravno utjecala na pjesnike tada najmlađeg naraštaja, Čolakhodžićevu vršnjakinju Moniku Herceg, nešto mlađu Mariju Dejanović i još mlađeg Denisa Ćosića, možda i na najstarijeg među njima Davora Ivankovca, iako je on dio motivike koju je snažno afirmirao Čolakhodžić koristio i ranije (zanimljivo je da je Ivankovac bio u komisiji koja je *Na kraju taj vrt* nagradila Goranom i pisao obrazloženje te odluke). Pod direktnim utjecajem Ivana Šamije i njegove knjige *Projekt Poljska* iz 2014. — a taj utjecaj, koji kao da se brzo zaboravio, Čolakhodžić je otvoreno priznao stavljajući Šamijine stihove o vrtlarskom pripitomljavanju smrti za moto svog pr-

vijenca — tada 25-godišnji autor bavio se divljom i kultiviranom prirodom, osobito biljnim svijetom, odnosom prirode i ljudi, srazom prirode i grada, pri čemu su bitni toposi bili vrt, voćnjak, šuma i sam grad. Slikovitost i metaforičnost bile su uporišta izraza, pri čemu su metafore, za razliku od prakse većine drugih mladih metaforičara, bile konkretne i jasne. Knjiga je ponudila niz dobrih i ponešto jako dobrih pjesama, nerijetko emotivno obilježenih, ali mogla se zamijetiti i povremena sklonost mistifikaciji i (kozmolškoj) pretenziosnosti.

Tri godine kasnije Čolakhodžić je objavio novu zbirku *Pred gradom su kosci*, koju je predstavio kao drugi dio planirane trilogije, pa ne čudi da je motivika bila na tragu debija, no sa znatno intenzivnijim udjelom postapokaliptičnog i nasilnog. Iako je kritika tu knjigu dočekala rezervirano, zapravo je bila konceptijski kompaktnija, atmosferičnija i uzbudljivija od prvijenca, reklo bi se i s većim brojem iznadprosječnih pjesama. Naposljetku, sada je pred nama i zaključni dio trilogije, knjiga *Dvorišna vrata Zemlje*, izvorno objavljena još 2022. u Beogradu, s tim da ovogodišnje zagrebačko izdanje donosi stanovite izmjene — umjesto čak osam revidiranih starijih pjesama iz prve dvije autorove zbirke beogradskog izdanja, u ovom zagrebačkom su četiri; također, u zagrebačkom je izdanju izostavljena pjesma *Presvlačenje*, iako nije bila među revidiranima, a promijenjena je i otvarajuća pjesma knjige i njezina prvog ciklusa — umjesto *Pomajke*, na početku se nalazi naslov *Dugo-mrtvi*.

Čolakhodžićeva nova knjiga ciklusi-ma je znatno oskudnija od prve dvije. Dok je *Na kraju taj vrt* sadržavao pet ciklusa, a *Pred gradom su kosci šest*, *Dvorišna vrata Zemlje* imaju ih samo tri, no to ne znači da je završni dio trilogije kraći; zapravo ima najviše stranica jer su njegove pjesme u prosjeku dulje. Konceptijski, knjiga bi bila kompaktnija i bolja da je broj ciklusa još reduciraniji i sveden na dva — prvi i treći.

Naime prvi ciklus, *Prve i posljednje sobe*, obilježen je motivima obitelji, djetinjstva i smrti, treći ciklus, *Naša dvorišta*, motivi djetinjstva i obitelji, reklo bi se logično, intenzivnije dodaje onu ljubavnu odnosno (homo)erotsku (lirski subjekt poistovjetljiv s autorom u jednoj ranijoj pjesmi samoodređuje se, među ostalim, i kao gej), dok drugi ciklus, *Zeleni kadar*, svojom (*nomen est omen*) pretežitom posvećenošću ratu, vojnicima i nasilju predstavlja, reklo bi se nelogični, iskorak. Nelogičan ne samo zato što je tematsko-motivski u diskontinuitetu s ostatkom knjige, nego i zato što se taj diskontinuitetni segment nalazi na središnjoj poziciji i po redosljedu (drugi od tri ciklusa) i po obimu (najveći broj stranica). Također karakteriziraju ga pjesme koje su u prosjeku (znatno) dulje od onih iz prvog i trećeg ciklusa, ali i podijeljenost perspektive iz koje se progovara — dok u druga dva ciklusa dominira govor iz prvog lica jednine, u ovom je podjednak broj pjesma iz ja- i mi-perspektive. I, dodatno zbunjujuće, taj je ciklus motivski nekonzistentan — pored spomenute dominacije ratom, vojskom, nasiljem zasićenih uradaka, sadrži i neku vrst putopisnih pjesama, pri čemu nije jasno zašto su te 'dvije grupe' pjesama smještene u isti ciklus. Da problem bude veći, pjesme tog ciklusa u prosjeku su slabije od onih iz druga dva, što je možda najvažniji razlog zbog čega je snažan dojam potpisnika ovih redaka da je *Zeleni kadar* trebalo izostaviti iz ove knjige i eventualno ga plasirati u nekoj sljedećoj s više ciklusa, gdje bi se manje izdvajao i skladnije uklopio, pogotovo ako bi ga se podijelilo na dva odvojena dijela — ratni i putopisni. Ovako, kao jedini razlog uvrštenja čini se taj da se pjesme negdje smjeste kad su već napisane, u nadi da neće previše bosti oči jer, u konačnici, motivika rata i nasilja poznata je iz ranijih Čolakhodžićevih knjiga i u tom smislu predstavlja dio autorskog kontinuiteta.

Svakako, udarno mjesto zbirke *Dvorišna vrata Zemlje* njezin je prvi ciklus

Prve i posljednje sobe. To je onaj najbolji Čolakhodžić, slikovit, atmosferski, nepatetično nostalgican, emotivan, jasan i svjež u figurama asocijacije (najčešće metaforama i poredbama), istovremeno suptilan i izražajan, i uz to blago i nenametljivo, a opet sasvim dostatno narativan. Doista, Čolakhodžić je majstor povezivanja slike, asocijativne figuracije i naracije gotovo lišene tzv. stvarnosnosti u smislu onog što se naziva stvarnosnom poezijom, pri čemu, bez obzira na to što dakle nikako ne pripada korpusu takvog pjesništva, ostaje stameno konkretan. Evo nekoliko stihova koji oprimjeruju takvo autorovo umijeće: »(...) vi ste neka određena svjetlost / u zalasku nedjelje; najviše jednom, u lipnju. / Neki čeznutljivi prijeveroj / u pokretu trave na vjetru.«; »u podne pjevale su ptice / u živici na rubu pogleda.«; »Svake noći svrati kiša / i najprije grmi i probada / livade metalnim vilama.« (primjeri su iz pjesama *Dugo-mrtvi* i *Čuvati čuvaru*). Ipak, možda najbolja pjesma cijele zbirke, ili najbliža senzibilitetu autora ovog teksta, nalazi se pri sredini trećeg ciklusa *Naša dvorišta*, i zove se *Poljima*. U njoj se pjesnik bavi nekim od svojih omiljenih motiva — sjećanjem na djetinjstvo te protokom vremena i njegovim učinkom, ističući i prostorno zbivanja, u završnici, pomalo podsjećajući na neke Yeatsove radove, gotovo himnički povezujući zanosni optimizam i neumitan kraj koji, međutim, ne može dokinuti sjećanje, zalag svojevrsnog vječnog života: »Ići ćemo poljima i tko će nam što moći / možda samo noć i njena produbljena fronta, mostobrani gušće načičkani bolom, švrljat ćemo ipak kartama sjećanja / onih koji znaju što je bila naša slava, u pamćenju papira, / pod neprobojnim lakom prolaznih slika, ići poslije svega, / ići i kad trska, kao u onoj grčkoj priči, / bude samo šaptala naša imena.«

Poeziju Gorana Čolakhodžića uobičajilo se opisivati kao mirnu i tihu. No to zapravo vrijedi samo za jedan dio njegovih pjesama, jer njegova poetika sadrži i snažnije ritmove (kako je pokazano u

prethodno spomenutoj i citiranoj pjesmi), ali i elemente naturalizma i groteske, kao recimo u ovoj zbirci u pjesmi *Pomajka*. U njoj autor dojmljivo povezuje onirizam i grotesku: »Nikada ne pamtiš snove, ali sinoć je dijete postalo žarulja, / iz užarene glave sijevao je plač, / panika je imala noge i tek ih je naučila pokrenuti, / zašto da ih odmah vrati tami«. A u pjesmi *Tamo se ulijeva ovaj vojnik* (čija se intertekstualnost, još jedno bitno obilježje Čolakhodžićeva pisma, eksplicira u napomeni koja upućuje na pjesmu Anke Žagar *Kamo se ulijeva ovaj vojnik*) ritam je izrazito intenzivan i ostvaren neumornim nizanjem ekspresivnih slika na tragu klasičnih modernista, recimo Nerude; evo za ilustraciju jednog isječka: »rijeke legnu pred noge i škakljaju prste, / iz zemlje brizne trska i probije vam čizme, / krave u polju upute umilan pogled, / gradovi zadive oči i oma-me glave, gradovi rasuta crijeva / po kojima tražite hranu, gradovi planeti, neka vas / sela zovu imenom, mlijekom odmore stopala, / trgovac zadrži satima hvaleći najljepšu dinju, / svećenik zaduži da mu danima zvonite zvona, / nek vam kroja-čica tjeđnima krpi mecima parana leđa, / liječnica neka vas ne pušta nikud iz crve-nog oka, / neka vas općine voćnjaci, teške zatrpaju kruške, / kupine noktima otkinu odore, šljive vam pomodre kožu, / lukovi neka vam smjeste plosnate mine na put.« Dakle, i jak ritam, i neobične slike velike izražajnosti i metaforičkog potencijala, sve to upravo nasuprot fami o tišini, miru i suptilnosti. Naglašavam ovo kako bi se upozorilo na stanovitu ukalupljenost interpretacije autorove poetike, na redu-ciranje njezine višedimenzionalnosti; da, Čolakhodžića odlikuje, kako piše u blur-bu na poleđini aktualne knjige, a u vezi s njegovim debijem, i pokret pisaljke koji prati »njihanje prutića ljeske«, i »pomni red lijehe, tišina vrta zimi«, no prečesto ga se na to svodi iako, pogotovo od druge zbirke, a treća to potvrđuje, u njega ima i sasvim drugačijih sastojaka poput strasti i eksplozivnosti. Dakle riječ je o

dinamičnoj poetici i ta dinamičnost obi-lježava njegovu neformalnu trilogiju kao cjelinu, premda u novoj knjizi, kako je u ovom tekstu sugerirano, nije najbolje ras-poređena, zahvaljujući suvišnosti njezina drugog, htjeli–ne htjeli središnjeg ciklusa. To je ozbiljna mana aktualne zbirke, no ostala dva ciklusa, osobito prvi, pruža-ju dovoljno razloga za zaključak kako su *Dvorišna vrata Zemlje* kao cjelina solidno ostvarenje u kojem itekako ima razloga za čitateljski užitak.

DAMIR RADIĆ

155

Književne prakse prikazivanja ženskog rodnog identiteta

Kristina Peternai Andrić, Ivana
Žužul: *Neposlušne*. Meandarmedia,
Zagreb, 2023.

Književne znanstvenice i redovite sveučilišne profesorice na Odsjeku za hrvatski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Kristina Peternai Andrić i Ivana Žužul krajem prošle godine objavile su zajedničku knjigu *Neposlušne*, podnaslovljenu kao *Književne prakse prikazivanja roda*. Središte interesa te knjige jest, kako same autorice u opsežnom i za kritičare deskriptivski vrlo zahvalnom predgovoru pišu, istraživanje »različitih modaliteta književnih reprezentacija identiteta, osobito rodnog.« Dodajem, ponajprije ženskog rodnog identiteta, što je proširenje ranijih znanstvenih interesa Peternai Andrić prezentiranih u knjigama *Ime i identitet u književnoj teoriji* iz 2012. te *Pripovijedanje, identitet, invaliditet* iz 2019., dok se Žužul prethodno bavila nacional-

nim identitetom u studiji *Tijelo bez kostiju. Kako se zamišljao nacionalni identitet u tekstovima hrvatskih preporoditelja* iz 2015. Pritom nova knjiga nije plod posebno za nju smišljenog autorskog udruživanja, nego ranije višestruke suradnje u rasponu od 2018. do 2023. godine; dakle, svi u nju uvršteni tekstovi već su ranije objavljeni u raznim znanstvenim publikacija (neki od njih izvorno na engleskom jeziku), no ovdje su, kako je uobičajeno, ponešto izmijenjeni.

Gledajući povijesno–književno, širok je raspon interesa dviju autorica: seže u prošlost do prve polovice 19. stoljeća kad Dragojla Jarnević započinje svoj *Dnevnik* koji je pisala četrdesetak godina, pa se preko prvih desetljeća 20. stoljeća, odnosno sredine tog vijeka kad su djelovale Adela Milčinović i Marija Jurić Zagorka, ali i mađarski pisac Deszö Kosztolány te Ivo Andrić, dolazi do kraja tisućljeća i početka onog novog, odnosno do Ivana Vidića i Olje Lozice. Autorski interes nije dobrodošlo širok samo u pogledu povijesnog raspona nego i vrste analiziranih tekstova: od, barem formalno, nefikcijskih dnevnika i autobiografija, preko novela i romana, do drama. Naposljetku, u zadnjem tekstu, onom o drami *Vincent Olje Lozice*, autorice odlaze toliko daleko da napuštaju svoju temu — konstrukciju roda književnom reprezentacijom, da bi je nadogradile razmatranjem o konstrukciji invaliditeta, preciznije autizma. Po svemu sudeći posljedica je to interesa za invaliditet kao identitet koji je Peternai Andrić, kako smo vidjeli, tematizirala u jednoj od svojih ranijih knjiga, a ovdje se to tematsko prekoračenje, pomalo nategnuto, opravdava i tvrdnjom da je protagonistova majka »određujuća i oblikotvornija« za njega negoli »odnosi sa svim drugim likovima«, kao i time da postoji stanovita srodnost između istraživanja invaliditeta kao manjinskog identiteta i metodologije feminističke naratologije na koju se autorice u ovoj knjizi pozivaju kao na vlastiti primarni znanstveni izbor.

Reći ću odmah, smatram takvo tematsko iskakanje pogrešnim potezom. Naime posljednje poglavlje o uratku Olje Lozice suviše je ne samo zbog tematskog neuklapanja nego i zbog toga što je, za razliku od svih prethodnih uvrštenih radova, zapravo riječ o didaktičko–aktivističkom a ne znanstvenom tekstu, premda se on maskira kao znanstveni rad. Čini se da su razlozi za njegovo uvrštenje bili prije svega emotivni, u čemu naravno nema ništa lošeg samog po sebi, no problem je u tome što je pretpostavljeno popuštanje emocijama rezultiralo narušavanjem konteksta knjige, a to se usprkos njenom 'neposlušnom' naslovu nije trebalo dogoditi. Tim prije što autorice nisu bile neposlušne tamo gdje su mogle, a rekao bih i trebale biti. Naime, kao što je već primijetila kritičarka Ana Fazekaš, knjiga je pisana standardnim akademskim stilom (ona ga iz uobičajene feminističke perspektive naziva patrijarhalnim, iako u njemu nema ničeg specifično patrijarhalnog) pa se recimo u njoj mogu naći i danas popularne, frazeološke sintagme tog stila tipa »kao što nas je poučila ta i ta«, ili »kao što nam je otkrio taj i taj«. Da ne bude zabune, Peternai Andrić i Žužul pišu vrlo jasno, izrazito artikulirano, nema kod njih visokoparnih, poststrukturalizmom nadahnutih (teorijskih) prenemaganja, u svakom su trenu vrlo konkretne, ali veći odmak od standardnog znanstvenog žargona dobro bi im došao. Jer na stilskoj razini, koja ni u znanstvenom diskursu nije zanemariva, pišući o neposlušnima same nisu bile nimalo neposlušne, kao da nisu osvijestile važnost sloja izražajnosti za cjelinu djela, odnosno za ukupnu uvjerljivost svojih *de facto* emancipacijskih pozicija.

Prvo poglavlje *Neposlušnih* nosi naslov *O izmaštanim starim čangrizavim curama* i bavi se, na primjerima *Dnevnika* Dragojle Jarnević (zaključen, nakon nekoliko desetljeća pisanja, 1899.) i romana *Ševa* Deszöa Kosztolányja iz 1924., književnim predodžbama društvenih uloga usidjelice u 19. stoljeću. Peternai Andrić

i Žužul pokazuju da se u dnevniku hrvatske autorice i u romanu mađarskog autora figura usidjelice prikazuje kao drugost, te da se ta drugost »ponajprije ogleda u brojnim prikazanim ambivalencijama, neodređenostima, sukobima i napetostima koje su povezane s nestabilnošću rod- nih, dobnih i spolnih granica usidjeličkog identiteta«. U oba djela usidjelice su predstavljene kombinacijom njihove neprila- gođenosti patrijarhalnim konvencijama i slijeđenja mitoloških predodžbi o ženama, pri čemu su autorice, dakako, usmjerene na ono prvo — zauzimanje pozicije kon- tra dominantnih društvenih vrijednosti i normi. Tekst je pomna i detaljna analiza dvaju djela u interakciji sa širim društvo- no-kulturnim kontekstom, pri čemu je, barem potpisniku ovih redaka, zanimljivi- je čitati o intimnim zapisima hrvatske književnice, gdje Peternai Andrić i Žužul ne zaobilaze ni autoričino odnosno pripov- jedaćičino (iako je u pitanju dnevnik, one zadržavaju tu distinkciju) reprezentira- nje vlastite seksualnosti koje uključuje i plaćanje za seksualni užitak daleko mla- dem muškarcu, što je, kažu, Andrei Zlatar vjerojatno bio glavni argument za inter- pretaciju o oslobađanju potisnute ženske seksualnosti i odmicanje od njezine muš- ke projekcije. Autorice će zaključiti da su u oba djela identiteti usidjelica ne cjeloviti, nestabilni, fluidni, sukladno i činjenici da je svaki identitet nužno takav, odnosno da je esencijalistička ideja fiksnih identiteta posve pogrešna, s čim se je lako složiti. S druge strane, koliko god bilo marginalno, kritičar ne može zaobići i ne spomenuti neobične gramatičke pogreške u 'mađar- skom' dijelu ovog poglavlja, potpuno neo- čekivane u jednoj znanstvenoj publikaciji; naime autorice sva tri puta kada spominju muške likove romana *Ševa* njihova prezi- mena ne sklanjaju u kosim padežima, kao da je riječ o ženama a ne muškarcima.

Drugo poglavlje nazvano *Između sje- na roda, ljubavi i braka* propituje »kul- turne predodžbe uloge žene u javnom i privatnom životu« na temelju novela

Nedina ljubav (1905.) i *Sjena* (1919.) te drame *Bez sreće* (1912.) Adele Milčino- vić, kao i njezina autobiografskog zapisa. U tim djelima postoje ženski likovi u po- trazi za identitetom što će prekoračivati (patrijarhalne) društvene standarde, a obilježeni su ambivalencijama kao odrazi- ma nestabilnosti rod- nih i dobnih granica. Nestabilni su i rodni odnosi, osporava- jući binarne opreke između femininosti i maskulnosti. Peternai Andrić i Žužul ponovo daju detaljnu analizu tekstova i njihova društvenog konteksta, ali ovaj put ima i spornih interpretacija. Autorice, naime, baveći se *Autobiografijom* 85-go- dišnje Milčinović iz 1968., ustvrđuju da subjekt te autobiografije (ponovo, kao kad je bila riječ o dnevniku, rade distinkciju između stvarne osobe autorice i, recimo tako, pripovjedačice) »svjedoči o tome kako suprug u braku regulira ekonomsku imovinu ili kako žena bez oklijevanja pra- ti mužev profesionalni put«, te dodaju da »spisateljica, koja je cijeli život posvetila zastupanju ženskih prava, ni u svojoj po- znoj dobi nije prevladala koncept patrijar- hata«. Problem je, međutim, u tome što navodi koji bi trebali potkrijepiti te tvrd- nje, to ne čine, barem ne nužno. Autorice zaključuju: »(...) iz ovog se navoda može naslutiti da je spisateljica preseljenje obi- telji smatrala nužnim zbog suprugove književne stipendije.« Riječ je o navodu o preseljenju spisateljici obitelji iz sla- vonskog sela u Hamburg i München, jer je njezin suprug dobio dvogodišnju stipe- ndiju u tim njemačkim velegradovima, ali ako je slutnja autorica točna i Milčinović doista jest to preseljenje smatrala nužnim (mada nije jasno odakle znaju da je do tog stava došla bez oklijevanja), što je u tome nužno patrijarhalno, tim prije što pišu da je iz Hamburga i Münchena redovno slala dopise o tamošnjem kulturnom i društve- nom životu, dakle da je bila vrlo aktivna, nipošto svedena na tradicionalnu ulogu supruge i majke. Kako pritom autorice, po svemu sudeći, ni ne pomišljaju da je ri- ječ možda bila o zajedničkom i ravnoprav-

nom dogovoru dvoje ljudi povezanih međusobnom ljubavlju, a ne o pukoj posljedici patrijarhalnih normi, ovo nategnuto tumačenje jedan je od rijetkih slučajeva u knjizi koji prezentira tvrde ideologiziranje, jer ona je inače dominantno ideološki (čitaj feministički) sofisticirana.

Treće poglavlje *O imenima ili o crvenoj zastavi, nepotkupljivosti i bacanju na posao krikom fanatika* bavi se autobiografskim tekstovima *Što je moja krivnja?* (1947.) i *Moje pravo i dužnost* (1956.) Marije Jurić Zagorke, u kojima je, kako pišu autorice, identitet pripovjednog subjekta uobličen kao trusan i nepostojan a opet uvezan s izvandiskurzivnom pozicijom bilo koje žene u javnoj i privatnoj sferi. Na tragu ranijih istraživanja Peternai Andrić, autorice posebnu pozornost posvećuju problematici imenovanja kao jednom od ključnih mehanizama tvorbe identiteta, jer se imenovanjem »određuje društvena pozicija subjekta, odnosno mjesto s kojeg će se on odazvati.« Dakako, Zagorka je za Hrvatsku paradigmatska figura ženske borbe za emancipaciju, afirmaciju i ravnopravnost u društvu kojim dominiraju muškarci, uz to i svojevrсна ikona transgresivnosti (u ono doba doživljavana je rodno ambigvitetnom), a Peternai Andrić i Žužul njome se bave kao (političkom) novinarkom i feministkinjom, jedva dotičući ono po čemu je stekla slavu, njezin književni rad. Izvještavaju da se pokušala izbaviti od stigme autorice književnog šunda i tvrde da joj je ta etiketa lakše prilijepljena jer je bila žena, ali, znakovito, ne donose nikakav vlastiti sud o toj književnosti, je li ona pravedno ili nepravedno okarakterizirana kao tzv. trivijalna literatura. Potpisnik ovog teksta, kad su već autorice preskočile taj 'vrući krumpir' (današnja feministička perspektiva, naime, *de facto* nalaže stav da o trivijalnoj literaturi nikako nije riječ, s čim svaki ozbiljniji poznavatelj književnosti, a autorice ove knjige to naravno jesu, mora imati problem), rekao bi da Zagorka apsolutno pripada sferi trivijalne književnosti.

Ali bi i dodao da ništa manje trivijalan u svojim romanima nije bio ni kanonizirani Šenoa, samo što je Zagorka pisala otvoreno trivijalnim modom, a Šenoa pod krinkom ozbiljne književnosti; i da — Šenoa je bio muškarac, a Zagorka žena, što svakako nije bilo nevažno.

Četvrto poglavlje *Biti višak — o usidjelištvu* posvećeno je obično najmanje cijenjenom a vjerojatno najboljem, ili bar najzanimljivijem romanu nobelovca Andrića, *Gospođici* (1945.). Tema rasprave je dakle opet neudana žena, njezin identitet smješten onkraj onoga što se smatra normalnim, književna reprezentacija tog identiteta koji uključuje rodno ambivalentnu pojavnost i subverzivne potencijale. Peternai i Žužul točno tvrde da je naslovni lik udaljen od stereotipnih i društveno konstruiranih prikaza usidjelica, da je riječ o liku koji je na određen način smješten izvan patrijarhalne kontrole. No zatim ustvrđuju da je tzv. nenormalnost Gospođice posljedica patrijarhalnog naloga koji joj je dao umirući otac, drugim riječima moglo bi se reći da je njezina aparnost u odnosu na patrijarhalni poredak zapravo patrijarhalno inicirana. Autorice naglašavaju da Gospođica nije odabrala vlastiti način života (posvećenost trgovini i užitak u zgrtanju novca) nego su ga dijelom nametnule ondašnje građanske i patrijarhalne norme, što je svakako točno, ali ponovo zaobilaze udio individualne emotivne motivacije — Gospođica naime slijedi očevu predsmrtnu želju ne samo zato što je to tzv. patrijarhalni nalog, nego i zato što između njih dvoje postoji individualna emotivna spona nesvodiva na kolektivističke kategorije roda i rodne moći. Također, pretjerana je tvrdnja autorica da Gospođica nije prikazana kao subjekt odgovoran za svoje djelovanje, i to zato što »izvanjske okolnosti kojima ni na koji način ne može upravljati utječu na njezino formiranje.« Nije sporno da izvanjske okolnosti izvan njezine kontrole utječu na formiranje protagonistice, ali to nipošto ne znači da time ona nije odgovorna za

svoje postupke koji, uostalom, ne proizlaze ultimativno iz vanjskih prilika nego i iz njezina unutarnjeg individualnog bića. Isto tako začuđujuća je sljedeća tvrdnja: »Ma koliko se trudila sebi osigurati individualnost i neovisnost mimo društvenih pravila, njezini su pokušaji osuđeni na neuspjeh«. Tvrdnja je čudna jer proturječi činjenici da se u značajnom dijelu svog života Gospođica uspijevala izboriti za individualnost i nezavisnost, a podjednako je čudno obrazloženje o njezinoj navodnoj neuspješnosti koje zaključuje da je to prije svega posljedica toga što je »identitet zbroj međudjelovanja društvenih i kulturnih praksi i kao takav ne postoji izvan društvenog konteksta i normativnih obrazaca«. Ispada po autoricama da u kreiranju identiteta nije prisutan nikakav individualni udio, što jednostavno ne može biti točno, a ta netočnost posljedica je nekritičkog prihvaćanja kolektivističke logike po kojima su društveno–kulturne silnice ne samo dominantne nego *de facto* i jedine relevantne, kao da ne postoji i ne tako tihi individualni rad onog urođenog, tj. gena. Autorice su se u predgovoru dobrodošlo ogradile od spolno–rodnih generalizacija, jasno kazavši da ne zagovaraju tzv. ženski način čitanja i da se zalažu za »snažniju distancu prema pretpostavci o uniformnom ženskom iskustvu«; dakle odbacile su kolektivističku logiku na tom planu da bi je, kako smo vidjeli, nažalost prihvatile na drugom.

Peto poglavlje *Transgresija kao pred-uvjet žene* govori o drami *Groznica* (1993.) Ivana Vidića, preciznije o reprezentaciji njezina tri ženska lika koja »funkcionira između uspostavljanja ženskog identiteta što je s jedne strane neodvojiv od njegovih društvenih konstrukcija i onoga što s druge strane izmiče tim reprezentacijama.« Analiza Vidićeva teksta vjerojatni je vrhunac knjige Peternai Andrić i Žužul, mjesto gdje su najnadahnutije i interpretativno najvirtuoznije, što je naravno u najvećoj mjeri posljedica značenjske hiperpotentnosti drame, ali i njezine evidentne bli-

skosti senzibilitetima i svjetonazorima autorica. Osobni udio ovdje kao da je veći nego u prijašnjim poglavljima, a opet ne odsklizava u didaktični aktivizam kao u ranije spominjanom završnom šestom poglavlju *Priča o invaliditetu*, posvećenom drami Olje Lozice *Vincent* (2011.). Pišući o Vidićevoj *Groznici*, Peternai Andrić i Žužul ističu da drama afirmira nepredstavljivost i neuhvatljivost ikakvih čvrstih ženskih identifikacija, te da u prvi plan stavlja »preispitivanje smisla samih reprezentacija spolne razlike ili diferencijalnosti ženskog iskustva, a ne uspostavu novih feminističkih termina«. Identiteti njezinih likova »fragmentirani su, razlomljeni i višestruki, a međuodnos njihovih pojedinih identitetnih kategorija nalazi se u kontinuiranoj fluktuaciji«; na djelu je fluidnost i beskonačno prekoračivanje subjektivnih uloga žene. Također, reprezentira se »mogućnost svijeta u kojem poredak nije važan i gdje se dokida razlika između maskulinih i femininih identitetskih odrednica«, odnosno gdje se »križanje muških i ženskih karakteristika imaginira kao dobro i poželjno«. Poglavlje o djelu koje afirmira dokidanje rodni granica, pretapanje tzv. muškog i tzv. ženskog identiteta, intenzivnu identitetsku višestrukost trebalo je biti logična točka na i knjige, jer kao da je sve prethodno vodilo toj emancipacijskoj kulminaciji. Međutim, dodano je još jedno, maloprije spomenuto poglavlje o kojem sam već pisao pri početku ovog teksta pa se tome nema potrebe vraćati.

Neposlušne Kristine Peternai Andrić i Ivane Žužul bitna je i vrijedna publikacija u kojoj autorice u širokom, a opet dominantno konzistentnom književno–povijesnom, žanrovskom i motivsko–tematskom zamahu problematiziraju pitanja (rodnog) identiteta i reprezentacije, čineći to vrlo artikuliranim izričajem i jezikom pristupačnim ne samo uskostručnim čitateljima. Njihova je perspektiva dominantno feministička, ali najčešće bez robovanja klišejima onog u nas najprisut-

nijeg konzervativnog feminizma, premda im se, kako smo vidjeli, neka opća feministička mjesta — koja su već samim tim što su opća suvišna — potkradu. S nekim njihovim navodima može se polemizirati, čega se potpisani kritičar nije ustručavao, ali to ne umanjuje respekt prema jednoj od zanimljivijih književno-povijesnih i teorijskih knjiga koje su se zadnjih godina u nas pojavile iz pera domaćih autora i autorica. Svakako je plus i skretanje pažnje na mađarskog književnog klasika prvih desetljeća 20. stoljeća, Deszóa Kosztolányja, koji je kod nas slabo poznat, kao i priključivanje aktualnom valu analiziranja i interpretiranja desetljećima zanemarivane i podcjenjivane *Gospođice* Ive Andrića, a pogotovo nadahnuta pozornost

posvećena *Groznici* Ivana Vidića, jednoj od osebnijih, a nedovoljno istaknutih suvremenih domaćih drama. *Neposlušne* su stilskim iskazom mogle biti neposlušnije, dakle nekonvencionalnije, udaljenije od akademskog diskursa, ali opet, razumljivo je da su u tom smislu upravo takve kakve jesu jer njihove autorice akademske su djelatnice koje — mala šala, a možda i ne — ne podrivaju sistem iznutra, barem ne na planu izraza. Na planu sadržaja ne bježe od angažmana, koji je svakako i politički, u smislu emancipatorski, i to je također bitan adut njihove knjige, pogotovo u ova neprogresivna vremena.

DAMIR RADIĆ